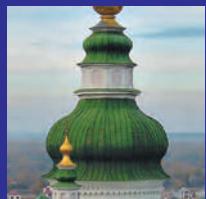

Олександр Гісем, Олександр Мартинюк

Історія України

8

УДК 94(477)"16/18":37.016(075.3)
Г51

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від 22.02.2021 № 243)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Гісем О. В.
Г51 Історія України : підруч. для 8 кл. закл. загал. серед. освіти / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Харків : Вид-во «Ранок», 2021. — 192 с. : іл.
ISBN 978-617-09-6955-2
УДК 94(477)"16/18":37.016(075.3)

Інтернет-підтримка

ISBN 978-617-09-6955-2

© Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2021
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2021

Шановні восьмикласники та восьмикласниці!

Перш ніж розпочати роботу з підручником, необхідно ознайомитися з його змістом і структурою. Матеріал у ньому об'єднано в п'ять розділів, кожен із яких містить кілька параграфів, що, у свою чергу, поділяються на пункти.

Ви вже знаєте, що історія, як і будь-яка інша наука, має власну термінологію, і її необхідно розуміти. Підручник містить дати основних подій, визначення понять і термінів, інформацію про видатних історичних діячів. Слова й дати, виділені жирним шрифтом, потребують вашої особливої уваги. Працюючи на уроках і вдома, перевіряйте себе, щоб переконатися, чи правильно ви запам'ятали хронологію подій, імена осіб, нові поняття і терміни.

Параграф розпочинається стислим викладом основних навчальних завдань і запитаннями на повторення. Вони допоможуть пригадати вже відомий вам матеріал і підготуватися до сприйняття нового.

Важливу роль для усвідомлення матеріалу мають наведені в підручнику історичні джерела, ілюстрації, карти, таблиці та схеми. Працюючи з параграфом, прочитайте вміщені до нього історичні джерела та дайте відповіді на поставлені запитання. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково звертайте увагу на підписи, які пояснюють зміст зображеного. Робота з історичною картою сприятиме формуванню уявлень про те, де відбувалися події та які зміни вони спричинили. Схеми та таблиці розкривають зв'язки між складовими певного історичного явища, пояснюють його особливості тощо.

На полях до тексту, деяких ілюстрацій, а також окремим блоком після кожного параграфа наведені запитання та завдання. Ви зможете здійснити самоперевірку, осмислити вивчений матеріал і закріпити практичні навички. За необхідності звертайтеся до додаткових джерел (атлас з історії України, енциклопедії, довідники, Інтернет тощо).

Підручник має інтернет-підтримку (електронний додаток). На його сторінках розміщені QR-коди, за якими ви знайдете:

- текстові джерела;
- додаткову інформацію до параграфів;
- словник основних термінів і понять;
- матеріали для проведення практичних занять;
- завдання на узагальнення знань за розділами;
- плани-схеми з інструкціями до виконання завдань;
- список рекомендованої літератури;
- онлайн-тестування для підготовки до тематичного контролю за кожним розділом.

Із повагою, авторський колектив

Рубрики підручника

Джерела
повідомляють

Цікаві факти

Постать в історії

Словник

Чи погоджуєтесь
ви з тим, що... Чому?

Працюємо
з хронологією

Запитання
та завдання

- ◆ Навчаємось у грі
- ▲ Відповідаємо
на запитання
- ◆ Опрацьовуємо
завдання
- ★ Розвиваємо творчі
здібності

Розділ І. Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI — перша половина XVII ст.)

§ 1. Українські землі в першій половині XVI ст. Люблінська унія 1569 р.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про політичне становище українських земель у першій половині XVI ст.; якими були передумови укладення, сутність і наслідки прийняття Люблінської унії для українського суспільства; що таке «Корона Польська», «Люблінська унія», «федеративна держава», «воєводство», «Литовські статути», «шляхетська демократія»; хто такі «магнати», «шляхта», «русини».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Покажіть на карті атласу держави, у складі яких перебували українські землі наприкінці XV ст. 2. Які українські землі в цей час перебували у складі Корони Польської та Великого князівства Литовського, Руського й Жемайтійського? 3. Порівняйте становище українських земель під польською та литовською владою наприкінці XV ст.

Корона Польська — 1) офіційна назва держави, впроваджена в Польському королівстві від середини XIV ст.; 2) поняття, що позначає устрій Польської держави.

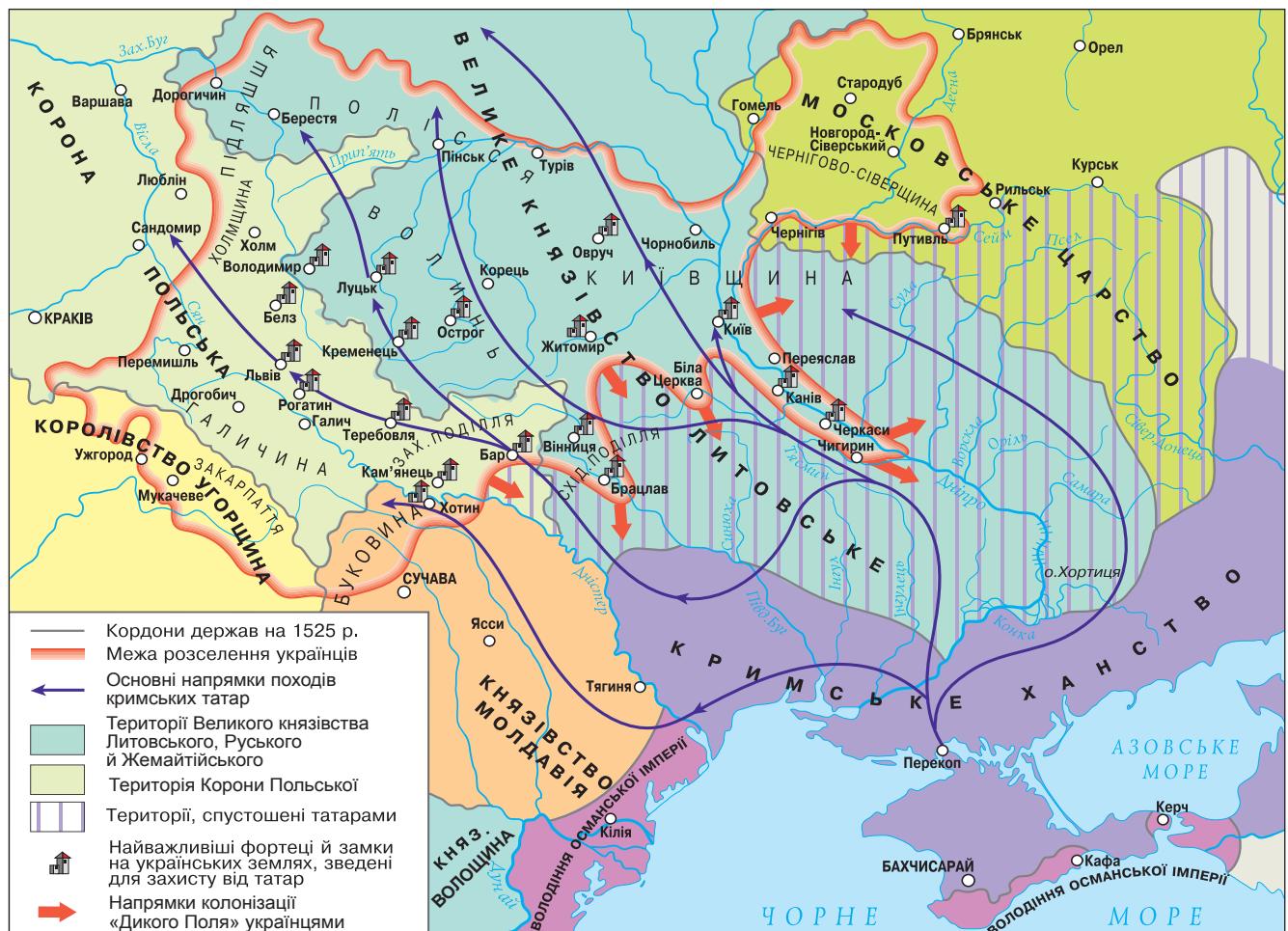
- Чи правильним є судження, що обидві держави — учасники Люблінської унії були зацікавлені в об'єднанні, але по-різному? Чому?

1. Політичне становище українських земель у першій половині XVI ст. У першій половині XVI ст. українські землі перебували у складі різних держав. Значна їх частина, а саме Підляшшя, Волинь, Східне Поділля (Брацлавщина) і Київщина, входила до складу Великого князівства Литовського, Руського й Жемайтійського (далі — Велике князівство Литовське, або Литва). Галичина, Белзщина, Холмщина та Західне Поділля належали до Корони Польської. Від середини XIV ст. Буковина стала частиною Молдавського князівства. У 1514 р. Молдавське князівство разом з українськими землями, що перебували в його складі, потрапило в залежність від Османської імперії. Закарпаттям із XIII ст. володіло Угорське королівство. Унаслідок поразки від турків-османів під Могачем у 1526 р. Угорщина втратила незалежність, а Закарпаття поділили Священна Римська імперія (західна частина) і залежне від турків-османів Трансільванське (Семиградське) князівство (східна частина).

На Кримському півострові та частині Північного Причорномор'я від середини XV ст. існувала держава кримськотатарського народу — Кримське ханство, яке з 1475 р. було васалом Османської імперії. Чернігово-Сіверщина внаслідок московсько-литовських війн кінця XV — початку XVI ст. увійшла до складу Московської держави.

2. Передумови укладення унії. Люблінський сейм 1569 р. У 60-ті рр. XVI ст. на українських землях відбулися важливі зміни, пов'язані з об'єднанням Корони Польської і Великого князівства Литовського в єдине державне утворення відповідно до умов Люблінської унії.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в першій половині XVI ст.

Якими були передумови їхнього об'єднання? У цей час Велике князівство Литовське дуже послабилося. Зазнавши поразки у війнах із Московією наприкінці XV — у першій половині XVI ст., воно втратило досить значні території. Із 1561 р. Литва брала участь у Лівонській війні проти Московської держави. Унаслідок поразок Велике князівство Литовське опинилося у глибокій кризі та прагнуло отримати воєнну допомогу від Польщі. Натомість остання сподівалася скористатися ослабленням Литви, щоб реалізувати плани щодо збільшення території своєї держави.

Ідея об'єднання Литви та Польщі мала прихильників в обох державах, проте відрізнялася за змістом. Литовські **магнати**, що мали панівне становище, погоджувалися на об'єднання «двох рівних» держав за умови існування окремого сейму й збереження свого привілейованого становища. Польські магнати, дрібна й середня **шляхта** загалом підтримували ідею об'єднання. Вони вбачали в цьому можливість отримати нові землі й залежних селян.

Магнати (від латин. *magnatus* — багатій, знатна людина) — аристократи, родовиті велики землевласники в Угорщині, Польщі, Литві, Україні, Білорусії та деяких інших країнах Європи. **Шляхта** — привілейований стан у Польщі, Литві, Україні та Білорусії, які в XIV—XVIII ст. входили до складу Корони Польської, Великого князівства Литовського або Речі Посполитої.

Люблінська унія. Художник Я. Матейко. Кінець XIX ст.

Федерацівна держава —

держава, що складається з декількох державних утворень, кожне з яких, зберігаючи власні органи влади, підпорядковується загальнофедерацівним органам влади.

Литовсько-руська шляхта здебільшого схвально ставилася до об'єднання Литви та Польщі, сподіваючись, що завдяки цьому влада зміцніє та зможе захиstitи південні кордони від нападів кримських татар. Об'єднання двох держав відповідало також економічним інтересам литовсько-руської шляхти, оскільки через Польщу проходили торгово-вельні шляхи до країн Західної Європи.

Для вирішення питання про об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського в 1569 р. в польському місті Люблін зібралася спільнний сейм представників привілейованих станів двох держав. Гострі суперечки щодо форми об'єднання тривали близько шести місяців. Литовська сторона виступала за створення **федерацівної держави**, а польська — за інкорпорацію (включення) Литви до складу Польщі.

Переконавшись, що польська сторона не збирається зважати на її пропозиції, литовська делегація залишила сейм, зірвавши його роботу. У відповідь на це польський сенат (верхня палата сейму) закликав готоватися до війни з Великим князівством Литовським та вимагав від короля Жигмунта (Сигізмунда) II Августа прийняти рішення щодо включення до Польщі Волині й Підляшшя. Оголосивши про приєднання цих земель, польський король наказав шляхті, яка мала там маєтки, прибути до Любліна та присягнути Польщі (інакше їм загрожувала втрата володіння). Пізніше король видав привілей про повернення під свою владу Брацлавщини й Київщини, стверджуючи, що «вся Руська земля з давніх часів, починаючи від предків наших королів польських, була приєднана разом з іншими першими частинами до Польської Корони».

Литовська делегація змушені була підкоритися польській стороні, повернутися на сейм і погодитися на вилучення зі складу своєї держави зазначених українських земель за умови створення федерацівної держави.

1 липня 1569 р. в Любліні уклали унію (союз) про об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського у федерацівну державу «двох народів» — **Річ Посполиту** (дослівно — республіку).

Короля об'єднаної держави спільно обирали на сеймі польська й литовська шляхта. Польща й Литва зберігали окремі законодавство, судову систему, центральний і територіальний уряди, військо та фінанси. У свою чергу, у Литві сейм ліквідовувався, і вона втратила право на самостійні відносини з іншими державами.

3. Суспільно-політичні зміни на українських землях після Люблінської унії. Укладення унії сприяло перемозі польської та литовської армій у Лівонській війні. Річ Посполита стала однією з наймогутніших європейських держав того часу. Поступово посилилася її роль як культурного

1

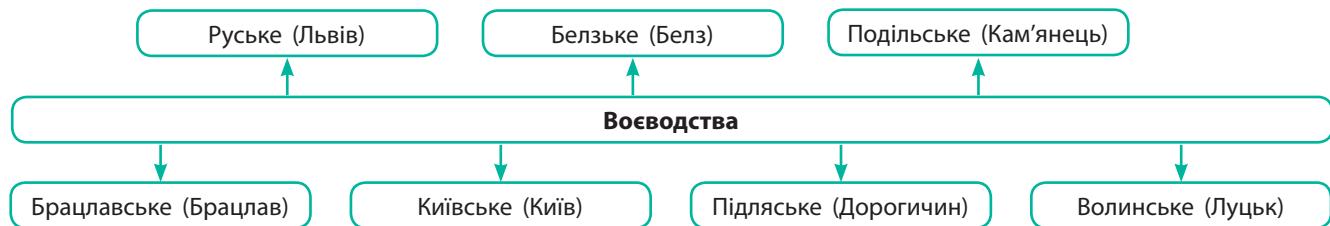

2

Герб (1) і прапор (2) Речі Посполитої.
Сучасний малюнок

■ Якими були позитивні й негативні наслідки Люблінської унії?

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

осередку з поширення цінностей західної цивілізації серед слов'янських і балтських народів. Водночас у Речі Посполитій існували передумови для майбутніх економічних і політических переваг польської сторони й недостатньо враховувалися інтереси місцевої **русинської** спільноти.

Українські землі у складі Речі Посполитої поділялися на **воєводства**, які складалися з повітів, де адміністративна і судова влада зосереджувалася у призначуваних королем старост. У воєводствах і повітах для вирішення місцевих питань, обрання депутатів на загальнодержавний Вальний (загальний) сейм час від часу скликали шляхетські сеймики. На чолі воєводств стояли воєводи, яких також призначав король. Вони здійснювали адміністративну та військову владу, головували на місцевих шляхетських сеймиках.

Для українських земель Люблінська унія мала як позитивні, так і негативні наслідки. Так, на приєднаних до Польщі українських землях зберігалися судочинство за нормами **Литовських статутів** та ведення діловодства руською мовою (так називали тоді українську та білоруську мови). Русинська шляхта мала можливість обійтися посади в місцевій адміністрації незалежно від свого віросповідання. Завдяки Люблінській унії українські землі залучилися до нових форм суспільного життя: «шляхетської демократії», місцевого самоврядування, станового судочинства тощо. Через Польщу на українські землі поширився західно-європейський культурний вплив, збільшувалася кількість навчальних закладів.

Водночас необхідність брати участь у роботі сеймиків, Вального сейму, спілкування з польськими урядовцями спричиняли поступову полонізацію (ополячення) русинської шляхти. Люблінська унія надала можливість королю наділяти польську знать маєтками на приєднаних територіях. Виникнення на українських землях володінь польських магнатів спричинило посилення визиску селянства. Третій Литовський статут 1588 р. перетворив селян, які проживали на землі власника маєтку понад десять років, на кріпаків.

Унаслідок полонізації та окатоличення погіршувалося становище значної частини українського населення. Не віправдалися також сподівання русинського шляхетства

Русини — спільна назва, яку використовували в XVI—XVIII ст. у Речі Посполитій щодо православного руського народу (зараз — білоруси та українці).

Воєводство — адміністративно-територіальна одиниця на українських землях у складі Великого князівства Литовського й Корони Польської у XV—XVIII ст., очолювана воєводою.

Литовські статути — зводи законів Великого князівства Литовського 1529, 1566 і 1588 рр., створені на основі місцевого литовського і руського (білоруського й українського) права з відповідним останньому судочинством.

«Шляхетська демократія» — назва, що використовувалася щодо устрою Речі Посполитої, за якого провідна роль у державі належала шляхті, що управляла від імені всього населення.

Працюємо з хронологією

- 1569 р. — укладення Люблінської унії.
1588 р. — прийняття Третього Литовського статуту.

На думку сучасного українського дослідника Петра Кралюка, Люблінська унія певною мірою перешкодила в XVI ст. бажанню Московії поглинути українські землі й розчинити їх у «московському морі». Проте вона сприяла розчиненню тогочасної української верхівки в «польському морі».

Перша сторінка Третього Литовського статуту 1588 р. Фотокопія

на те, що в новій державі його землі будуть надійно захищені від нападів кримських татар і наїздів польської шляхти.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У першій половині XVI ст. українські землі перебували у складі різних держав.
- У 60-х рр. XVI ст. сформувалися передумови для об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського в єдину державу. Проте бачення форми та змісту майбутнього державного об'єднання в його учасників суттєво відрізнялося.
- Унаслідок укладення Люблінської унії на карті Європи постала нова держава — Річ Посполита. Більша частина українських земель опинилася під польською владою.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Асоціації». **Правила гри.** Учитель/учителька називає термін, ім'я історичної особи, історичне явище тощо за матеріалом параграфа. Учні та учениці мають навести асоціації щодо цього слова та пояснити їх.
- ▲ 2. Яким було становище українських земель у першій половині XVI ст.? 3. У чому полягали передумови об'єднання Польщі та Литви і його бачення польською, литовською та українською сторонами? 4. За яких обставин уклали Люблінську унію? 5. Що змінилося після Люблінської унії для українських земель?
- ◆ 6. Покажіть на карті (с. 5), до складу якої держави та які саме українські землі входили в першій половині XVI ст. До складу якої держави входили в цей час землі, де ви живете? 7. Покажіть на карті атласу центри воєводств, створених польською владою на землях, отриманих за Люблінською унією. 8. Складіть таблицю «Укладення Люблінської унії».

Передумови укладення	Сутність унії	Наслідки для українських земель

- ★ 9. **Робота в малих групах.** Обговоріть і запропонуйте розв'язання історичної задачі. Польський король Жигмунт II Август у виданому 6 червня 1569 р. привілії про повернення Київщини до складу Польщі наголошував: «Київ був і залишається головою і головним містом Руської землі, а вся Руська земля з давніх часів, починаючи від предків наших королів польських, була приєднана разом з іншими первими частинами (Лідляшишям, Волинню і Брацлавщиною — Авт.) до Польської Корони». Чи поділяєте ви цю думку? Наведіть факти, які її підтверджують. 10. До уроку узагальнення за розділом підготуйте навчальний проект «Що розповідають про минуле історичні пам'ятки XVI — першої половини XVII ст. у населеному пункті (регіоні), де я живу або який відвідував(-ла)». Скористайтеся відповідним планом-схемою в електронному додатку.

§ 2. Соціальна структура суспільства та економічне життя на українських землях у XVI ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: якими були основні стани тогочасного українського суспільства; чим відрізнялося становище привілейованих, напівпривілейованих та непривілейованих станів населення; про особливості тогочасного економічного життя на українських землях; що таке «соціальний стан», «привілей», «рента», «оренда», «фільварок», «панщина», «магдебурзьке право».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Що таке соціальна структура суспільства? 2. Якими були основні верстви населення українських земель у другій половині XIV — XV ст.? 3. Які верстви населення українських земель другої половини XIV — XV ст. були привілейованими, а які — ні? Чим відрізнялося їхнє становище? 4. Що ви знаєте про розвиток господарства, міст, ремесла й торгівлі в другій половині XIV — XV ст.?

1. Привілейовані стани. Соціальна структура тогочасного українського суспільства мала становий характер. За своїм статусом (сукупністю прав і обов'язків) **стани** поділялися на привілейовані, напівпривілейовані та непривілейовані.

Вершину привілейованого стану — шляхти — посідали колишні удільні князі. Вони утворювали замкнену групу, до якої не можна було увійти завдяки заможності або найвищим державним посадам. Князівські роди поділялися на «княжат головних», до яких належали Острозькі, Заславські, Сангушки, Чарторийські, Корецькі, Гольшанські, Дубровицькі, і «княжат-повітовників». «Княжата головні» не підпорядковувалися дії місцевої влади, мали право входити до великої князівської ради й виразити у воєнні походи зі своїми загонами під родовими гербами. Їм належали великі спадкові землеволодіння, де вони мали право встановлювати податки й повинності, вершити суд над своїми підданими, надавати їм землю за умови несення військової служби. «Княжата-повітовники» таких прав не мали, а їхні збройні загони виступали у складі повітового ополчення, підпорядкованого місцевій владі.

До панів належала заможна шляхта, яка не мала князівських титулів, але вирізнялася давністю походження, спадковим землеволодінням і **привілеями**.

До середньої і дрібної шляхти належали зем'яни й бояри. Це була залежна від князів і панів верства, представники якої здобували шляхетство та право на володіння землею, відбуваючи військову (боярську) службу зі своїми загонами кіннотників або особисто.

У 1528 р. влада провела «попис земський» (перепис шляхти). Посилання на нього стало відтоді доказом шляхетства. Щодо князів, зем'ян та бояр почали вживати називу «шляхтичі».

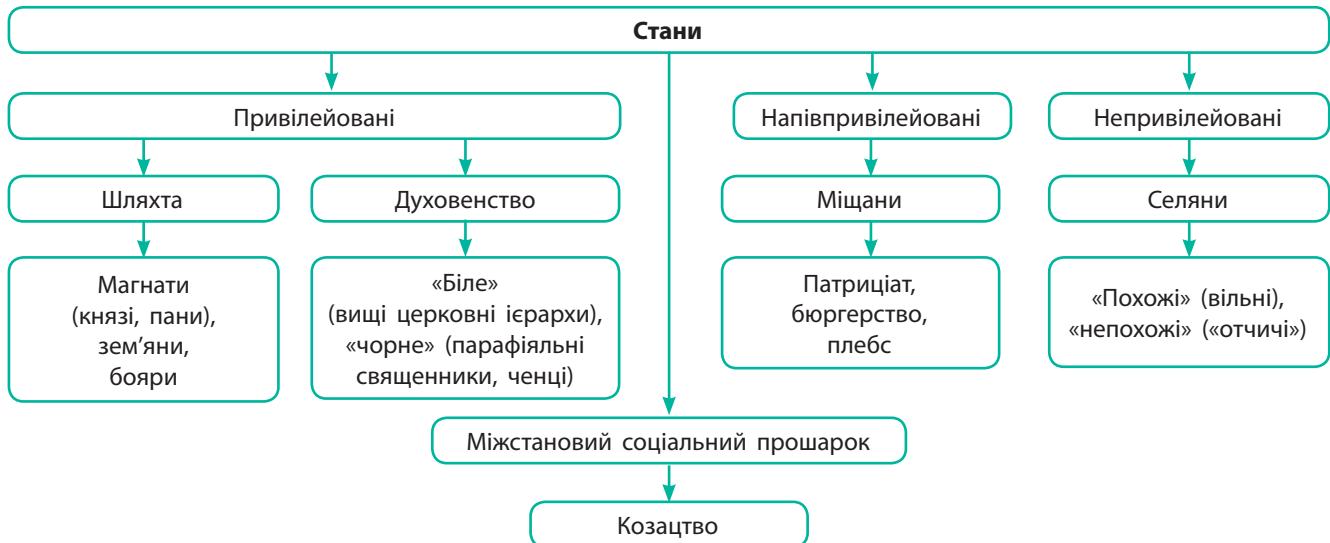
Соціальний стан — група осіб, члени якої мають закріплені законом права й обов'язки; належність до станів, як правило, успадковувалася.

Привілей — законодавчий акт, дарована грамота, що надавалася монархом окремим особам, групам, станам, землям у Короні Польській та Великому князівству Литовському.

Русинська шляхта (реконструкція).
Художник С. Шаменков

СТАНОВИЙ ПОДІЛ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА на початку XVI ст.

Права шляхти у Великому князівстві Литовському визначалися та закріплювалися Литовськими статутами. Перший Литовський статут **1529** р. узаконив поділ шляхетства на шляхту, яка отримувала землі за службу, і магнатів — князів і панів, що володіли містами, містечками й величезними землями за спадковим правом, підпорядковувалися лише великому князю литовському та мали власні військові загони. Другий Литовський статут **1566** р. збільшив обсяг прав служилої шляхти, зрівнявши її з магнатами. Шляхта отримала можливість долучатися до управління державою завдяки участі в роботі повітових сеймиків (місцевих становово-представницьких органів) і Вального сейму.

Привілейованим станом українського суспільства також було духовенство, що становило майже десяту частину всього населення. Воно поділялося на «біле» — вищих церковних ієрархів (митрополит, епископи, архієпископи тощо), які обіймали свої посади лише за дозволом польських королів і великих князів литовських, та «чорне» — нижче духовенство (парафіяльні священники, ченці). Становище нижчого духовенства значною мірою залежало від шляхти, на землях якої розташовувалися його парафії.

2. Напівпривілейовані й непривілейовані стани. До напівпривілейованого стану належали міщани, що мали привілеї на міське самоврядування, окрімій становий суд, займалися ремеслом і торгівлею. Проте вони також сплачували податки, виконували повинності на користь приватних власників міст або держави. Найзаможнішу частину населення міст становив порівняно нечисленний патриціат, що складався з найбагатших купців, лихварів і ремісників.

Литовські статути вважають найдосконалішими зводами законів у Європі XVI ст. Вони містили правові й політичні ідеї епохи Відродження: відповідальність суддів перед законом, право особи на адвокатський захист, особисту відповідальність правопорушника (а не його родини), рівні права представників різних станів, віросповідань, національностей, захист особистості й майнових прав жінок. Проте Литовські статути перш за все обстоювали майнові й політичні права магнатів, середньої та дрібної шляхти.

Василь-Костянтин Острозький.
Невідомий художник. XVI ст.

Князь **Василь-Костянтин Острозький** вважається видатним представником русинської шляхти XVI — початку XVII ст. Наприкінці XVI ст. він став одним із найбільших землевласників у Речі Посполитій. Князь мав велиki маєтки на Волині, Київщині, Поділлі та в Галичині, що налічували 25 міст, десятки містечок і 670 сіл (річні прибутики князя — 10 млн злотих — складали два державні бюджети Речі Посполитої). В.-К. Острозький обіймав посади старости володимирського, маршалка волинської шляхти, київського воєводи, сенатора сейму Речі Посполитої. На посаді київського воєводи він став фактичним господарем українського прикордоння, або «некоронованим королем Русі». Князя висували претендентом на польську корону в 1572 р. після смерті Жигмунта II Августа та на московський трон після смерті царя Федора в 1598 р. В.-К. Острозький підтримував розвиток православних церков і монастирів, лікарень та закладів освіти на українських землях.

Чи поділяєте ви думку, що князь В.-К. Острозький був однією з видатних особистостей свого часу? Поясніть свою думку.

До бургерства — найчисленнішої, середньої за рівнем заможності частини міщан — належали цехові майстри й більшість купецтва.

Значну частину міського населення становив плебес — міська біднота, що не мала власності.

Близько 80 % населення українських земель складало селянство, яке належало до непривileйованого стану. За своїм правовим становищем воно поділялося на королівських (великокнязівських) і приватновласницьких, за характером повинностей — на службових, чиншових (данників) і тяглих, за ступенем особистої свободи — на «похожих» та «непохожих» селян. Право безперешкодно переходити від одного господаря до іншого мали лише «похожі». «Непохожі» селяни примусово й безоплатно працювали в господарстві землевласника.

Службові селяни були особисто вільними, за службу вони отримували землю та звільнялися від інших повинностей. Від них походили деякі дрібні шляхтичі. Більшість селянства становили чиншові селяни (данники). Це були вільні селяни, які сплачували власнику землі за користування нею **ренту** (чинш) продуктами або грошима. Тяглими називали селян, що не мали власної землі й за її **оренду** відбували повинності на користь держави або землевласників зі своїм «тяглом» (робочою худобою). Вони були як вільними, так і прикріпленими до своїх наділів.

Із представників різних верств населення формувався міжстановий соціальний прошарок козацтва. На початковому етапі свого становлення воно займалося степовими промислами та протистояло нападам кримських татар.

Рента — дохід від власності, який сплачують орендарі власникам за право користування нею протягом певного періоду.
Оренда — найм майна, тимчасове користування ним за певну плату.

Луцький земський суддя XVI ст.
(реконструкція).
Художник С. Шаменков

Селяни (реконструкція).
Художник С. Шаменков

?

Порівняйте за ілюстраціями на с. 9—12 вбрання різних верств українського суспільства.

■ Дайте оцінку моральним засадам життя людських спільнот у сільських громадах.

Фільварок — хутір, маєток, велике шляхетське господарство, орієнтоване на ринок; був багатогалузевим господарством, де вся земля належала землевласнику. Фільваркове господарство базувалося на праці селян, що відробляли «тяглову службу», або панщину.

Панщина — одна з форм земельної ренти, примусової праці залежного селянина, який працював у господарстві землевласника зі своїм сільськогосподарським інвентарем і мав дуже обмежену особисту свободу.

Поступово козацтво зросло кількісно та зміцніло, розгорнуло боротьбу за визнання за собою прав і привілеїв окремого стану. У тогочасному українському суспільстві козацтво почало відігравати роль еліти й представника інтересів більшості населення.

3. Економічне життя села. Сільське самоврядування.

Основу сільського господарства на українських землях становило землеробство. У Галичині, на Волині, Поділлі та в центральних районах Київщини переважала трипільна система землеробства, а на Поліссі, півдні Київщини та Переяславщині зберігалася менш продуктивні двопільна й перелогова системи. Поступово набували поширення більш досконалі знаряддя праці. Поряд із сохою почали використовувати плуг із залізним лемешем, у який запрягали волів. Трипільна система й оранка плугом здебільшого застосовувалася в господарствах шляхти. Крім землеробства, розвивалися скотарство, городництво, садівництво та бджільництво. Не втрачали свого значення в господарському житті також рибальство й мисливство.

На українських землях у складі Великого князівства Литовського сільське господарство мало переважно натулярний характер. Сільськогосподарські продукти вироблялися здебільшого для власних потреб.

Сільське господарство українських земель у складі Корони Польської поступово переорієнтовувалося на потреби європейського ринку, де зростав попит на продукцію промислів і сільського господарства. Шляхта почала створювати **фільварки**, збільшувати **панщину** й відбирати землю в селян. Одночасно із цим зростала кількість «непохожих» селян.

Поширенню фільваркової системи господарювання на українських землях у складі Великого князівства Литовського сприяло здійснення заходів за «Уставою на волоки», підписаною польським королем і великим князем литовським Жигмунтом II Августом (1557 р.). Згідно з документом усі земельні володіння великого князя було виміряно й поділено на однакові ділянки — волоки. Найкращі орні землі відводилися під великоніжинські фільварки, решта розподілялася між селянством. Розмір селянської волоки становив від 16,8 до 21,8 га. За користування нею тяглі селяни мали відпрацьовувати два дні панщини на тиждень у фільварку.

Волочна реформа зруйнувала давню форму користування землею сільською громадою й замінила її на подвірну. Збільшилися повинності селян, обмежилися їхні права переходу до іншого господаря. Селянство фактично позбавили права користуватися лісами, зменшили площу спільніх земель (пасовища, луки). До кінця XVI ст. волочна система землекористування поширилася й на землі шляхти та церкви.

Сільське самоврядування в XVI ст. здійснювали громади (хоча сам термін виник пізніше). У селах громади називали «весь», «село». Громади декількох сіл, що, як правило, належали одному власнику, називали «волость». Волосні громади були типовими у Волинському, Подільському, Київському, Белзькому й Руському воєводствах. Громадське самоврядування здійснювалося на основі давніх традицій і звичаїв.

Очолював громаду староста, якого обирало селянство або призначав власник села. Крім цього, обиралися інші члени громадського правління («уряду») і «копного» суду. На участь у цих установах могли претендувати голови родинних господарств. Жінки й неодружені чоловіки права голосу не мали. Громада мала визначену територію, нерухоме майно, певні доходи та витрати.

У громадах існували моральні засади, на яких відбувалося гуртування в єдину спільноту: кругова порука, колективна відповідальність за порядок і правопорушення на її території тощо.

4. Розвиток міст, ремесла й торгівлі. У XVI ст. на українських землях зростали й розвивалися міста. Найбільше міст було на західноукраїнських землях. На Східному Поділлі та Київщині їхня кількість зменшилася через постійну загрозу набігів кримських татар. Найбільшим містом був Львів, населення якого становило близько 7—10 тис. осіб. Великими й середніми містами (200—700 будинків) вважалися Брацлав, Кременець, Вінниця, Житомир, Луцьк, Острог тощо.

Чимало міст перебувало в залежності від магнатів та церкви. Існували також міста, підпорядковані польському королю й великому князю литовському. Державна влада намагалася сприяти їхньому розвитку, оскільки міста сплачували великі податки й організовували захист від набігів кримських татар.

У цей час на українські землі поширилося **магдебурзьке право**. Його надавали містам польські королі та великі князі литовські, а пізніше й великі магнати. Протягом другої половини XIV — першої половини XVI ст. магдебурзьке право отримала більшість українських міст.

Містами, які мали магдебурзьке право, управляв магістрат — виборний орган міського самоврядування, що складався з ради (адміністративного органу й суду в цивільних справах) та лави (суду в кримінальних справах). Раду очолював бурмистр, а лаву — війт. Радники і лавники відповідно до норм магдебурзького права були виборними посадовцями. Виборчі права мали чоловіки з патриціату й бургерства.

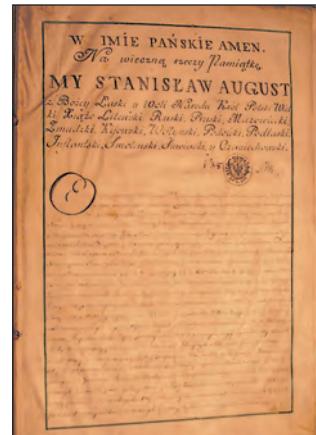
Міста були центрами ремесла й торгівлі. У середині XVI ст. налічувалося вже понад 130 різних спеціальностей,

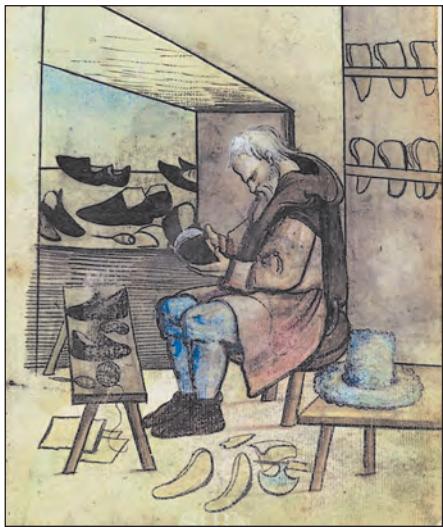
Фільварок Завісся Новогрудського повіту (нині Білорусь).

Художник Н. Орда. XIX ст.

Магдебурзьке право — одна з найпоширеніших у Центральній Європі правових систем міського самоврядування, що виникла в Середні віki.

Привілей про надання магдебурзького права місту Крилів Київського воєводства (у середині ХХ ст. територія міста була затоплена під час будівництва Кременчуцької ГЕС). Фотокопія

Чоботар. Малюнок 1535 р.

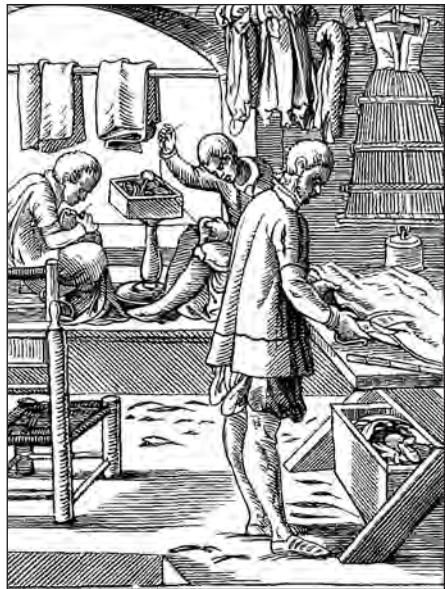
Із грамоти польського короля Жигмунта I місту Львів (1525 р.)

Під час нашого перебування минулого року в місті Львів до нас звернулися зі скаргою громадяни... руської віри, яких там живе чимало, що хоч вони користуються тим самим правом однаково з іншими громадянами, що населяють це місто, платячи податки, проте бурмистри... забороняють їм купувати будинки, які розташовані поза межами їхньої вулиці, тримати шинки, продавати та пити вино, пиво та інші напої, торгувати сукном, а також займатися ремеслом, записуватися в цехи. [Запроваджуючи ці обмеження], самі бурмистри здійснюють вповні свої усталені законом права...

Ми... ухвалили і цим листом визначаємо: самі громадяни міста Львова грецької та руської віри задоволені... вулицями, визначенними для їхнього житла тут, у Львові; інше ж житло, що розташоване по інших місцях і вулицях, де раніше жили вони самі або їхні попередники, вони не можуть і не мають права купувати, будувати та мати у володінні.

Так само за давнім звичаєм та забороною... не можна приймати до цехів та допускати до ремесла [представників руської віри], ми залишаємо [їх] назавжди в попередньому стані.

? Робота в парах. Опрацюйте документ, обговоріть і визначте, які обмеження для православного населення існували у Львові.

Робота в цеху кравців. Німецька гравюра XVI ст.

? За наведеними ілюстраціями опишіть працю міських ремісників.

близько 80 з яких були безпосередньо ремісничими. Водночас більшість жителів міст також займалася сільським господарством.

На українських землях у складі Корони Польської переважна частина міських ремісників об'єднувалася в цехи. При цьому для православних міщан доступ до цехів ускладнювався. Позацехових ремісників, що не мали можливості вступити до цехів, називали партачами. Цехи всіляко боролися з ними. В українських містах на території Великого князівства Литовського цехи були менш поширені.

У XVI ст. продовжувала розвиватися торгівля. Основними її формами стали ярмарки, що відбувалися у великих містах декілька разів на рік, торги, які проводили кілька разів на тиждень, і щоденна торгівля в міських крамницях. Купці в містах створювали об'єднання на зразок ремісничих цехів.

У цей період активно розвивалася й міжнародна торгівля. Через українські землі проходили торговельні шляхи, якими товари зі Сходу та Московії, а також продукти місцевого виробництва надходили до країн Центральної та Західної Європи. З українських земель на захід везли віск, мед, зерно, шкіру, худобу, солону рибу, сіль, деревину. Натомість завозили одяг, ремісничі вироби, вина, залізо, папір, зброю, тканини (атлас, оксамит, сукно, полотно) тощо. Центрами міжнародної торгівлі стали Київ, Львів, Луцьк, Кам'янець.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Населення українських земель поділялося на стани. У першій половині XVI ст. остаточно оформився правовий статус шляхти. Найчисленнішим і найбільш безправним станом українського суспільства було селянство.
- Залучення українських земель до європейського ринку сприяло зростанню попиту на продукцію сільського господарства й появі фільварків.
- Українські міста в XVI ст. зростали, багатіючи на розвитку ремесла й торгівлі. Збільшувалася кількість міст, що набували магдебурзького права.

Працюємо з хронологією

1529 р. — прийняття Першого Литовського статуту.

1566 р. — прийняття Другого Литовського статуту.

Запитання та завдання

- ◆ **1.** Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Відгадайте термін або історичне явище». **Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються в команди по 5—7 осіб. Для кожної команди вчитель/вчителька загадує термін або історичне явище, записує на картці та кладе в конверт. Команди по черзі мають за визначений час (3—5 хвилин) поставити вчителю/вчительці 10—12 запитань і відгадати термін або історичне явище. Учитель/вчителька може відповідати лише «так», «ні» або «частково».
- ▲ **2.** Якими були характерні особливості становища привілейованих станів українського суспільства XVI ст.? **3.** Чим уславився князь В.-К. Острозький? **4.** Порівняйте становище напівпривілейованих і непривілейованих станів у XVI ст. **5. Колективне обговорення.** Визначте спільне й відмінне в розвитку українського суспільства й суспільств країн Центральної і Західної Європи в XVI ст. **6.** Які зміни відбувалися в розвитку сільського господарства? **7.** Назвіть характерні риси розвитку міст, ремесла й торгівлі в XVI ст.
- ◆ **8.** Визначте за картою атласу або інтернет-джерелами та запишіть у зошит назви українських міст, які отримали магдебурзьке право до кінця XVI ст. **9.** Складіть таблицю «Становий поділ українського суспільства в XVI ст.».

Стан	Статус	Права, привілеї, обов'язки

- ★ **10. Робота в малих групах.** Обговоріть і запропонуйте розв'язання історичної задачі. У XVI ст. вважали, що поділ на стани є богоугодним і походить від біблійного Ноя, що розподілив обов'язки між своїми синами Симом, Хамом і Яфетом. Ця точка зору відображенна в тогочасному латинському прислів'ї: «Ти, Симе, молися, Хаме, — працюй, Яфете, — управляй і захищай». Якою, на вашу думку, була роль станового поділу для розвитку українського суспільства XVI ст.? **11.** За додатковими джерелами ознайомтеся з діяльністю В.-К. Острозького та підготуйте про нього повідомлення з презентацією (представленням своєї роботи). Скористайтеся відповідним планом-схемою в електронному додатку.

Литовська монета, присвячена 475-річчю прийняття Першого Литовського статуту

? У чому полягає історичне значення Литовських статутів?

Залишки водяного млина XV ст. в с. Купин (Хмельницька обл.)

§ 3. Соціально-економічний розвиток українських земель у першій половині XVII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: як відбувалося зростання магнатського землеволодіння на українських землях; про основні прояви й наслідки розвитку фільваркового господарства; про розвиток українських міст; які зміни відбулися в цей час у становищі селян і міщан; що таке «товарне виробництво».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Назвіть особливості економічного життя українських земель у першій половині XVI ст. 2. Коли було укладено Люблинську унію? 3. **Колективне обговорення.** Укажіть основні наслідки Люблинської унії для українських земель. 4. Що таке фільварок? 5. Хто такі магнати?

- Яке судження буде більш правильним: 1) у сільському господарстві українських земель першої половини XVII ст. набули поширення нові явища; 2) у сільському господарстві українських земель першої половини XVII ст. розвивалися явища, започатковані в XVI ст.? Поясніть свою думку, використовуючи пункти 1, 2 параграфа.

1. Зростання магнатського землеволодіння. У першій половині XVII ст. на українських землях швидко збільшувалося магнатське землеволодіння. До його розвитку магнатів підштовхувало зростання на західноєвропейських ринках попиту на хліб та іншу сільськогосподарську продукцію.

У Галичині розташовувалися володіння Потоцьких, Собеських, Даниловичів та інших родин у формі «ключів» — кількох сіл і містечок, що управлялися як єдиний господарський комплекс. У 1629 р. в Брацлавському воєводстві 80 % усіх селянських і міщанських дворів належало 18 магнатам, у Волинському воєводстві у власності магнатів перебувало 75 % селянських господарств.

Саме на Волині розташувалася «Острожчина» — володіння князів Острозьких. Крім того, на початку XVII ст. родина князів мала власність у Брацлавському, Київському, Руському, Сандомирському, Krakівському, Берестейському, Мінському, Новогрудському, Вітебському та Віленському воєводствах. На їхніх територіях налічувалося 620 населених пунктів, серед яких 38 міст. Проте найбільшими були волинські володіння Острозьких.

На Лівобережжі своїми розмірами вирізнялися володіння Вишневецьких, або «Вишневеччина», із центром у Лубнах. Наприкінці 30-х рр. XVII ст. до них входило 39,6 тис. селянських дворів, 56 міст і містечок. Усього у Вишневецьких, що мали також землі на Поліссі, Поділлі, Волині та в Галичині, було майже 500 тис. підданих — посполитих (селян) і міщан. Великі земельні маєтки в інших місцевостях на українських землях мали також родини Збаразьких, Хоткевичів, Корецьких, Ружинських, Замойських та інших.

Земельні володіння магнатів зростали за рахунок успадкування, купівлі або захоплення маєтків, укладення вигідних шлюбів, заселення окраїнних територій, подарунків від королів. Права магнатів на володіння землями затверджувалися королівськими грамотами.

Острозький замок. Художник З. Фогель. 1796 р.

- ? Покажіть на карті (с. 5) місто Острог. Укажіть історико-географічну назву місцевості, де воно розташоване.

2. Поширення фільварків. Розвиток товарного виробництва. Зростання попиту на сільськогосподарську продукцію спонукало чимало землевласників до перетворення своїх маєтків на фільварки. Урожайність у фільварках, особливо великих, була вищою порівняно із селянськими господарствами. У фільваркових господарствах першої половини XVII ст. вирощували зернові культури, влаштовували городи, ставили на відгодівлю волів, розводили птицю, займалися рибництвом.

Одночасно з поширенням фільварків розгортається процес залучення до господарського розвитку неосвоєних територій, унаслідок чого на українських землях значно зросла площа оброблюваних земель. Сільське господарство поширилося на нові місцевості Східного Поділля, південну частину Київщини й Лівобережжя та майбутню Слобожанщину. Проте територіями найбільш розвиненого землеробства залишилися Белзщина, Холмщина, Волинь, Західне Поділля та частково Галичина.

Із появою фільварків був пов'язаний розвиток **товарного виробництва**. Пани з фільварків відправляли на ринки великі валки із зерном і продуктами та отримували за їх продаж значні суми грошей. У багатьох маєтках щорічно для продажу на ринку відгодовували 100—300 волів, в окремих фільварках зустрічалися кінні заводи. Вирощування породистих коней для потреб війська й знаті також забезпечувало великі прибутки.

Свідченням залучення господарств шляхти до товарного виробництва стало також зростання в них кількості млинів, крупорушок, гуралень, броварень, чинбарень тощо.

3. Розвиток міст. У цей період, як і раніше, на українських землях зростали старі міста й містечка та з'являлися нові. Зокрема, упродовж першої половини XVII ст. було засновано десятки нових міст і містечок: Конотоп, Яготин, Умань тощо. У 40-х рр. XVII ст. найбільшими за кількістю населення стали Львів (25—30 тис. осіб), Київ (15 тис. осіб), Меджибіж (12 тис. осіб), Біла Церква (10 тис. осіб). Однак типовими були міста з 2—3 тис. жителів.

Від міст держава або магнати-власники отримували значні доходи: збори з ремісників і торговців, плата за проїзд через місто або за місце на ринку тощо. Деякі міста приносили своїм власникам у 50 разів більше прибутку, ніж села, на місці яких вони виникли.

Міста, які належали державі (королівські), були адміністративними центрами й управлялися найчастіше на основі магдебурзького права. Проте більшість міст (блізько 80 %) перебувала в приватній власності або належала церкві. Так, із 206 міст у Київському воєводстві королівських було 46, приватновласницьких — 150, церковних — десять. Окремі приватновласницькі й церковні

Товарне виробництво — виробництво продукції для продажу, а не для власного споживання.

Із розповіді шляхтича С. Старовольського про зміни в середовищі польської шляхти в першій половині XVII ст.

За старих часів вважалося обов'язком селянина обробляти землю, а купця — займатися торговими справами. Шляхтич же віддавався рицарській справі й безперервно воював. Тепер у нас нема вояків... зате є корчмарі, гендлярі й посередники... Найбільшим подвигом у нас вважається знати дорогу, якою женуть біків із маєтку до Гданська, бо всі заможні торгують волами, кіньми, вином, медом... рибою... усяким хлібом... Усе, що іхні піддані мають у себе для продажу, вони наказують нести на панський двір, скуповують за найнижчими цінами й відправляють до міста... Туди ж вони посилають і свої продукти.

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, які зміни відбулися в середовищі шляхти Речі Посполитої внаслідок розвитку товарного виробництва.

Чинбар (майстер з обробки шкіри).
Гравюра XVI ст.

?

Опишіть працю чинбара
за наведеною ілюстрацією.

■ Чи є правильним судження, що становище значної кількості селян і міщан на тогочасних українських землях зазнало змін? Яких саме?

Одночасно зі скороченням селянських наділів у XVII ст. зростав визиск селян. Вони втрачали свободу й потрапляли в особисту залежність від панів. Пани на свій розсуд визначали розмір панщини, повинності й податки, розпоряджалися майном селян. Унаслідок цього селяни перетворювалися на безправних осіб, яких могли подарувати, продати, купити разом з усім селом і землею.

міста також користувалися магдебурзьким правом. Деякі магнати володіли багатьма містами. Так, С. Конецпольському лише на Брацлавщині належало 170 міст і містечок.

У першій половині XVII ст. в розвитку міського ремесла з'явилися нові явища. У містах почала зростати кількість позацехових майстрів-партачів, насамперед за рахунок вихідців із сіл. У Львові в цей час вони становили понад 40 % усіх ремісників. Цехи намагалися боротися з ними, але найчастіше марно. Крім того, партачів підтримували шляхта й міська влада, якщо це їм було вигідно.

На окремих міських виробництвах упроваджували верстати й технічні вдосконалення, виникав поділ праці й використовувалася наймана праця, тобто розпочався перехід до мануфактурного виробництва. Наприклад, водяні колеса на початку XVII ст. застосовувалися на папірні у Брюховичах під Львовом, а поділ праці між найманими працівниками спостерігався там, де виробляли великі гармати й дзвони, — у майстернях Львова, Черкас, Остра, Білої Церкви.

4. Становище селян і міщан. Поширення фільварків на українських землях супроводжувалося скороченням селянських наділів, зростанням кількості малоземельних і безземельних селянських господарств. Одні з них користувалися половиною наділу, інші — чвертью. Найбіднішою частиною селянства стали загородники (городники), що найчастіше мали лише один город (загороду), і комірники, які не мали навіть власного житла, хоча деято з них тримав худобу.

З опису умов життя селянства Середньої Наддніпрянщини в 30—40-х pp. XVII ст. Г. Л. де Бопланом

Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відвувати панщину своїми кіньми і працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу мають давати відповідну кількість зерна, безліч курей і качок до Великодня, Трійці та Різдва. До того ж мають возити своєму панові задарма дрова та відвувати багато інших робіт... Ще вимагають від них грошових податків. Крім того, десятину з баранів, поросят, меду, усіх плодів, а кожні три роки — і третього волика...

Проте це ще не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, але й над їхнім життям; ось яка велика свобода польської шляхти (яка живе неначе в раю, а селяни ніби перебувають у чистилищі).

?

Робота в парах. Обговоріть і дайте відповіді на запитання:

1. Якою була панщина?
2. Які податки й повинності стягувалися із селянства?
3. Які факти свідчать про безправне становище селянства?

Євреї-торговці. Художник Ю. Брандт. XIX ст.

Упродовж першої половини XVII ст. погіршилося економічне, соціальне та правове становище більшості селянства на всіх українських землях. Найважчим воно стало в Берестейському, Підляському, Руському, Волинському, Белзькому, західній частині Подільського й на правобережжі Київського воєводства, де панщина сягала трьох-шести днів на тиждень. На середину XVII ст. внаслідок перетворення вільних селян на залежних від землевласників значно скротилася кількість вільних селян, і в тогоденій Україні їх майже не залишилося.

У містах із розвитком ремесла, промислів і торгівлі поглиблювалося соціальне розшарування. Патриціат дедалі більше збагачувався та керував усім міським життям. У свою чергу, середній за майновим становищем прошарок міщан прагнув звуження сфери впливу патриціату й розширення своїх прав. Зростала кількість збіднілих цехових майстрів, підмайстрів, учнів і партачів, невдоволених своїм становищем.

Значну кількість міського населення становили козаки й жовніри (солдати польської армії) військових залог. Перш за все це стосувалося міст і містечок Наддніпрянщини (Подніпров'я) та Брацлавщини. Так, у 1616 р. в Каневі, Корсуні, Білій Церкві, Чигирині, Черкасах, Богуславі, Переяславі в середньому понад 75 % дворів були козацькими.

Основну частину населення міст становили русини (українці), разом із якими жили інші національні спільноти. Заможні іноземці найчастіше займалися торгівлею, орендою маєтків і промислів, викупом мит.

Існували різноманітні обмеження для жителів міст православного віросповідання. Зокрема, у 1620 р., за повідомленнями сучасника, у Львові той, «хто дотримується грецької віри і не перейшов в унію, той не може жити в місті, міряти ліктем і квартовою, бути прийнятим у цех».

Населення міст зазнавало різноманітних утисків. У королівських містах, навіть тих, що мали магдебурзьке право,

Після Люблінської унії відбулося переселення осіб єврейської національності на українські землі. Протягом 1569—1648 рр. кількість єврейської спільноти тут збільшилася із 4 тис. до 51 тис. осіб. У період становлення володіння польської шляхти на українських землях євреї ставали управителями маєтків та орендарями, збирали податки. Вони були також торговцями, шинкарями, мірошниками, гуральниками тощо.

Потребуючи грошей, королівські намісники й шляхта передавали в оренду єврейським підприємцям окремі населені пункти, а інколи цілі старости (наприклад, Житомирське, Корсунське, Богуславське). Намагаючись за короткий термін отримати великі прибутки, орендарі часто всупереч звичаю впроваджували понаднормові роботи й податки.

Співпраця єврейського населення із землевласниками спричиняла зростання юдофобії — несприйняття осіб єврейської національності. У них також бачили гнобителів. Антиюдейські настрої були типовими для всієї тогоденій Європи. Причиною негативного ставлення до євреїв на українських землях, зокрема, було те, що вони сповідували іншу віру — юдаїзм. Тих євреїв, які приймали християнство, вважали «своїми».

Працюємо з хронологією

Перша половина XVII ст. — швидке зростання магнатського землеволодіння на українських землях.

міщани часто потерпали від дій королівської влади. У приватновласницьких містах жителів змушували служити у війську із власним спорядженням, будувати й ремонтувати різні споруди тощо. Багато лиха населенню завдавали магнатські чвари і свавілля шляхетських військ, що часто супроводжувалося пограбуваннями та насильством.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- В умовах перебування у складі Речі Посполитої на українських землях з'явилися величезні земельні володіння магнатів.
- У сільському господарстві основним виробником товарної продукції стали фільварки. Унаслідок поширення фільварків становище значної кількості українського селянства погіршилося.
- Упродовж першої половини XVII ст. зростала кількість міст і населення в них.
- Міське населення часто потерпало від свавілля королівської влади або власників міст, а також від національно-релігійних утисків.

Запитання та завдання

У першій половині XVII ст. величезними маєтками на українських землях володів князь **Ярема Вишневецький**. Він походив із давнього литовсько-руського роду. Освіту Я. Вишневецький здобув у Львівському езуїтському колегіумі, обіймав посаду воєводи руського. Князь-католик вирізнявся віротерпимістю, активно захищав права православних вірян.

Своєю господарською діяльністю Я. Вишневецький сприяв освоєнню земель Лівобережної України.

Про «Вишневеччину» український історик М. Грушевський писав, що вона є найбільшим землеволодінням «не лише в Україні, а й у Польщі, а можливо, і в усій Європі». Польський історик О. Яблоновський навіть називав «Вишневеччину» «Задніпровською державою». Щороку Я. Вишневецький мав 1,2 млн злотих податків із населення цих земель. Він утримував одну з найбільших магнатських армій у Речі Посполитій.

◆ 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Так або ні». **Правила гри.** Учитель/учителька доручає учням та ученициям за визначений час скласти запитання за матеріалом параграфа, що передбачають відповідь «так» або «ні». Запитань може бути від 6 до 12 залежно від кількості відведеного часу. Потім учитель/учителька збирає аркуші, перемішує та роздає в довільному порядку. Учні та учениці мають відповісти на запитання своїх однокласників.

▲ 2. Наведіть факти, що свідчать про зростання магнатського землеволодіння на українських землях у першій половині XVII ст. 3. Яку роль відігравали фільваркові господарства в соціально-економічному житті тогочасної України? Поясніть свою думку. 4. Що нового з'явилося в розвитку міст? 5. Укажіть риси, характерні для становища селян і міщан у цей період.

◆ 6. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте за картою атласу або інтернет-джерелами та складіть перелік міст на українських землях, які в першій половині XVII ст. отримали магдебурзьке право. 7. Складіть порівняльну таблицю «Соціально-економічний розвиток українських земель у XVI та першій половині XVII ст.». Питання для порівняння визначте самостійно.

Питання для порівняння	XVI ст.	Перша половина XVII ст.

★ 8. **Робота в малих групах.** Розподіліть ролі та підготуйте розповіді від імені мандрівників, що відвідали українські землі в першій половині XVII ст. Підготуйте інсценівки до деяких частин цих розповідей.

§ 4. Церковне життя в XVI ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: якими були особливості становища православної церкви в XVI ст.; про розгортання реформаційних і контрреформаційних рухів на тогоджасних українських землях; яку роль відігравали православні братства; що таке «протестантизм», «аріанство», «церковні братства», «ставропігія».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Яким було становище православної церкви на українських землях у складі Корони Польської та Великого князівства Литовського в другій половині XIV — XV ст.? 2. Коли єдина для східнослов'янських земель Київська митрополія розділилася на Московську й Київську? 3. Що таке Реформація? Як вона розпочалася в Європі? 4. Дайте визначення поняття «кальвінізм» та назвіть його основні принципи. 5. Що таке Контрреформація? Якою була її мета?

1. Становище православної церкви. Період XVI ст. називають «темною добою» в історії української православної церкви. Влада проголосувала терпиме ставлення до православ'я, гарантування прав і привілеїв православної церкви, проте в реальному житті це не забезпечувалося. Водночас саме в цей період набули розвитку такі характерні особливості українського православ'я, як активна участь у житті церкви світських осіб та зближення церковного життя, духовної освіти й школи, змушених разом протистояти наступу латинської культури, католицизму та реформаційним рухам.

На становище православної церкви негативно впливало поширене в Короні Польській і Великому князівстві Литовському «право патронату», або «право подавання». Відповідно до цього питання призначення на митрополичу та єпископську кафедри залежало від польського короля й великого князя литовського.

Після Люблінської унії ситуація погіршилася. Польські королі за «правом патронату», «подаючи хліби духовні й роздаючи столиці духовні», інколи призначали на посади єпископів і архімандритів (настоятелів монастирів) за гроші. Королі також надавали посади в православній церкві світським особам (шляхті, військовим) за борги держави цим людям, різноманітні послуги, на прохання наближених до королівського двору осіб тощо.

Польська влада надала православній церкві набагато менше прав порівняно з католицькою церквою. Православних єпископів не допускали до участі в роботі сенату. Православне духовенство, на відміну від католицького, мало сплачувати податки. Хоча з 1573 р. польські королі зобов'язалися дотримуватися релігійної віротерпимості, фактично польська влада й католицьке духовенство негативно ставилися до православ'я, вбачаючи в ньому переважно для розширення сфери свого впливу.

Чи є правильним судження, що XVI ст. стало досить складним періодом в історії православної церкви на українських землях? Поясніть свою думку, використовуючи матеріал параграфа.

На приватних землях «правом патронату» щодо православних церков і монастирів користувалася шляхта. Тобто вона мала право власності на церкви й монастирі у своїх маєтках, селах і містах. У таких парафіях священників не обирали віряни, а призначали патрони-шляхтичі за «правом патронату». Отже, життя церковної громади залежало від віросповідання власника маєтку або міста та його ставлення до православ'я. Шляхта розпоряджалася церквами й монастирями як своєю власністю: закладала, обмінювала, продавала, здавала в оренду, віддавала як придбане тощо.

Замок Я. Потоцького в Летичеві (нині Хмельницька обл.). Він був збудований у 1579 р. для захисту від кримських татар. Пізніше на території замку спорудили костьол і домініканський монастир.

Художник Н. Орда. 1871—1873 pp.

Протестантизм — один із трьох (поряд із католицизмом і православ'ям) найбільших напрямів у християнстві, який утворився за доби Реформації в XVI ст.

Аріанство — одна з течій у ранньому християнстві, відроджена в XVI ст. в період поширення Реформації в Європі.

Євангеліст Марк. Мініатюра з Пересопницького Євангелія. 1556—1561 pp. Фотокопія

Суттєво ускладнювало ситуацію те, що Київська митрополія, підпорядкована Константинопольському патріархату, не мала належної підтримки від нього. Православна церква переживала важкі часи після завоювання в 1453 р. турками-османами Константинополя та падіння Візантії. Це спонукало руський єпископат до пошуку надійного захисту.

2. Реформація та Контрреформація на українських землях. У XVI ст. Європу охопила Реформація — церковно-релігійні й суспільно-політичні рухи, спрямовані на реформування католицької церкви, повернення її до біблійних витоків християнства. Із поширенням у Західній і Центральній Європі реформаційних ідей пов'язані початок пробудження національної свідомості, розвиток культури та виникнення протестантизму.

У 30—40-х рр. XVI ст. із Західної та Центральної Європи через Польщу на українські землі поширювалися реформаційні вчення, зокрема кальвінізм. Громади кальвіністів виникали у великих панських маєтках або містах, що належали магнатам. Першими кальвінізм прийняли магнатські родини Потоцьких і Радзивіллів. До них приєдналися представники знатних православних родів (Вишневецькі, Хоткевичі, Сапеги). Громади кальвіністів виникали також на Закарпатті, Холмщині, Підляшші, Перешибльській і Белзькій землях. Інша течія протестантизму — лютеранство — на українських землях поширення не набула.

У другій половині XVI ст. в Галичині, на Київщині, Волині та Поділлі поширилося аріанство — напрям у протестантизмі, прихильники якого визнавали лише Бога-Отця, заперечуючи цим християнське вчення про Святу Трійцю.

Особливістю всіх реформаційних рухів було те, що вони не охоплювали широких верств українського населення. За підрахунками історика М. Грушевського, на українських землях існувало близько 100 невеликих протестантських громад, створених, як правило, шляхтою, і не завжди русинською. Проте поширення протестантизму на певний час загальмувало проникнення католицизму в Україну. В основних засадах Реформації (звільнення з-під влади Риму, наближення церкви до народу, переклад Біблії народною мовою) українське православне населення вбачало засіб протидії католицизму, пристосовуючи реформаційні ідеї до власних потреб.

Важливим наслідком поширення ідей Реформації на українських землях стала поява перекладів Святого Письма. Зокрема, у 1556—1561 рр. на Волині було створено **Пересопницьке Євангеліє** — перший із відомих перекладів Святого Письма староукраїнською літературною мовою.

У 60-х рр. XVI ст. на українських землях набула поширення Контрреформація — рух за оновлення та реформування

католицької церкви, що виник як реакція на протестантську Реформацію та поширення протестантизму.

У 1569 р. за підтримки влади на українських землях розгорнуло діяльність «Товариство Ісуса» (орден езуїтів). Прибічниками езуїтів, яких підтримувала польська влада, стало чимало представників шляхти. Католицизм почали сповідувати родини Радзивіллів, Хоткевичів, Сапегів та інші. У 70—80-х рр. XVI ст. на українських землях езуїти відкривали свої школи, які мали досить високий рівень навчання. Водночас ці навчальні заклади сприяли поширенню католицизму.

3. Церковні братства. У XV—XVII ст. на українських землях розгортається братський рух, пов'язаний із діяльністю церковних братств.

Спочатку православні міщани, створюючи за зразком ремісничих цехів братства, керувалися благодійницькою метою — дбали про побудову й утримання церкви, влаштовували добroчинні обіди для бідних, готували церковні урочистості, допомагали хворим тощо.

Наприкінці XVI ст. в умовах випадків окатоличення та утисків православного населення діяльність братств змінювалася. Вони виступали захисниками прав православних. Члени братств зверталися до судів зі скаргами на дії польської влади, посилали делегації з проханнями до короля. Водночас братства праґнули очистити церкву від осіб, не гідних духовного звання, й оновити її. Вони також займалися просвітницькою діяльністю: відкривали школи, друкарні, збиралі бібліотеки.

Перші братства — Благовіщенське (1542 р.) та Миколаївське (1544 р.) — виникли у Львові. У другій половині XVI ст. найвпливовішим стало Свято-Успенське ставропігійне братство, що виникло не пізніше 1585 р. у Львові. Ставропігія забезпечувала йому можливість самостійної діяльності й відокремленість від церковної ієрархії.

Зародком Львівського братства стало давнє об'єднання православних міщан — опікунів церкви Успіння Пресвятої Богородиці і Свято-Онуфріївського монастиря. Активну участь у житті братства брали Стефан Зизаній, Лаврентій Зизаній, Памво Берінда та Йов Борецький. Львівське братство виступало на захист політичних прав українських міщан, намагалося створити окреме від магістрату й польської влади самоврядування українського населення міста.

Львівське братство мало право зверхності перед іншими братствами та контролю над духовенством. Йому належала Львівська братська друкарня.

Близько 1585 р. з'явилася Львівська братська школа для дітей міщан і священників, що утримувалася коштом членів братства. Воно організувало у Львові шпиталь-притулок для немічних, спорудило Успенську церкву.

- Чи поділяєте ви думку, що братський рух став одним із проявів впливу Реформації? Чому?

Церковні братства — релігійно-громадські організації при православних парафіях на українських і білоруських землях у XVI—XIX ст.

Ставропігія — православна церковна одиниця, наділена правами, що передбачають підлеглість патріархові та непідлеглість місцевим ієрархам.

Фрагмент титульної сторінки книги «Анфологіон», надрукованої у Львівській братській друкарні. 1694 р. Фотокопія

Працюємо з хронологією

1556—1561 рр. — створення Пересопницького Євангелія.

Близько 1585 р. — заснування Львівського Свято-Успенського ставропігійного братства.

Аріанська вежа-каплиця біля с. Тихомель (Хмельницька обл.).
Сучасний вигляд

Титульна сторінка кальвіністського катехізису, надрукованого в 1562 р. в Несвізькій друкарні князів Радзивіллів (Білорусь). Фотокопія

У намірах Львівського братства збільшити участь світських осіб у громадському й культурному житті сучасні дослідники вбачають один із проявів впливу Реформації.

Діяльність Львівського Свято-Успенського братства стала прикладом для православних українців інших міст. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. православні братства діяли в Перемишлі, Рогатині, Тернополі, Луцьку, Кременці, Судовій Вишні, Києві та багатьох інших українських містах.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У XVI ст. православна церква на українських землях перебувала в досить складному становищі.
- Поширення Реформації стало поштовхом до розвитку релігійного вільнодумства на українських землях і виходу частини вірян із традиційних церков.
- У 60-х рр. XVI ст. на українських землях набула поширення Контрреформація — рух, розпочатий католицькою церквою для протидії поширенню протестантської Реформації.
- Діяльність церковних братств допомагала православним міщенам протистояти релігійно-національним утискам, сприяла національному й культурному пробудженню українського суспільства.

Запитання та завдання

- ◆ **1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Закінчить речення».** **Правила гри.** Учител/учителька пропонує учням та ученицям закінчити речення за змістом матеріалу параграфа. Перемагає той, хто зробить це швидше за інших і без помилок. Можна організувати змагання команд. **Зразок речень:** 1) «Право патронату» щодо православної церкви полягало в тому, що... 2) У 1573 р. польські королі й великі князі литовські зобов'язалися дотримуватися... 3) У Речі Посполитій прибічників аріанства називали... 4) Пересопницьке Євангеліє створили... 5) Церковне братство — це... 6) Львівське Свято-Успенське ставропігійне братство виникло в...
- ▲ **2. Колективне обговорення.** Визначте особливості церковного життя на українських землях у XVI ст. **3. Як впливало на розвиток православної церкви «право патронату»?** **4. Назвіть прояви впливу на релігійну ситуацію на українських землях реформаційних і контрреформаційних рухів.** **5. Визначте роль братств у релігійній ситуації на українських землях.**
- ◆ **6. Визначте за картою атласу місця діяльності найважливіших православних церковних братств.**
- ★ **7. Робота в парах.** Розподіліть ролі та розіграйте діалог між польським(-ю) католиком(-чкою) та українським(-ю) православним(-ю) щодо релігійного порозуміння на тогочасних українських землях.

§ 5. Укладення Берестейської церковної унії

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про причину укладення, передумови, сутність і наслідки Берестейської церковної унії; як розвивалася полемічна література; що таке «берестейська церковна унія», «українська унійна (греко-католицька) церква», «полемічна література».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якими були особливості церковного життя на українських землях у XVI ст.? 2. Що таке «право патронату»? Яку роль воно відігравало в церковному житті? 3. Як укладення Люблінської унії вплинуло на церковне життя?

1. Причини й передумови укладення Берестейської церковної унії. Головною причиною укладення Берестейської церковної унії став глибокий занепад православного церковного життя на українських і білоруських землях у складі католицької Речі Посполитої. Ситуація ускладнювалася загрозою поширення протестантизму й посиленням наступу католицизму. Не зупиняючись на боротьбі проти протестантизму, католицизм піддавав нищівній критиці вади руського православ'я. Порятунком від них деякі православні ієрархи вважали перехід православної церкви в підпорядкування Папи Римського.

Тогочасні європейські державні та церковні діячі неодноразово обговорювали питання відновлення єдності християнської церкви. Інтерес до цієї справи особливо посилився в умовах розгортання Контрреформації. Католицька церква активізувала свої наміри розширити вплив на сході з метою об'єднання католиків та православних під зверхністю Папи Римського. У Речі Посполитій ідею унії православної та католицької церков пропагували езуїти. У 1577 р. польський проповідник-езуїт Петро Скарга видав книгу «Про єдність церкви Божої під одним пастирем та про грецьке від тієї єдності відступлення», у якій доводив необхідність об'єднання двох церков.

Незважаючи на критичне ставлення до православ'я у своєму творі, П. Скарга відіграв роль натхненника православного релігійного відродження першої половини XVII ст. на українських землях. У відповідь з'явилися численні твори православних письменників-полемістів (про них ви дізнаєтесь далі в параграфі).

Питання церковної унії представники Папи Римського обговорювали з українсько-білоруською православною знаттю. Загалом вона прихильно ставилася до можливого об'єднання за умови, що воно відбудеться на рівноправних засадах. Завдяки унії знать прагнула оновити православну церкву, наблизити її до потреб часу.

Українсько-білоруські православні єпископи, які поділяли унійні настрої, вбачали в об'єднанні шлях до посолання кризи православної церкви. Вони вважали, що

■ Якими були передумови укладення Берестейської церковної унії?

Берестейська церковна унія — церковна унія 1596 р., за якою більшість ієпархів Київської православної митрополії вийшли з підпорядкування Константинопольського патріархату й перейшли під зверхність римо-католицької церкви. Вони приймали католицьке вірування, але зберігали візантійську обрядовість.

П. Скарга на посаді ректора Вільнюської академії.
Невідомий художник. 1699 р.

Із меморандуму православних єпископів до польського короля Жигмунта III (1594 р.)

Перш за все ми, єпископи, у старших наших, іх милостях патріархах, велики недоладності й недбалість до церков Божих [бачимо]... Саме через це ми, не бажаючи далі перебувати в такій непорядності та під таким їхнім пастирством, одностайно погодившись... хочемо з допомогою Божою стати до об'єднання віри й того пастиря одного, головного, якому самим спасителем це довірено, найсвятішого Папу Римського нашим пастирем визнати; тільки просимо, аби господар, його милість, нас єпископами... привілеєм його королівської милості... затвердити та закріпити на вічні часи зволів.

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, які прагнення православних єпископів наведено в меморандумі.

завдяки цьому позбудуться принизливої для духовенства залежності від торгово-ремісничого люду, об'єднаного в братства. Українсько-білоруська православна знать сподівалася, що унія сприятиме досягненню православними фактичної рівності в правах із католиками в Речі Посполитій, дозволить православним ієрархам, як і католицьким, отримати місця в сенаті.

Польська влада всіляко підтримувала прагнення схильних до унії православних ієрархів, підкреслюючи, що едина віра є чинником зміцнення держави. Церковна унія розглядалася нею як шлях до закріплення українських і білоруських земель під польською зверхністю.

2. Церковні собори в Бересті 1596 р. та утворення унійної (греко-католицької) церкви. За підтримки Папи Римського польський король Жигмунт (Сигізмунд) III Ваза у 1596 р. скликав церковний собор у місті Берестя, де мало відбутися урочисте проголошення унії. Для участі в його роботі прибули православний митрополит і його єпископи. Однак уже на початку роботи прихильники унії християнської церкви і традиційного православ'я не знайшли спільноти мови й розділилися на два окремі собори. Противники об'єднання засудили діяльність митрополита Михайла Рогози та тих єпископів, які прийняли унію. У свою чергу, митрополит і вірні йому єпископи офіційно затвердили акт унії православної та католицької церков.

За умовами Берестейської унії **українська унійна (греко-католицька) церква** зберігала свою обрядовість і звичаї, але визнавала зверхність Папи Римського як першоієрарха всієї християнської церкви.

Проте, відповідно до папських документів, унія розглядалася не як об'єднання двох окремих церков, а як «приєднання і навернення руських єпископів до католицької церкви» після «засудження й відкинення ересей, помилок і схизм». Тобто до римської церкви приєднувалася не руська церква, а сукупність окремих єпископів та вірян.

Ця обставина сприяла посиленню критики унії її противниками. Водночас єпископи — прибічники об'єднання тримали свої приготування в таємниці й практично позбавили можливості участі в них широких кіл православних вірян. Це стало однією з головних причин опору унії.

Учасники обох соборів у Бересті після невдалих спроб знайти порозуміння прокляли одне одного. Це започаткувало поділ Київської митрополії на унійну (греко-католицьку) та православну частини, що спричинило тривале релігійне протистояння в українському суспільстві.

Розпочалася тривала боротьба «Русі з Руссю» (як називали її сучасники) — між православними і греко-католицькими. Проголошуваного зрівняння в правах греко-католиків і католиків не відбулося. Обіцяних місць у сенаті греко-

Українська унійна (греко-католицька) церква — церква, яка виникла в результаті укладення Берестейської церковної унії 1596 р.

католицькі єпископи не отримали. У ситуації чинності «права патронату» в Речі Посполитій від світської влади залежало, яка саме церква (греко-католицька чи православна) існуватиме на півландній її території.

У складних умовах загострення суперечностей на ґрунті віросповідання греко-католицьке духовенство протистояло спробам католицької церкви за допомогою унії окатоличити й полонізувати українське населення. Відстоюючи національну ідентичність, греко-католицька церква довела, що вона є українською церквою.

Українська православна церква, яка після унії перебувала у складному становищі, не скорилася й продовжувала шукати шляхи для свого оновлення. У цьому вона спиралася на підтримку русинських православних шляхтичів, міщені і нової суспільної версти — козацтва. Захист православ'я став одним із головних гасел українського народу в подальшій національно-визвольній боротьбі.

3. Розвиток полемічної літератури. У XVI — першій половині XVII ст. на українських землях значного поширення набули твори **полемічної літератури**.

У той час, коли обговорювалася ідея унії православної та католицької церков, першим на українських землях осередком антикатолицької полеміки стало місто Острог.

На заклики П. Скарги до унії церков православні відповіли «Посланням до латинян із їх же книг», написаним у 1582 р., імовірно, аріаніном Іваном Мотовилом за друченням князя В.-К. Острозького, та творами ректора Острозької школи Герасима Смотрицького «Ключ Царства Небесного» і «Календар римський новий», виданими в 1587 р. У своїх працях Г. Смотрицький критикував католицизм, обґруntовував шкідливість календарної реформи Папи Григорія XIII. Іван Франко назвав твори Г. Смотрицького «гаярчим покликом до духовної діяльності», звертаючи увагу

Після укладення Берестейської церковної унії 1596 р. греко-католицьку церкву називали «унійна церква», у XVII ст. — «руська унійна церква». Назву «греко-католицька церква» запровадила в 1774 р. імператриця Марія-Терезія для підданих західноукраїнських земель, що перебували у складі Австрії.

Берестейська унія (фрагмент).
Фотокопія

Із твору Г. Смотрицького «Ключ Царства Небесного» (1587 р.)

...Учителі костьолу римського... як усно [з] кафедр костьолів, так і письмово з верстатів друкарських, і багатьма активними діями з великою кількістю й потужним старанням, обминаючи своїх, котрі від їх костьолу, узnavши в ньому щось непристойне, відступивши, звертаються до вас, народи руські, різними методами, засобами, підносячи честь, святолюбність, багатство і над усіма під небом зверхність своїх католиків римських і від них встановлені закони й віру також, а ваших патріархів грецьких і від них державну віру і закон із вами спільно з недовірством, глупством, відступництвом змішавши, перед очима вашими явно топчуть ногами та закликають вас до єдності.

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, до чого автор привертає увагу в наведеному уривку.

Полемічна література — літературно-публіцистична творчість, у якій обговорювалися проблемні питання церковно-релігійного та національно-політичного змісту на українських землях у XVI—XVII ст.

- Чи погоджуєтесь ви з оцінкою полемічної літератури цього періоду І. Франком?

Письменник-полеміст

I. Вишенський, який був ченцем Афонського монастиря в Греції, надсилав звідти листи в Україну. У них він висловлювався проти з'єднання православної і католицької церков, окатоличення й полонізації українського населення. У 1600—1601 рр. I. Вишенський написав «Краткословний отвіт» П. Скарзі. На думку українського літературознавця ХХ ст. Д. Чижевського, стиль полемічних творів I. Вишенського «наближається до кращих взірців барокового стилю». Знавець творчості полеміста I. Франко присвятив йому свою поему «Іван Вишенський».

Працюємо з хронологією

1596 р. — укладення Берестейської церковної унії.

Перша сторінка полемічного твору «Апокрисис» (від грец. — відповідь) Христофора Філалета. Фотокопія

на їхній вплив на тогочасну українську спільноту. Серед найвідоміших православних письменників-полемістів були «Клірик Острозький», Мелетій Смотрицький, Стефан Зизаній, Захарія Копистенський, Іван Вишенський.

В антиунійній полемічній літературі початку XVII ст. вирізнявся твір «Пересторога» невідомого автора, у якому знайшли відображення ідеї гуманізму. На боці прихильників унії в полеміці брав активну участь один із її головних організаторів Іпатій Потій.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Укладення Берестейської унії 1596 р. призвело до появи унійної (греко-католицької) церкви. Водночас в українському суспільстві загострилися суперечки на ґрунті віросповідання.
- Розвиток полемічної літератури відображав існування в суспільстві досить розвинених культурних норм ведення суперечок і прагнення силою слова довести свою позицію протилежній стороні.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Три речення». **Правила гри.** Учитель/учителька об'єднує учнів та учениць у групи і доручає за визначений час сформулювати й передати зміст певного питання трьома простими реченнями. Перемагає та група, чиї речення найкраще відображатимуть зміст матеріалу.
- ▲ 2. Визначте причини й передумови укладення Берестейської церковної унії. 3. Як відбулося утворення унійної (греко-католицької) церкви? 4. Поясніть, як ви розумієте вислів, що Берестейська унія започаткувала тривалу боротьбу «Русі з Руссю». 5. Якими були особливості розвитку тогочасної полемічної літератури та її значення для українського суспільства?
- ◆ 6. Покажіть на карті (с. 5) місце підписання Берестейської церковної унії. 7. Порівняйте дати укладення Люблінської та Берестейської унії. Скільки років їх розділяє? Чи існує зв'язок між ними? Чому? Висловіть свої пропозиції щодо того, як краще запам'ятати ці дати. 8. Охарактеризуйте Берестейську церковну унію за планом: 1) причини укладення; 2) передумови укладення; 3) дата підписання; 4) основні положення; 5) результати; 6) наслідки унії.
- ★ 9. **Робота в парах.** Обговоріть і запропонуйте розв'язання історичної задачі. У протистоянні між православними і греко-католиками після укладення Берестейської унії протестантські громади допомагали православним. Чим, на вашу думку, це обумовлювалося? Яких засобів у відстоюванні своїх прав протестанти могли навчити православних? 10. **Робота в малих групах.** Розподіліть ролі та розіграйте діалог прибічників і противників укладення Берестейської церковної унії (за необхідності зверніться до додаткових джерел).

§ 6. Церковне життя в першій половині XVII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: яким був вплив Берестейської унії 1596 р. на церковне життя українських земель; про боротьбу за відновлення православної ієрархії; як діяльність митрополита Петра Mogили сприяла зміцненню православної церкви; про становлення унійної (греко-католицької) церкви на українських землях.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Робота в малих групах. Обговоріть і визначте, якими були особливості становища православної церкви на українських землях у XVI ст. 2. Назвіть передумови укладення Берестейської церковної унії. 3. Як ви вважаєте, чому після укладення Берестейської церковної унії чимало українських вірян її не сприйняли?

1. Вплив Берестейської унії на церковне життя українських земель. Укладення Берестейської унії спричинило розкол між прихильниками православної та унійної (греко-католицької) церков в українському суспільстві. Одразу після укладення унії польський король Жигмунт III видав універсал із вимогою до всього православного духовенства й вірян визнати унію. Користуючись «правом патронату», він надавав єпископські кафедри лише тим, хто визнав унію, фактично ліквідувавши православну ієрархію. На місцях у православних силах відбирали церкви й монастири та передавали унійцям (греко-католикам).

Однак православне населення протистояло цьому. Так, коли в 1599 р. польський король призначив унійного (греко-католицького) митрополита Іпатія Потія архімандритом Києво-Печерської лаври, міщани й козаки не пустили його туди. У 1609 р. озброєні кияни напали на Видубицький монастир, де сковався намісник унійного (греко-католицького) митрополита Антоній Грекович. За підтримки влади він мав намір захопити Софійський собор і Києво-Печерську лавру. Проте в 1618 р. козаки рішуче виступили проти дій митрополита, скопили та втопили його в Дніпрі. Унаслідок боротьби православної шляхти на сеймі Речі Посполитої Жигмунт III визнав Києво-Печерську лавру за православними.

Упродовж 1618—1625 рр. унійну (греко-католицьку) церкву в Києві фактично знищили. У наступному десятилітті влада унійного митрополита в місті обмежувалася володіннями Видубицького монастиря.

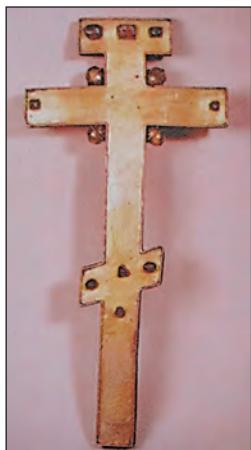
Київська митрополія розкололася на визнану польською владою унійну (греко-католицьку) («з'єднану»), і нелегальну, не визнану владою й патронами-католиками православну («nez'єднану») церкви. Після собору 1596 р. унійними стали Київська, Полоцька, Пінська, Луцька, Берестейсько-Володимирська та Холмська єпархії. У цих умовах православна церква в тогочасній Україні збереглася завдяки підтримці вірян.

Чи є правильним судження про значний вплив Берестейської унії на церковне життя в тогочасній Україні? Наведіть факти, які підтверджують вашу думку.

Михайлівський собор Видубицького монастиря. Сучасний вигляд

? Опишіть особливості архітектури зображеного пам'ятки.

Хрест, переданий П. Конашевичем-Сагайдачним Богоявленській церкві Братського монастиря в Києві в 1622 р. Національний музей історії України в Києві

На захист православ'я піднялися братства. Члени братств складали колективні протести щодо дій унійців (греко-католиків) і їхніх протекторів на сеймики й Вальний сейм Речі Посполитої, вели процеси за церковне майно й подавали відповідні матеріали сеймовим послам. Підставою для дій і виступів на захист православ'я представників інших верств стала традиція гарантування правителями Речі Посполитої права на свободу совісті в межах своєї держави.

У травні 1599 р. з ініціативи Віленського братства утворився союз православних та протестантів для спільногозахисту своєї свободи віросповідання.

Активно вела боротьбу за свої права русинська православна шляхта на Вальних сеймах Речі Посполитої. У 1601 та 1603 рр. православні посли разом із протестантами зірвали роботу сеймів. Після участі русинської шляхти у збройному виступі проти короля (1606—1607 рр.) сейм прийняв рішення, що православним не можуть чинитися перешкоди у здійсненні богослужінья, і підтвердив права та привілеї церковних православних братств. У 1609 р. сейм визнав існування в Речі Посполитій як унійного (греко-католицького), так і православного духовенства. Утиски будь-кого з них мали каратися на державному рівні. Велике значення мало прийняті в 1618 р. рішення сейму, що нікого не можна силою примушувати змінювати віру.

Проти православних на місцях, як і раніше, часто чинили свавілля й примус. Монастирі й церкви передавали унійцям (греко-католикам), православну шляхту обмежували в правах, не допускали до участі в роботі магістратів православних міщан.

2. Боротьба за відновлення ієрархії православної церкви. На початку 20-х рр. XVII ст. важливу роль у захисті православної церкви на українських землях відіграли козаки. Гетьман реєстрового козацтва Петро Конашевич-Сагайдачний разом з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства. Він підтримав ідею, що виникла у православних колах, про відновлення православної ієрархії без згоди влади Речі Посполитої. Для цього вирішили скористатися приїздом до Києва Єрусалимського патріарха Феофана III. Його охорону забезпечував гетьман П. Конашевич-Сагайдачний.

На прохання православних міщан, козаків і шляхти в 1620 р. Феофан III висвятив Київським митрополитом Йова Борецького, а також Луцького, Берестейсько-Володимирського, Холмського, Перемишльського, Полоцького й Турово-Пінського єпископів. Таким чином, православну ієрархію було відновлено.

Влада Речі Посполитої відмовилася визнати висвячених за підтримки козацтва православних ієрархів, вбачаючи в цьому порушення королівського «права патронату».

Митрополит Йов Борецький.
Художник Г. Зорик. 2011 р.

Розпочалася тривала боротьба, у якій важлива роль належала козацтву, що на той час становило досить впливову силу. Лише в 1632 р. польський король Владислав IV Ваза погодився офіційно визнати ієрархів православної церкви.

Це рішення увійшло до складених того ж року «Пунктів для заспокоення руського народу». За ними відновлювалося право обирати православного митрополита «за давніми правами та звичаями — шляхтою, духовенством та обивателями грецької віри, які не перебували в унії». Підтверджувалося визнання за православними Києво-Печерської лаври. Унійці отримували сім епархій, православні — п'ять. Православним гарантувалися свобода богослужіння, право обіймати посади в міських урядах, споруджувати та відбудовувати церкви, шпиталі, школи, друкарні, об'єднуватися в церковні братства.

3. Діяльність митрополита Петра Могили щодо зміцнення православної церкви. Узаконивши православну церкву, Владислав IV надав привілей на Київську митрополію архімандриту Києво-Печерської лаври **Петру Могилі**.

Ставши митрополитом Київським і Галицьким, Петро Могила спрямував свою діяльність на оновлення православної церкви. Перш за все він упорядкував церковне життя. Відтепер жоден єпископ не міг посісти кафедру без згоди митрополита. Відбулася ретельна перевірка дотримання церковних правил під час призначення всіх рядових священиків і видання їм нових свідоцтв із детальним визначенням обов'язків.

Митрополит упорядкував відносини із церковними братствами, примусивши їх зважати на його владу. Петро Могила домігся послаблення негативного впливу «права

Петро Могила (ліворуч навколо ішках). Розпис у церкві Спаса на Берестові в Києві

■ Чи можна стверджувати, що церковні реформи Петра Могили позитивно вплинули не лише на православну церкву, а й на все тогочасне українське суспільство? Чому?

Митрополит Петро Могила.
Невідомий художник

Петро Могила походив із молдавського князівського роду. Він здобув освіту у Львівській братській школі та кількох західноєвропейських університетах. Петро Могила служив у польському війську, брав участь у Хотинській війні 1621 р., а в 1625 р. прийняв чернецтво.

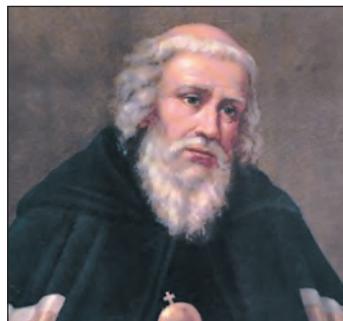
Спочатку він був архімандритом Києво-Печерської лаври, а потім — митрополитом Київським і Галицьким. Чимало зусиль Петро Могила доклав для легалізації православної церкви, домігся повернення захоплених унійцями монастирів і церков (Софійського собору й Видубицького монастиря в Києві тощо). Його зусиллями й коштами вперше капітально відреставрували Софійський собор і багато споруд Києво-Печерської лаври. Петро Могила став ініціатором створення Києво-Могилянської колегії (1632 р.), її відділень у Вінниці, Кременці й Гощі. За його підтримки також було відкрито Слов'яно-греко-латинську академію у столиці Молдавського князівства місті Ясси (1640 р.).

Петру Могилі належить важлива роль в оновленні православного богослов'я та зміцненні православної церкви в тогочасній Україні.

За розпорядженням Петра Могили для контролю за церковним життям і поведінкою духовенства до парафій монастирів і єпископів направляли спеціальних «митрополичих намісників» і «візитаторів». Запроваджувалися іспити для священників. Для вирішення поточних питань у єпархіях щорічно скликали з'їзди священників — єпархіальні собори. Для розгляду позовів серед духовенства Петро Могила заснував митрополичу консисторію — церковний судовий орган.

Митрополит Іпатій Потій.
Невідомий художник. XVII ст.

Митрополит Йосиф Велямин Рутський.
Невідомий художник. Між XVII і XIX ст.

патронату» на церковну організацію. Було чітко визначено права й обов'язки патронів, закріплено парафії за впливовими патронами з православної шляхти або братствами. Митрополит залишав за собою право відмовляти у висвяченні на церковні посади запропонованих патронами осіб.

Петро Могила та його сподвижники підготували новий православний катехізис («Православне ісповідання віри») із викладом основ християнського віровчення, затверджений Київським православним церковним собором, полемічний твір «Ліtos, або Камінь» і «Требник», де визначалися основи віровчення та обрядовості православної церкви.

4. Становище української унійної (греко-католицької) церкви. Завдяки підтримці влади Речі Посполитої та Папи Римського становлення української унійної (греко-католицької) церкви відбувалося досить успішно. Однак нерідко воно супроводжувалося утисками й насильством над православними. Водночас обіцянки міські у сеймі Речі Посполитої унійні (греко-католицькі) єпископи не отримали.

Наступником першого унійного митрополита Михайла Рогози став Іпатій Потій. Він активно залучав до унійної (греко-католицької) церкви русинську шляхту. Так, у 1603 р. завдяки його наполегливості унійцями (греко-католиками) стали представники 50 родів волинської шляхти. У 1605 р. Іпатій Потій отримав від короля Жигмонта III право зверхності над усіма церквами «гречеського та руського обрядів» на території Речі Посполитої. Він заснував першу греко-католицьку семінарію у Вільні та школу в Бересті, був автором багатьох полемічних творів і проповідей на захист католицизму.

Реформи устрою української унійної (греко-католицької) церкви здійснив його наступник митрополит Йосиф Велямин Рутський. Для покращення освіти унійного (греко-католицького) духовенства він домігся від Папи Римського дозволу на його навчання в західноєвропейських католицьких семінаріях. Прагнучи перешкодити полонізації та окатоличенню українців і білорусів, Йосиф Велямин Рутський у 1615 р. за дозволом Риму зрівняв статус унійних (греко-католицьких) і езуїтських шкіл. У 1617 р. за зразком католицького чернецтва митрополит здійснив реорганізацію унійного (греко-католицького) чернецтва, об'єднавши його у Василіянський орден. За його наполяганням ченці-vasiliiani майже при кожному монастирі відкривали школу.

Після відновлення православної церкви в 1621 р. митрополит Йосиф Велямин Рутський розпочав переговори з її владиками про примирення і створення в Речі Посполитій для об'єднаних православної та унійної (греко-католицької) церков окремого Київського патріархату, підпорядкованого Риму. Однак це не підтримала більшість православних вірян та ієрархів.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Унаслідок укладення Берестейської унії православна церква опинилася в тяжкому становищі. Вистояти вона змогла лише завдяки широкій підтримці вірян.
- Відновлення ієпархії православної церкви відбулося значною мірою завдяки підтримці козацтва, що поступово набувало ролі захисника й виразника прагнень українського народу.
- Реформи митрополита Петра Могили вивели православну церкву з кризи, піднесли її авторитет у суспільстві.
- Українська унійна (греко-католицька) церква в цей період переживала своє становлення. Зміцненню її устрою сприяли церковні реформи митрополита Йосифа Велямина Рутського.

Працюємо з хронологією

1620 р. — висвячення Єрусалимським патріархом Феофаном III нової православної ієпархії Київської митрополії.

1632 р. — узаконення королем Владиславом IV православної церкви.

Запитання та завдання

- ◆ **1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Словесний теніс».** **Правила гри.** Учитель/учителька об'єднує учнів та учениць у пари та оголошує тему, за якою відбудеться гра. Один учень/учениця ставить запитання за темою, інший відповідає на нього, після чого ставить своє запитання, і т. д. Запитання мають передбачати коротку відповідь: «Перелічіть причини...», «Назвіть передумови (прояви, характерні ознаки, результати, наслідки)...», «Що таке...», «Кого називали...» тощо. Перемогу здобуває учень/учениця, що надасть більше правильних відповідей.
- ▲ **2. Укажіть зміни, що відбулися в церковному житті українських земель після укладення Берестейської унії.** **3. Як було відновлено православну церковну ієпархію?** **4. Робота в парах.** Обговоріть і висловіть свою думку, що Петро Могила зробив для зміцнення православної церкви. **5. Укажіть особливості становища української унійної (греко-католицької) церкви в цей період.**
- ◆ **6. Покажіть на карті атласу православні та унійні (греко-католицькі) єпархії Київської митрополії після укладення Берестейської унії.**
- ★ **7. Колективне обговорення.** Що було спільногоЯ відмінного в церковному житті на українських землях до і після укладення Берестейської унії? **8. Робота в парах.** Обговоріть і запропонуйте розв'язання історичної задачі. Звертаючи увагу на швидкоплинність і марність «світу цього», Петро Могила закликав людей робити добре справи, не шкодувати коштів на церкви й школи, підтримувати своїх духовних служителів, сиріт і вбогих, і сам утверджував ці принципи своєю діяльністю. За заповітом він матеріально забезпечив Києво-Могилянську колегію та передав їй свою бібліотеку. Решту майна він віддав Києво-Печерській лаврі, іншим монастирям, церквам і шпиталям. Сучасники називали його «безцінним надбанням руського народу». Поясніть наведену характеристику Петра Могили сучасниками. Якими моральними цінностями він керувався? Чи залишаються вони актуальними? Дайте розгорнуту відповідь.

Титульна сторінка «Требника» Петра Могили. 1646 р. Фотокопія

§ 7. Культура України XVI ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про умови розвитку культури України в XVI ст. та формування української мови; якими були здобутки шкільництва, книговидання, літератури, архітектури й образотворчого мистецтва в цей період; хто такий «меценат»; що таке «слов'яно-греко-латинська школа», «академія», «колегіум (колегія)», «ордер», «гравюра».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Як у другій половині XIV — XV ст. на українських землях розвивалася освіта? 2. Що таке «сім вільних наук»? 3. Назвіть події, які започаткували українське книговидання. 4. Укажіть здобутки української літератури другої половини XIV — XV ст. 5. Дайте визначення понять «іконопис», «фреска» і «книжкова мініатюра». 6. Назвіть пам'ятки архітектури й образотворчого мистецтва другої половини XIV — XV ст. 7. Із курсу зарубіжної літератури з'ясуйте, що вам відомо про характерні риси культури та літератури Відродження (Ренесансу).

- Визначте умови розвитку української культури в цей період.

1. Умови розвитку української культури в XVI — першій половині XVII ст. Формування української мови.

У XVI ст. тривав подальший розвиток культури України. Проте умови, у яких він відбувався, були не дуже сприятливими. Через відсутність державності в українців у цей період розвиток культури залежав від політики урядів країн, до складу яких входили українські землі.

Унаслідок Люблінської унії 1569 р. більша частина українських земель опинилася в межах однієї держави. Це, з одного боку, сприяло їх культурному зближенню, а з іншого — спричинило процеси полонізації та окатоличення українців. Важливе місце в культурному розвитку цього періоду належало церкві. Укладення Берестейської унії 1596 р. призвело до поглиблення кризи православної церкви та втрати нею свого привілейованого становища в суспільстві, що негативно позначилося на розвитку української культури.

У XVI ст. писемну мову українців і білорусів називали руською. У Великому князівстві Литовському вона визнавалася офіційною мовою, якою були написані Литовські статути, здійснювалося діловодство в судах і установах тощо.

У текстах багатьох тогочасних документів дослідники визначають вплив усної народної мови. Вважається, що в цей час у руській мові під впливом усного народного мовлення з'явилися нові риси.

На думку сучасних дослідників, у 1570—1670 рр. руська мова часто була фактично тотожною польській мові в лексиці та синтаксісі (сукупності слів і поєднанні їх у текст), але її фонетика й морфологія (звукова будова й визначення слів) спиралися на руське підґрунтя. Виразним символом, який підкреслював її «русість», була кирилиця. При цьому руська мова, або староукраїнська літературна

У XVI — першій половині XVII ст. українська культура зазнавала впливу культурно-ідеологічних течій, що панували в цей час у Європі. Із заходу на схід українськими землями поширювалися нові тенденції, пов'язані з Відродженням, Бароко, Реформацією та Контрреформацією. Українські культурні діячі, сприймаючи нові європейські ідеї цієї доби, шукали в них шляхи вирішення тогочасних проблем своєї Батьківщини.

мова, залишалася досить далекою від тієї народної мови, якою розмовляло українське населення. Варто також звернути увагу, що руська мова вважалася світською «простою» мовою на противагу церковнослов'янській.

Однією з перших книг, перекладених із церковнослов'янської староукраїнською літературною мовою, стало Пересопницьке Євангеліє. Переклад здійснили за **меценатства** волинської княгині Анастасії Заславської-Гольшанської та князів Івана і Федора Чарторийських — відомих захисників православ'я. Авторами твору були архімандрит Пересопницького монастиря Григорій і син священнослужителя з міста Сянок Михайло Василевич. Вони не просто замінювали слова церковнослов'янської мови або неслово'янського походження на зрозумілі тогочасним українцям розмовні, але й наводили їхні тлумачення й добирали синоніми.

Дещо пізніше з'явилися інші переклади біблійних текстів тогочасною народною українською мовою — Крехівський Апостол (після 1563 р.), Житомирське Євангеліє (1571 р.) тощо.

2. Освіта, література та книгодрукарство. У XVI ст. на українських землях, як і в попередні часи, при церквах та монастирях діяли початкові школи. Дяки, що вчителювали там, навчали дітей читання й письма церковнослов'янською мовою, арифметики й співу. Діти заможних верств суспільства здобували домашню освіту. Крім читання, письма й арифметики, вони вивчали латину та грецьку мови, основи філософії.

У 70-х рр. XVI ст. на українських землях з'явилися нові заклади середньої освіти. У Європі в цей час виникали школи, де навчали латини і «семи вільних наук» — граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії та музики. У тогочасній Україні навчальними закладами цього типу стали **слов'яно-греко-латинські школи**. Першу таку школу створив князь В.-К. Острозький у своєму замку в Острозі близько 1576 р. Він також організував там друкарню, науковий гурток і запровадив вивчення філософії. Це означало, що Острозька школа давала початки вищої освіти.

Одночасно із цим за підтримки князя запрошені ним українські та грецькі мовознавці й богослови готовували переклад Біблії церковнослов'янською мовою для подальшого друкування. Створений князем В.-К. Острозьким освітній, науковий і видавничий осередок сучасники з повагою називали **академією**, «Волинськими Афінами», тримовним ліцеєм, греко-слов'янським училищем.

Острозька академія існувала завдяки племінниці князя Гальщі (Ельжбеті) Острозькій. У 1579 р. вона заповіла своє майно на утримання шпиталю та академії в Острозі.

Пам'ятник А. Заславській-Гольшанській у м. Дубровиця (Рівненська обл.). Сучасний вигляд

Меценат — заможний покровитель наук і мистецтв.

Пам'ятний знак на честь відкриття Острозької академії в м. Острог (Рівненська обл.). Сучасний вигляд

Слов'яно-греко-латинська школа — навчальний заклад, у якому крім «семи вільних наук» вивчали церковнослов'янську, грецьку й латинську мови.

Академія — тут: назва навчального закладу в Європі XVI ст.

Гальшка (Ельжбета) Острозька — княгиня з роду Острозьких, що стала меценаткою культури, засновницею Острозької академії. Сучасники називали її однією з найгарніших жінок XVI ст. Проте підтвердити це неможливо через відсутність жодного її прижиттєвого портрета. В офіційних документах вона записана під ім'ям Ельжбета. Проте в історію України жінка увійшла під народним ім'ям — Гальшка.

Діяльність Г. Острозької знайшла відображення у творах українських, польських, російських, чеських літераторів та істориків. Княгиня померла в 1582 р. у віці 43 років. Наприкінці життя вона прийняла православ'я. Пам'ять про меценатство княгині зберігається в сучасному Національному університеті «Острозька академія». У межах святкування Днів університету проводиться конкурс «Гальшка року».

Гальшка (Ельжбета) Острозька. Художник Ю. Нікітін

Колегіум (колегія) — назва середнього й вищого навчального закладу в Європі XVI ст.

Перший колегіум на українських землях було засновано в 1575 р. в Ярославі (нині територія Польщі). До колегіумів приймали на навчання дітей різних станів і віросповідання. Головним предметом стала латинська мова, якою викладали інші дисципліни із «семи вільних наук». Також вивчалася грецька, а в Луцькому колегіумі і руська мови. Усі колегіуми мали свої бібліотеки, бурси (притулки для бідних студентів), шкільні театри та аптеки. При Львівському й Перемишльському колегіумах існували друкарні. Навчання в колегіумах було безкоштовним.

Княгиня стала однією з відомих покровительок культури в історії України XVI ст.

Острозька академія стала першим на українських землях навчальним закладом, де розпочався процес поєднання власної греко-слов'янської та західноєвропейської латинської культурних традицій. Продовжився цей процес у братських школах. Перша така школа на українських землях виникла близько 1585 р. при Львівському братстві. В основі діяльності всіх братських шкіл був статут Львівської братської школи. Метою цих шкіл стало надання освіти, яка ґрунтувалася б на власних культурних традиціях і водночас не поступалася за якістю західноєвропейським школам.

Одночасно з братськими (православними) школами на українських землях існували езуїтські (католицькі), протестантські й унійні (греко-католицькі) школи — **колегіуми (колегії)**.

У цей період розвивалися різні жанри літератури. Під впливом західноєвропейського Відродження поширилася новолатинська поезія. Її представники дотримувалися ідеалів гуманізму, часто зверталися до образів Античності, писали свої твори латиною. Одним із кращих творів цього жанру є написана в 1584 р. поетом Себаст'яном Кльоновичем поема «Роксоланія». У ній змальовано побут і звичаї українського селянства, описано природу України, Львів, Київ та інші міста, наведено зразки українського фольклору латиною.

У XVI ст. успішно розвивалося книговидання. Значний внесок у його становлення зробив московський першодрукар Іван Федорович. Переїхавши до Львова, він коштом Львівського братства видав у 1574 р. свої перші на українських землях книги — «Апостол» (найстаріша відома нині книга, що вийшла друком на українських землях) і «Буквар» (перший у Східній Європі друкований підручник).

Особливо плідною була діяльність І. Федоровича в Острозі, куди його запросив працювати князь В.-К. Острозький. У 1581 р. він надрукував тут Острозьку Біблію — перше повне видання Біблії церковнослов'янською мовою, що вважається шедевром друкарського мистецтва.

Крім Острозької друкарні, великою стала Львівська братська друкарня, що розпочала свою роботу в 1586 р. Її було створено на основі друкарні І. Федоровича, викупленої братством після смерті друкаря.

3. Архітектура й містобудування. У XVI ст. на українських землях спостерігався розквіт архітектури. Відновлювалися зруйновані міста, засновувалися нові, зводилися храми, монастири, будувалися оборонні й житлові споруди. Тогочасні будівники намагалися зберегти давні традиції та поєднати їх із новими рисами європейського стилю Ренесанс.

Головним об'єктом художньої уваги ставав фасад будівлі, який прикрашали **ордери**, декоративно-орнаментальне ліплення тощо. Пам'ятки архітектури цієї доби збереглися в Луцьку, Кам'янці-Подільському, Жовкові, Бродах та Львові. Унікальними зразками архітектури Ренесансу є споруди на площі Ринок у центральній частині Львова — Чорна кам'яниця, будинок Корнякта, а також пам'ятки, пов'язані з діяльністю Львівського братства, — Успенська церква, вежа Корнякта, каплиця Трьох Святителів, створені в 60-х рр. XVI — XVII ст.

Постійні загрози зовнішнього вторгнення обумовлювали необхідність спорудження фортець або замків, за стінами яких могли знайти захист не лише їхні жителі, але й населення прилеглих земель. Чимало замків, збудованих у Середньовіччі, не відповідали вимогам часу, і в першій половині XVI ст. їх перебудували. Реконструкції зазнали й замки Луцька, Кременця, Мукачева, Вінниці, Меджибожа, Кам'янця тощо.

Деякі православні монастири на західноукраїнських землях також оточували мури з вежами. Вони відігравали роль фортець. На Волині такими фортецями стали монастири в селищах Межиріч і Дермань. Дерманський монастир розташувався на високому пагорбі й був обнесений семиметровими стінами, біля яких проходив наповнений водою рів із перекидним мостом. До фортеці монастиря можна було потрапити через триярусну вежу, яка також слугувала дзвіницею.

До відомих пам'яток православної церковної архітектури XVI ст. належать Богоявленська церква в Острозі та Троїцька церква в Межирічі. Обидва храми були хрестово-купольними і відповідали будівельно-архітектурним традиціям Русі-України. Однак тогочасні умови життя також змусили пристосовувати ці церкви до оборони.

Сторінка «Порядку шкільного» — статуту Львівської братської школи 1586 р. Фотокопія

Ордер — вид архітектурної композиції, що складається з вертикальних колон і горизонтальних частин у відповідному стилевому оздобленні.

Каплиця Трьох Святителів у Львові. Сучасний вигляд

■ Порівняйте розвиток образотворчого мистецтва українських земель другої половини XIV — XV та XVI ст. Чи є правильним судження про появу в ньому нових рис?

Різдво Христове. Ікона із с. Трушевичі (Львівська обл.). Середина XVI ст. Національний музей у Львові

Гравюра — друкований відбиток на папері з малюнка, вирізьбленого на дошці.

Багатим оздобленням вирізняється Пересопницьке Євангеліє. Крім заставок та ініціалів, виконаних у формі традиційного геометричного орнаменту, воно містить чотири мініатюри із зображенням євангелістів. Кожна мініатюра прикрашена багатим рослинним орнаментом. Особливої урочистості мініатюрам та орнаментам Пересопницького Євангелія надають золоте тло і яскраві кольори — синій, червоний, зелений.

4. Образотворче мистецтво. Українське образотворче мистецтво цього періоду здобуло велике визнання. Більшість творів живопису відображала церковну тематику (фрески, ікони). Картини або портрети побутового характеру в цей час зустрічалися рідко. Митці продовжували розвивати давньоруські традиції. Проте в портретному живописі відчувався вплив італійського й німецького мистецтв.

У XVI ст. українські митці, як і раніше, багато працювали в Польщі. Зокрема, збереглися фрески на євангельські сюжети, виконані ними у храмах і спорудах Вавеля в Кракові. Однак від кінця XVI ст. їх витісняли італійські та німецькі митці. Це було пов'язане з тим, що католицьке духовенство засуджувало діяльність православних «схизматиків» у костелах.

У тогочасному українському іконописі панівними залишилися традиції Русі-України, але почали з'являтися й нові риси. Митці більше уваги приділяли побутовим деталям, посилюючи тим самим реалістичні елементи. Пози зображені стали більш природними, а деталі одягу набули конкретності. Найбільше визнання в цей час мали львівська й перемишльська школи іконопису. Видатними творами середини XVI ст. вважаються ікони «Поклоніння волхвів» із села Бусовисько та «Різдво Христове» із села Трушевичі.

У XVI ст. успішно розвивалося українське різьбярство. Переважало різьблення по дереву, інколи зустрічалося різьблення на мармуру. Здебільшого це були надгробні монументи й плити.

Високого рівня розвитку досягла книжкова мініатюра — невеликі кольорові зображення в рукописних книгах. У XVI ст. на оформлення рукописних книг значно посилився вплив народного мистецтва — часто використовувалися мотиви, запозичені з народного ткацтва, різьблення по дереву та настінних розписів.

У другій половині XVI ст. після поширення книгодрукування почало розвиватися мистецтво **гравюри**. Першими українськими гравюрами вважають ілюстрації до «Апостола» й «Букваря», видані у Львові І. Федоровичем.

В українському образотворчому мистецтві другої половини XVI ст. відбувалися процеси відокремлення портрета від іконопису й перетворення його на самостійний жанр мистецтва. Це було пов'язано з новим розумінням образу людини, поширенням гуманістичних ідей Відродження та зрушеннями, що відбувалися в розвитку українського суспільства. На жаль, імена більшості тогочасних майстрів портрета не збереглися. Найвідомішими творами українських митців цього періоду є портрети князя, магната і вченого Яна Гербурта та В.-К. Острозького.

Талановитим художником-портретистом став Войцех Стефанович зі Львова. Під час візиту до міста польського

короля Стефана Баторія в 1576 р. він виконав його портрет, за що отримав титул королівського придворного мальяра. Портрет був створений майже з документальною достовірністю, у ньому відчутна властива майстріві глибока спостережливість у вивчені натури.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У XVI ст. руська мова під впливом усного народного мовлення розвивалася як староукраїнська літературна мова.
- У другій половині XVI ст. на українських землях з'явилися навчальні заклади різних типів. Це дозволяло здобувати освіту представникам різних станів і сприяло формуванню відносно високого для свого часу рівня освіти.
- Здобутки книговидання, літератури, архітектури й образотворчого мистецтва XVI ст. відображали розвиток як власне культури, так і всього українського суспільства в цей період.

Запитання та завдання

- 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Історична абетка». **Правила гри.** Учитель/учителька називає одну букву. Учні та учениці парами або малими групами за визначений час складають перелік термінів, що починаються на цю букву, за змістом розглянутої теми. Перемагають ті пари або малі групи, чий перелік матиме менше помилок і буде найдовшим.
- 2. Що серед умов розвитку культури України в XVI ст. впливало на неї позитивно, а що — ні? Чому? 3. Назвіть досягнення української мови в цей час. 4. Наведіть факти, що свідчать про здобутки освіти на українських землях. 5. Які явища свідчать про успіхи літератури й книговидання цього періоду? 6. Чим уславилися тогочасні архітектура й містобудування? 7. Визначте характерні риси розвитку образотворчого мистецтва на українських землях у цей час.
- 8. Покажіть на карті атласу місця, пов'язані зі здобутками культури на українських землях у XVI ст. 9. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення з презентацією про Гальшку Острозьку. Скористайтеся відповідним планом-схемою в електронному додатку. 10. Розпочніть складання таблиці «Розвиток культури України в XVI — першій половині XVII ст.».

Галузь культури	Основні здобутки і досягнення	
	XVI ст.	Перша половина XVII ст.

- 11. **Колективне обговорення.** Дайте обґрунтовану оцінку розвитку культури України в XVI ст. 12. Відвідайте місцевий художній музей або здійсніть віртуальну екскурсію до нього. Підгответе повідомлення з презентацією про розвиток культури на українських землях у XVI ст. Скористайтеся відповідним планом-схемою в електронному додатку.

Працюємо з хронологією

1574 р. — видання «Апостола» — найстарішої відомої книги на українських землях.

Близько 1576 р. — заснування Острозької академії.

Стефан Баторій. Художник В. Стефанович. 1576 р.

Троїцька церква в Межирічі (Рівненська обл.). Сучасний вигляд

§ 8. Культура України першої половини XVII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про розвиток освіти в тогоджанні Україні; якими були здобутки літератури, книговидання, театру, архітектури й образотворчого мистецтва цього періоду; що таке «ораторсько-проповідницька проза», «мемуари», «епіграма», «декламація», «драма», «містерія», «інтермедія», «вертеп», «бароко», «українське бароко», «бастіон».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Які особливості суспільно-політичного становища українських земель XVI — першої половини XVII ст., на вашу думку, мали вплив на розвиток культури? 2. Назвіть основні здобутки літератури, книговидання, архітектури й образотворчого мистецтва України XVI ст. 3. За курсом зарубіжної літератури з'ясуйте, що вам відомо про добу Бароко і твори цієї доби.

1. Освіта. Утворення Києво-Могилянської колегії.

У першій половині XVII ст. на українських землях продовжували розвиватися освіта і школи. Основними видами навчальних закладів у цей період були братські школи, езуїтські, протестантські та унійні (греко-католицькі) колегіуми.

На початку XVII ст. в Україні налічувалося близько 30 братських шкіл. У 1615 р. виникла школа при Київському, у 1620 р. — при Луцькому, у 1636 р. — при Кременецькому братствах. У братських школах працювали відомі педагоги, вчені й діячі культури. Так, ректорами Київської братської школи були майбутній православний Київський митрополит Йов Борецький, письменник-полеміст Мелетій Смотрицький, письменник і проповідник Касіян Сакович, педагог і поет Хома Євлевич. Викладали в ній білоруський просвітитель Сава Андрієвич, православний богослов Захарія Копистенський та інші.

У першій половині XVII ст. на українських землях збільшувалася кількість езуїтських, протестантських та унійних (греко-католицьких) навчальних закладів. У цей період тут виникло 12 езуїтських колегіумів. Протестантські школи існували в Гощі, Берестечку, Хмільнику, Крилові й Панівцях. Школу вищого типу протестанти заснували в 1638 р. в селі Кисилин на Волині. За зразком езуїтських колегіумів унійці (греко-католики) організували василіянські школи в Бересті, Володимири, Шаргороді та Холмі.

Восени 1631 р. в Києво-Печерській лаврі архімандрит Петро Могила заснував так звану лаврську школу («гімназіон»). За своєю програмою навчання вона нагадувала езуїтські колегіуми. У 1632 р. в Києві домовилися об'єднати Київську братську та лаврську школи. Новий навчальний заклад, покровителем і засновником якого став Петро Могила, дістав назву Києво-Братська, або Києво-Могилянська колегія.

Києво-Могилянська колегія застосовувала поширені в тогочасній Західній Європі види навчання, які на українських землях з'явилися завдяки діяльності езуїтських і протестантських колегіумів. Однак саме через протидію езуїтів і вищих органів влади Речі Посполитої вона не стала закладом вищого рівня освіти.

Як і тогочасні європейські навчальні заклади, Києво-Могилянська колегія мала свої школи, що працювали за її програмою в інших містах. Такі школи з'явилися у Вінниці та Кременці. Викладачами колегії були видатні тогочасні вчені й просвітителі, зокрема Сильвестр Косів, Осип Кононович-Горбацький, Інокентій Гізель, Єпіфаній Славинецький та інші.

2. Література і книговидання. У першій половині XVII ст. в Україні продовжувала розвиватися полемічна література. Видатним тогочасним православним письменником-полемістом став М. Смотрицький. Чільне місце серед його полемічних творів посідає «Тренос, або Плач Східної церкви». В образі стражденної жінки автор зобразив православне населення українських земель, що зазнавало соціальних, національних і релігійних обмежень.

У цей час в Україні також набули розвитку такі літературні жанри, як **ораторсько-проповідницька проза, мемуарна проза та епіграмна поезія**. Ораторсько-проповідницька проза включала твори з тлумаченням євангельських текстів і моралістичними повчаннями. Найвидатнішим серед її авторів вважається Кирило Транквіліон-Ставровецький, що написав «Зерцало богословія», «Євангеліє учительное» і «Перло многоцінное». Одним із перших творів української мемуарної прози стали спогади киянина Богдана Балики «Про Москву і про Дмитра, царька московського неправдивого», що розповідають про похід польського війська на Москву в 1612 р. Засновником жанру епіграмної поезії, віршованих геральдичних епіграм (гербових віршів), присвят і передмов став Г. Смотрицький. Серед поетів-епіграммістів цієї доби відомі також Дем'ян Наливайко, Памво і Степан Беринди, Андрій Римша, Лаврентій Зизаній, Кирило Транквіліон-Ставровецький та інші.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. виникла полемічна поезія. Так, у «Скарзі вбогих до Бога» невідомий автор у віршованій формі гостро виступає проти окатолиження та полонізації православних українців.

Із розвитком книговидання з'явилися збірки віршованих творів для **декламації**, призначенні для виконання школолярами під час урочистих подій. Зокрема, К. Сакович склав «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного». Хоча написання твору пов'язано зі смертю гетьмана, за своїм загальним настроєм твір життєстверджуючий: уславлює мужність воїнів, що захищають рідну землю.

Гальшка Гулевичівна (фрагмент).
Художник В. Кравченко. 1997 р.

Гальшка (Елизавета)

Гулевичівна — шляхтянка, що опікувалася розвитком освіти на українських землях. У 1615 р. вона заповіла свою садибу із землями на Подолі в Києві для заснування монастиря, шпиталю і школи для дітей «народу руського, православного». Так виникла Київська братська школа, із якої бере початок Києво-Могилянська академія.

Ораторсько-проповідницька проза — літературний жанр, до якого зверталися церковні діячі, що шляхом красномовства і проповідей тлумачили і поширювали християнське віровчення.

Мемуари — записи сучасників про події, у яких вони брали участь або про які вони дізналися від свідків; про осіб, із якими вони були знайомі.

Епіграмма — коротка віршована характеристика особистості, предмета; побажання, дотеп тощо.

Софія Чарторийська — волинська княгиня, відома меценатка першої половини XVII ст. Вона надавала грошову підтримку Пересопницькому монастирю, заснувала при ньому шпиталь та школу для селянських дітей. С. Чарторийська була палкою прихильницею православ'я, відкрила у своєму маєтку в селі Рахманів на Волині друкарню. Вона здійснювала переклади із грецької руською мовою. Саме С. Чарторийська надала підтримку відому діячеві Львівського братства К. Транквілюну-Ставровецькому у виданні «Євангелія учительного». У 1619 р. цей твір було надруковано її коштом.

Декламація — мистецтво виразного читання літературних творів, зокрема віршів.
Драма — літературно-театральний твір, побудований у формі діалогу без авторської мови та призначений для сценічного виконання.
Містерія — духовна драма на біблійний сюжет.
Інтермедія — коротка сценка переважно гумористично-комедійного характеру, що виконувалася в перервах між актами основної вистави (найчастіше драми).
Вертеп — старовинний пересувний ляльковий театр, де виконувалися п'єси на релігійні та світські теми.

Розвиток культури сприяв зростанню попиту на книги, тому книговидання поступово набувало розвитку. У першій половині XVII ст. активно діяла Львівська братська друкарня, яка стала справжньою школою для багатьох українських друкарів. Тут видавалися граматика грецької та церковнослов'янської мов, збірки віршів, драматичні твори староукраїнською мовою.

Найбільшою на тогочасних українських землях стала друкарня Києво-Печерської лаври, заснована архімандритом Єлисеєм Плетенецьким. Серед перших її видань були «Часослов» і збірник святкових служб «Анфологіон». У Києві з'явилися перші приватні друкарні, засновані Спиридоном Соболем і Тимофієм Вербицьким. У тогочасній Україні почали діяти також мандрівні (пересувні) друкарні, які, надрукувавши книгу в одному місті, переїздили працювати в інше.

Усього до середини XVII ст. на українських землях у різний час діяло понад 20 друкарень. При цьому їхня роль не обмежувалася книговиданням. Друкарні були важливими осередками освіти й культури, навколо яких існували гуртки, що об'єднували діячів культури, вчених і високоосвічених людей.

3. Театр. Наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. на українських землях виник шкільний театр. У закладах освіти учні навчали складати і декламувати вірші та промови. У 30-х рр. XVII ст. у Львівській братській і Київській лаврській школах виникла шкільна драма і було започатковано театр.

Першою відомою пам'яткою української великоміцької драми вважається надрукований у 1631 р. твір учителя Львівської братської школи Іоанікія Волковича «Роздуми про муку Христа, Спасителя нашого». Розвитку шкільного театру в Києво-Могилянській колегії сприяли програми навчання в класах поетики та риторики.

У першій половині XVII ст. з'явилися перші **містерії**. Так, у цей час на Волині або в Галичині створили «Слово про збурення (зруйнування) пекла». Містерії виконували на майданах міст і містечок мандрівні актори в дні церковних свят. Між діями містерії, а згодом шкільної драми розігрювалися **інтермедії**.

У XVII ст. в Україні значної популярності набув різдвяний ляльковий театр — **вертеп**. Вертепник мандрував зі спеціальною скринею, розділеною на два поверхи, із бічними дверцятами, через які «заводили» ляльок. На верхньому поверсі показували сцени, пов'язані з Різдвом, а на нижньому — казки, перекази, комедійні побутові інсценівки. Зростанню популярності вертепного театру сприяли учні Києво-Могилянської колегії, які ходили з вертепом людними місцями, домівками й цим заробляли собі на життя.

4. Архітектура. Із початку XVII ст. в українській архітектурі все виразніше проявлялися елементи європейського стилю **бароко**, які в Середній Наддніпрянщині поєднувалися з місцевими традиціями. Це створило умови для виникнення своєрідного архітектурного стилю, який називали **українським бароко**. Так, барокові риси в архітектурі дерев'яних церков були помітні в будівництві зрубів у формі вісімки, видовженні їхніх пропорцій та заміні наметового верху на грушоподібну баню.

До видатних пам'яток архітектури цієї доби належали українські дерев'яні церкви, зокрема церква Параскеви в селі Радруж та церква Воздвиження в Дрогобичі. Пам'ятками тогочасної церковної архітектури стали церква Миколи Притиска в Києві (1631 р.), собор Мовчанського монастиря в Путівлі (перша половина XVII ст.), Покровська церква в Сулимівці (1622—1629 рр.), П'ятницька церква у Львові (1644 р.).

У першій половині XVII ст. на українських землях, як і раніше, будувалося багато оборонних споруд. На межі XVI—XVII ст. змінився їхній зовнішній вигляд. Замість замків почали споруджувати розкішні магнатські палаці, оточені **bastionами**. Найцікавішими зразками поєднання палацу й бастіонних укріплень, збудованими в цей період, стали замки в Збаражі та Підгірцях.

Нові риси з'явилися також у містобудуванні. Будівничі Бродів, Станіслава, Полонного намагалися поєднати характерну для попередніх часів шахову сітку розташування вулиць із бастіонними укріпленнями.

У першій половині XVII ст. за підтримки польської влади на українських землях споруджувалися нові католицькі храми. Так, у 1610 р. в Києві на Подолі великий костел збудували домініканці, а навколо спорудили будівлі домініканського монастиря. Визначною архітектурною пам'яткою того часу став костел бернардинів у Львові, споруджений у 1600—1630 рр. До нього прилягали монастирські корпуси, що утворювали замкнене подвір'я.

Із появою у Львові езуїтів пов'язане спорудження в 1610—1630 рр. костелу езуїтів — першого в місті храму в стилі раннього бароко. У цьому стилі в 1642—1644 рр. також збудували львівський костел Стрітення. Цікавими архітектурними пам'ятками тогочасного Львова вважаються каплиці Боймів та Кампіанів — усипальниці заможних купецьких родин. Їхні стіни мали багате архітектурне оздоблення, прикрашалися різьбленими декоративними композиціями, виконаними в стилі бароко.

5. Образотворче мистецтво. У першій половині XVII ст. в українському образотворчому мистецтві продовжували розвиватися ті жанри, що сформувалися в попередній період. Основними його видами залишалися настінні розписи

Бароко — один зі стилів мистецтва в історії європейської культури; охоплював різні сфери духовного життя суспільства, через що вважається епохою культури.

Українське бароко — назва мистецького стилю, поширеного на українських землях у XVII—XVIII ст.; виник у результаті поєднання місцевих архітектурних традицій та європейського бароко.

Бастіон — старовинне укріплення у вигляді бойової споруди на розі фортечного муру.

Замок у Збаражі (Тернопільська обл.).
1626—1631 рр. Сучасний вигляд

Костел бернардинів у Львові.
1600—1630 рр. Сучасний вигляд

- Чи згодні ви з тим, що образотворче мистецтво першої половини XVII ст. є важливим джерелом для вивчення подій цієї доби? Поясніть свою думку.

Воздвиження Чесного Хреста. Розпис у церкві Святого Духа в с. Потелич (Львівська обл.)

Надгробок Я. і С. Жолковських у костелі в м. Жовква (Львівська обл.). 30-ті рр. XVII ст.

та іконопис. До наших днів збереглися розписи, виконані напередодні 1620 р. на стінах церкви Святого Духа в селі Потелич. У них помітне своєрідне поєднання традиційних прийомів із новими реалістичними рисами. На думку дослідників, «страсний» цикл потелицьких розписів (зображення мук Христа) ніби перегукується з ідеями «Протестації» Йова Борецького, де він описує муки й страждання українського народу й закликає його до стійкості в боротьбі. Також збереглися розписи Воздвиженської церкви в Дрогобичі. Їхньою особливістю є поєднання біблійних сюжетів та декоративних орнаментів із місцевими квітами — барвінками, волошками тощо.

У цей період удосконалилася техніка різьблення по каменю та дереву. В орнаментах переважали рослинні мотиви. При цьому зображення рослин мало певне значення. Так, поширені в орнаментах зображення виноградної лози і грон у християнстві відомі як символ віри. У другій чверті XVII ст. рослинні орнаменти поступилися місцем різним маскам, емблемам тощо.

Пам'ятками портретного різьблення того часу стали надгробкові портрети. Їхня композиція ускладнилася, поглибилося намагання передати риси характеру персонажа. Таким був поколінний надгробок київського воєводи Адама Кисіля, встановлений у його родинній церкві-усипальниці в селі Низкиничі на Волині. У повний зріст у рицарських латах зображено Яна і Станіслава Жолковських на їхньому надгробку в костіолі в Жовкові.

Подальший розвиток мистецтва гравюри пов'язаний із поширенням його світського жанру. Перші світські гравюри з'явилися в 1622 р. як ілюстрації до «Віршів на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» К. Саковича. У «Євангелії учительному» К. Транквіліона-Ставровецького вміщено гравюру «Притча про багача і смерть», що зображує працю селян. Видатним гравером став майстер Ілля, який із 1636 р. працював у Києві й виконав гравюри до «Требника» Петра Могили й «Печерського патерика».

В українському живописі першої половини XVII ст. пропідне місце посідав жанр портрета. Визнання сучасників здобули портрети майстрів львівської школи. У цей період портрети створювали як із натури, так і посмертно. Вони вирізняються оригінальністю форм, втіленням поширених у цей час у мистецтві гуманістичних тенденцій, використанням засобів поетики й образотворчого фольклору. Такими вважають портрети члена Свято-Успенського ставropігійного братства Михайла Красовського авторства Олександра Ляницького та посмертний портрет Євдокії Жоравко художника Івана Паєвського. Їхньою особливістю є поєднання високого мистецького рівня з використанням прийомів бароко разом із традиціями народно-декоративної

творчості. Пензлю Миколи Петрахновича приписували портрет доньки львівського купця Варвари Лангиш, образ якої вважали одним із найпривабливіших у тогочасному українському живописі. Федір Сенькович став автором портретів львівського старости Станіслава Mnішека та підканцлера Речі Посполитої Томаса Замойського. Прикметною ознакою портретів цього періоду було прагнення передати не тільки зовнішні риси людини, але й особливості її характеру.

Працюємо з хронологією

1632 р. — утворення Києво-Могилянської колегії.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У розглянутий період на українських землях зросла кількість навчальних закладів, що збільшувало можливості для здобуття освіти представниками різних верств суспільства.
- Завдяки створенню Києво-Могилянської колегії Київ поступово набував значення культурно-освітнього центру.
- Здобутки книговидання допомагали українському населенню розвивати свою культуру й мову.
- У першій половині XVII ст. на українських землях було започатковано театр.
- В архітектурі, містобудуванні й образотворчому мистецтві цей період став часом виникнення українського бароко.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Продовжте розповідь». **Правила гри.** Учитель/учителька визначає тему для розповіді за матеріалом параграфа. Учні та учениці, об'єднані в пари, мають розкрити її, називаючи по черзі по одному реченню. Перемагає пара, чия розповідь краще відобразить зміст теми.
- ▲ 2. Що нового з'явилося в розвитку освіти в Україні в першій половині XVII ст.? 3. Чому заснування Києво-Могилянської колегії вважається однією з важливих подій у тогочасному розвитку українських земель? 4. Назвіть факти, які свідчать про успішний розвиток літератури та книгодрукування в тогочасній Україні. 5. Порівняйте розвиток архітектури й містобудування в XVI — першій половині XVII ст. 6. Які нові явища з'явилися в образотворчому мистецтві цієї доби?
- ◆ 7. Покажіть на карті атласу місця, пов'язані з розвитком культури України в першій половині XVII ст. 8. Закінчіть складання таблиці «Розвиток культури України в XVI — першій половині XVII ст.» (с. 39).
- ★ 9. **Колективне обговорення.** Які здобутки культури України першої половини XVII ст. ви вважаєте найважливішими й чому? 10. Відвідайте місцевий художній музей або здійсніть віртуальну екскурсію. На основі знайомства з історико-культурними пам'ятками України XVI — першої половини XVII ст. сформулюйте судження про цінності та норми життя, які утверджували автори цих творів мистецтва.

Практичне заняття за розділом I

Узагальнення за розділом I

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом I

Розділ II. Становлення козацтва (XVI — перша половина XVII ст.)

§ 9. Поява українського козацтва та перших Січей

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про те, хто такі українські козаки і якою є передумова їхньої появи; як з'явилися перші Січі й чим уставився Д. Вишневецький; про характерні риси життя й побуту козаків; хто такий «козак»; що таке «українське козацтво», «Дике Поле», «засіка», «Дніпровський Низ», «Великий Луг», «Запорожжя», «зимівник», «покозачення», «низове козацтво».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Коли утворилася Річ Посполита? 2. Які зміни відбулися на українських землях після утворення Речі Посполитої? 3. Показайте на карті (с. 5), із якими державами межували українські землі на півдні в XVI ст. 4. Назвіть основні стани українського суспільства в XVI ст. 5. Що означає вислів «міжстановий соціальний прошарок»? Хто до нього належав у цей період в Україні?

- Висловіть свою думку щодо фрази сучасного українського дослідника П. Кралюка: «Виникнення українського козацтва — “тайна за сімома печатями”».

1. Українське козацтво. Ранньомодерна доба стала періодом формування **українського козацтва**, яке відіграво важливу роль у подальших подіях історії. Питанню виникнення козаків приділяють увагу чимало зарубіжних та українських дослідників. Завдяки їхнім зусиллям сьогодні про походження козацтва відомо досить багато. Проте дослідження істориків не припиняються.

Слово «козак» уперше згадується наприкінці XIII — на початку XIV ст. Тоді так називали представників тюркського населення, які несли сторожову службу, а тогочасний польський хроніст використовував термін «козак» щодо втікачів, розбійників і вигнанців.

У XV ст. через розпад Золотої Орди козакування стало досить поширеним явищем у тюркському світі. окремі кримськотатарські роди або їхні групи втікали на вільні степові простори «Дикого Поля» й ставали козаками. За повідомленнями джерел, кримськотатарські козаки однаковим чином наймалися на службу до литовських і московських правителів або нападали на їхні землі.

Наприкінці XV ст. з'явилися згадки про появу християнського козацтва, зокрема українського, яке діяло у степовому прикордонні. Мусульманське кримськотатарське і християнське українське козацтво мали між собою в цей час чимало схожого. Обидві спільноти існували за рахунок війни — служби із захисту кордону, розбійницьких нападів, наїздів і пограбувань ворожих поселень. Чималі прибутки приносила торгівля захопленими бранцями на невільницьких ринках. Варто зазначити, що в той час так діяли не лише козаки, а й інші, як правило, недержавні військові люди.

Українське козацтво — збірна назва козаків на українських землях. Спочатку козаками називали вільних людей, що населяли південноукраїнські степи й жили за рахунок війни. **Козак** — слово тюркського походження, що вживалося для означення вільної людини, шукача пригод. На українських землях ним називали: 1) у другій половині XV ст. — охоронців південного прикордоння й промисловиків-уходників; 2) від другої половини XVI ст. — запорожців і реєстрівців; 3) у добу Гетьманщини — представників козацького стану.

Перша згадка про українських козаків датується **1489** р. Вона міститься у «Хроніці» польського автора Марціна Бельського. Там повідомлялося, що козаки несли службу в польсько-литовському війську під час його походу на кримських татар.

Українське козацтво запозичило в кримськотатарського козацтва чимало військових і побутово-звичаєвих традицій. При цьому, переймаючи ці традиції на початковому етапі формування, українське козацтво продовжило свій самобутній розвиток. Так, у середині XVII ст. воно було зовсім іншою спільнотою, ніж наприкінці XV — на початку XVII ст.

Із часом розгорнулися процеси самоорганізації українського козацтва, яке на початку свого виникнення становило вільну людність, не обмежену державними правовими нормами. У результаті воно перетворилося на окремий соціальний стан із власними поглядами на тогочасні події на українських землях.

2. Передумови й причини виникнення українського козацтва. Уходництво. Українське козацтво виникло на величезній степовій території «Дикого Поля» між християнськими державами — Великим князівством Литовським і Короною Польською, та мусульманськими державами — Кримським ханством й Османською імперією. Обидві сторони використовували ці вільні території для військового ремесла в поєднанні з промислами.

Ситуація, що склалася наприкінці XV — у XVI ст. на просторах «Дикого Поля», стала основною передумовою виникнення українського козацтва. Природні багатства цих територій за дніпровськими порогами приваблювали населення з обох боків кордону. Сюди вирушали ватаги охочих займатися степовими промислами — мисливством, бджільництвом, рибальством. На українських землях їх називали уходниками. Представників різних станів, що опинялися в їхньому складі, об'єднувало те, що в межах визначеного правовими нормами суспільства вони почували себе незручно. Життя, сповнене небезпек і можливостей швидко збагатитися, приваблювало їх більше. Ватаги уходників стали одним із витоків формування українського козацтва.

Основні причини виникнення українського козацтва пов'язані з процесами освоєння «Дикого Поля» й необхідністю організації захисту населення Південної Київщини і Східного Поділля від набігів кримських татар.

3. Поява перших козацьких Січей. Д. Вишневецький. На місцях промислів уходники влаштовували тимчасові оселі для збереження своєї продукції та захисту від нападників. Поселення, побудовані з деревини, вони називали «острогами», «городками», «станами», а з першої половини

«**Дике Поле**» — історична назва незаселених і малозаселених чорноморських степів у XVI—XVII ст.

Козаки у Степу. Художник С. Васильківський. 1890 р.

Козацька шабля. Експонат Національного історичного музею України в Києві

«Засіка» — штучна перешкода з повалених дерев, улаштована з оборонною метою; табір, обнесений частоколом.

Дніпровський Низ — землі по обидва береги Дніпра, розташовані за його порогами.

Великий Луг — історична назва місцевості й величезних річкових плавнів, які до середини ХХ ст. існували на лівому березі Дніпра між ним та річкою Конка.

Запорожжя — землі в нижній течії Дніпра на південь від дніпровських порогів.

Зимівник — назва житла (хутора) і козацького господарства на Запорожжі.

Покозачення — процес набуття козацьких прав вихідцями з інших верств українського суспільства.

80-х рр. XVI ст., коли поселення почали обносити дерев'яними укріпленнями, — «засіками». Поступово за ними закріилася назва «Січі».

Більшість козацьких Січей розташовувалася на **Дніпровському Низу**. Козаки спочатку витіснили звідти кримськотатарські ватаги, а потім поступово освоїли **Великий Луг і Запорожжя**.

У першій половині XVI ст. на Запорожжі виникли козацькі поселення — **зимівники**. Спершу це були місця для утримання худоби взимку, а потім так почали називати зимові помешкання для людей. Із розвитком місцевого сільського господарства й промислів вони перетворилися на осередки, де застосовувалася наймана праця незаможних козаків і селян.

У 20—30-х рр. XVI ст. після декількох невдалих спроб влади Великого князівства Литовського прийняти українських козаків на державну службу було вирішено створити фортецю з козацькою залогою в південному прикордонні. Місцева влада цю пропозицію підтримала. Втілив її в життя черкаський і канівський староста **Дмитро Вишневецький** у 1555—1556 рр.

4. Система цінностей, життя та побут козаків. У складі населення України XVI ст. кількість козацтва поступово збільшувалася. Як побутове явище козакування ставало звичним для тогочасного українського суспільства. Поширювалося **покозачення**. Від кінця XVI ст. численні втікачі з українських земель прямували до Степу, щоб стати козаками. За висловом польного коронного

Дмитро Вишневецький.
Невідомий художник. XVIII ст.

Дмитро Вишневецький — волинський православний магнат, один із перших відомих ватажків українського козацтва, з особою якого пов'язують початок його організації. На початку 50-х рр. XVI ст. він обіймав посаду черкаського і канівського старости та організував відсіч кримськотатарським наїздам на ці землі.

У 1555—1556 рр. під керівництвом Д. Вишневецького на острові Мала Хортиця збудували замок-«городок», у гарнізоні якого були козаки й представники військово-службового люду.

На початку 1557 р. Хортицький замок витримав 24-денну облогу кримського хана. Проте восени цього ж року об'єднані турецько-татарські сили примусили князя залишити острів Мала Хортиця. На початку 1563 р. під час походу до Молдавії Д. Вишневецький потрапив у полон і був відправлений до Стамбула. Після відмови перейти на турецьку службу його стратили. Існує думка, що Д. Вишневецький став прообразом героя народної думи «Пісня про Байду».

? Історик М. Грушевський назвав Д. Вишневецького «духовним батьком нової української плебейської республіки», оцінюючи його історичні заслуги. Поясніть, як ви розумієте таку характеристику.

гетьмана Речі Посполитої С. Жолкевського, у 1596 р. «вся Україна покозачилася». Спочатку «ходити в козацтво» означало рушати на Дніпровський Низ («на низ») по здобич, тому цих людей називали **низовим козацтвом**. Пізніше, коли козацтво переважно протидіяло набігам татар в українському прикордонні, «козацьким хлібом» називали їхню службу. Звичні до військової справи козаки також наймалися на військову службу до правителів різних держав.

У козацькій спільноті сформувалася своя система цінностей. Провідними принципами їхнього співіснування стали рівність, особиста свобода, відданість груповим інтересам і відчайдушна хоробрість.

Умови життя козаків, які склалися в степах «Дикого Поля», були суровими, вимагали фізичної витривалості, здатності переносити холод і спеку, негаразди воєнного життя. Жили козаки в саморобних куренях, сплетених з очерету та вкритих кінськими шкурами. Одяг простих козаків виготовлявся з домотканого сукна й полотна. Із нього шили широкі штани (шаровари), сорочки, поверх яких надягали довгі кептани, що підперізували поясом. Взуттям слугували чоботи, а головним убором — висока шапка («кучма»).

Козацька їжа була простою, але поживною. Козаки готували саламаху, тетерю, щербу — варені страви з пшона, житнього борошна й риби, вживали смажену дичину та в'ялену рибу. Воєнні походи козаків поєднувалися із заняттям різними промислами, лагодженням зброї та спорядження, приготуванням їжі, запасів для походів. У вільний час козаки полюбляли співати, грати на кобзі й танцювати.

Після походів козацькі загони поверталися з Дніпровського Низу на відпочинок додому. Нападаючи на володіння турецького султана й кримського хана, козаки створювали чимало незручностей владі як її піддані. Тому на

Низове козацтво — назва, що вживалася щодо козаків-запорожців, які селилися в нижній течії Дніпра на землях, підконтрольних Січі.

Курінь. Реконструкція. Музей історії запорозького козацтва на острові Хортиця (Запорізька обл.)

Внутрішній вигляд козацького будинку. Реконструкція. Музей історії запорозького козацтва на острові Хортиця (Запорізька обл.)

Козацький бій. Сучасна реконструкція

Із листа кримського хана Сагіба Герая до польського короля Жигmunta I (початок 40-х рр. XVI ст.)

...Приходять козаки черкаські й канівські, стають на Дніпрі над нашими улусами й чинять шкоду нашим людям. Я багато разів повідомляв вас про цих козаків, щоб їх заспокоїли, але ваша милість не послухала. Якщо бажаєте зберегти з нами приязнь, пришліть до нас тих, хто робив шкоду, інакше не ображайтесь на нас, і ми не хочемо зламати наші братські стосунки й присягу, але на ті замки — Черкаси й Канів — направимо наше військо.

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, як козацькі походи ускладнювали відносини між польським королем і кримським ханом.

Працюємо з хронологією

1489 р. — перша згадка про українських козаків у писемних джерелах.

Замок-«городок» Д. Вишневецького на острові Мала Хортиця.
Сучасна реконструкція

Запорозьке вбрання. Ескіз.
Художник І. Рєпін. 1887 р.

старост південних пристепових районів Київського та Брацлавського воєводств покладалися обов'язки стримувати козаків, щоб не допускати їх самостійних походів.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Наприкінці XV ст. в писемних джерелах з'явилися перші згадки про українське козацтво.
- Поява козацтва була цілком закономірним явищем. У цей час воно стало складовою своєрідного кордону, що поділяв світ осілого землеробського населення і степових кочовиків.
- Д. Вишневецький став одним з організаторів українського козацтва, оскільки першим серед старост південноукраїнських міст розгорнув діяльність на Запорожжі.
- Українське козацтво мало своєрідні традиції життя та побуту, у яких українські народні звичаї поєднувалися з тюркськими культурними елементами.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Перекладачі». **Правила гри.** Учитель/учителька наводить термін або поняття з розглянутого матеріалу, викладений науковим стилем, і доручає учням та ученицям передати його своїми словами. Усі можуть висловити свої варіанти.
- ▲ 2. Які існують версії виникнення українського козацтва? 3. Назвіть і поясніть передумови появи українського козацтва. 4. Як постали перші козацькі Січі? 5. Чим уславився Д. Вишневецький? 6. Що було характерно для системи цінностей, життя й побуту українських козаків?
- ◆ 7. Покажіть на карті атласу місця, пов'язані з виникненням українського козацтва та перших Січей.
- ★ 8. **Колективне обговорення.** Український історик ХХ ст. І. Крип'якевич про виникнення українського козацтва писав: «У степах виробився оригінальний тип господарки, а в його обороні нова воєнна організація; знов під впливом сеї господарки і у війні зі степовими ордами постала нова козацька суспільність зі своїм окремим побутом і окремим світоглядом». Як автор уявляв процес формування українського козацтва? Яким є ваше ставлення до наведеної точки зору? Поясніть свою думку. 9. **Робота в парах.** Обговоріть план роботи та підготуйте лист від імені представника місцевих органів влади з південних українських земель до центральних органів влади, де опишіть те, як виникло українське козацтво. За необхідності зверніться до додаткових джерел інформації. 10. Висловіть свою думку щодо цінностей українського козацтва. Чи зберігають вони своє значення сьогодні? 11. До уроку узагальнення за розділом підготуйте навчальний проект «Яку роль відіграло українське козацтво в розвитку українських земель у XVI — першій половині XVII ст.?». Скористайтеся відповідним планом-схемою в електронному додатку.

§ 10. Виникнення Запорозької Січі та Війська Запорозького

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: як виникла Запорозька Січ; де розташовувалася Запорозька Січ до середини XVII ст.; про утворення реєстрового козацтва та Війська Запорозького; якими були характерні риси військового мистецтва українських козаків; що таке «Запорозька Січ», «Томаківська Січ», «Базавлуцька Січ», «чайка», «реєстрове козацтво», «козацькі клейноди», «Військо Запорозьке».

1. Виникнення Запорозької Січі. На межі 70—80-х рр. XVI ст. в Україні склалася ситуація, що сприяла появлі в українських козаків одної військово-політичної організації. У середині XVI ст. на Дніпровському Низу вже сформувалася ціла мережа козацьких «городків» і Січей. Козацькі ватаги жили в них як тимчасово, так і постійно. У разі потреби дати відсіч нападникам або рушити в похід по здобич вони часто виступали разом під проводом виборних отаманів. Це сприяло усвідомленню козаками необхідності самоорганізації.

Розрізнені козацькі «городки» та невеликі Січі об'єднувалися також через кількісне зростання козаків у 70-х рр. XVI ст. Якщо раніше, за повідомленнями сучасників, у пониззі Дніпра цілорічно перебувало лише кілька сотень українських козаків, то тепер їх були тисячі. Зростанню кількості козацтва сприяло розгортання покозачення, що стало однією з форм соціального протесту представників різних верств суспільства, невдоволених своїм становищем.

Об'єднання козацьких Січей на Запорожжі прискорила політика польського короля Стефана Баторія, який намагався підпорядкувати собі козаків на тлі їхньої постійної боротьби з турецько-татарськими нападниками.

Наприкінці 70 — на початку 80-х рр. XVI ст. нижче порогів Дніпра, на великому й неприступному остріві Томаківка виникла перша Січ Великого Лугу — **Томаківська**. Її називали **Запорозькою Січчю**, а козаків — січовиками, або запорожцями. Це була самовладна військова організація, створена козаками-войнами. За підрахунками дослідників, на Томаківській Січі перебувало близько 5 тис. козаків. Усього ж українське козацтво за часів першої Січі налічувало щонайменше 10 тис. осіб.

У 1593 р. Томаківську Січ зруйнували татарські війська. Після цього козаки переселилися на острів Базавлук і заснували **Базавлуцьку Січ** — другу за часом створення Січ.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Наведіть визначення поняття «українське козацтво». 2. Укажіть передумови й основні причини його виникнення. 3. Яким було ставлення влади до діяльності українського козацтва? 4. Що таке покозачення? 5. Покажіть на карті атласу територію Дніпровського Низу.

Запорозька Січ. Макет-реконструкція. Художник А. Левкін. 1977 р.

? Опишіть вигляд Запорозької Січі.

Запорозька Січ — військово-адміністративна організація українського козацтва, яка існувала за порогами Дніпра в другій половині XVI ст. — 1775 р.

Томаківська Січ — найбільш рання з відомих Січей запорозького козацтва на остріві Томаківка на Дніпрі.

Базавлуцька Січ — військово-адміністративний осередок запорозького козацтва в 1593—1638 рр. на остріві Базавлук на Дніпрі.

У Західній Європі до Тридцятилітньої війни (1618—1648 рр.) піхотинці-стрільці вважалися допоміжними військовими частинами. При цьому європейські піхотинці поділялися на тих, хто володів вогнепальною і холодною зброєю. В українських козаків такого поділу не було. Вогнепальна зброя застосовувалася як основний тип озброєння. Під час перезаряджання вогнепальної зброї стрільців прикривали козаки-стрільці.

Рухомий табір із возів.
Малюнок XVI—XVII ст. (фрагмент)

Чайка — безпалубний човен запорозьких козаків XVI—XVIII ст. завдовжки близько 18 м у вигляді видовбаної колоди, по бортах обшитої дошками.

Мала козацька чайка.
Сучасна реконструкція

? Опишіть особливості устрою козацької чайки.

2. Військове мистецтво українських козаків. Козаки розробили ефективне та своєрідне військове мистецтво, що допомагало їм перемагати на суходолі й морі. Основу козацького війська становила піхота, озброєна ручною вогнепальною зброєю. Для збільшення швидкострільності в бою козаки шикувалися кількома шеренгами. Козаки першої шеренги вели вогонь, а на задніх шеренгах їх прикривали та перезаряджали зброю. Велика увага приділялася артилерії, вогонь якої підтримував у бою дії піхоти. Перевагу віддавали легким гарматам завдяки їхній маневреності в бою.

Легка кіннота використовувалася українськими козаками як допоміжне військо для розвідки, переслідування, заманювання в пастку, рейдів у тилі противника тощо.

У козаків існували декілька видів тактики ведення бою:

- лава — наступ на противника півколом;
- галас — козаки йшли в бій у довільному порядку, змішувалися з противником, і кожен запорожець виявляв у бою особисту військову майстерність;
- табір — військо рухалося похідним строем у вигляді рухомої фортеці з кількох рядів возів, скріплених між собою ланцюгами. Із возів козаки обстрілювали противника з гармат і рушниць. До бою піхота виходила з табору, а потім поверталася під захист пересувних укріплень;
- самообкопування — засіб індивідуального захисту козаків від обстрілу під час бою.

Козаки здійснювали також рейди в глиб території противника, раптово захоплювали фортеці, влаштовували заєдки, нападали вночі тощо. Існували вартова служба й служба розвідки. Спеціальні підрозділи несли варту в Степу, де пролягали татарські шляхи, і в разі небезпеки давали сигнал за допомогою димової системи сповіщення. Козаки збирали інформацію про противника в його волонтеріях за допомогою розвідників і за їхніми повідомленнями складали плани походів.

Високого рівня досягло козацьке мистецтво ведення морського бою. Козацький флот складався із чайок — легких маневрених човнів, які мали два керма (кормове й носове), рухалися як на веслах, так і за допомогою вітрила. Великі чайки вміщували 50—70 козаків, озброєних рушницями й шаблями, та були оснащені чотирма-шістьма невеликими гарматами.

3. Утворення реєстрового козацтва. Перетворення українського козацтва на помітний чинник суспільного життя, необхідність захисту південного кордону та ведення воєнних кампаній проти сусідніх держав сприяли появі реєстрового козацтва. У 1524 р. влада вперше спробувала залучити козаків до державної служби. Польський король і великий князь литовський Жигмунт I доручив набрати

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в другій половині XVI ст.

1—2 тис. козаків для захисту південного прикордоння. Проте через відсутність коштів цей проект не було здійснено.

У 1572 р. за дорученням польського короля Жигмунта II Августа на державну службу прийняли та вписали до спеціального списку — реестру — 300 козаків. Реєстрові козаки, як їх почали називати, отримали особливі групові права й привілеї: вилучалися з підпорядкування місцевої влади, звільнялися від сплати податків й отримували право на власне судочинство. За ними закріплювалося право на землеволодіння, а у Трахтемирівському монастирі влаштовувався козацький шпиталь. Це сприяло тому, що поступово козацтво виділилося з-поміж інших верств населення й почало перетворюватися на окремий суспільний стан.

Подальші заходи з визнання українського козацтва як окремого стану в 1578 р. здійснив польський король Стефан Баторій. Він погодився прийняти на державну службу 600 козаків, визначивши їхні права й обов'язки у спеціальній «Постанові щодо низовців».

■ Висловіть аргументоване судження про те, як поява реєстрового козацтва вплинула на тогочасне українське суспільство.

Реєстрове козацтво — частина українського козацтва, залучена владою Речі Посполитої до військової служби й записана до списків (реєстрів).

Козацькі клейноди — військові знаки українського козацтва та символи влади його старшини.

Військо Запорозьке

1) військово-політична організація українського козацтва із центром у Запорозькій Січі; 2) Українська козацька держава, що виникла в роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.; 3) назва реєстрового війська в Речі Посполитій та Українській козацькій державі.

Працюємо з хронологією

1572 р. — створення реєстрового козацтва.

1593 р. — утворення Базавлуцької Січі.

Козак-бунчужний. Художник Ю. Брандт. XIX ст.

? Яку інформацію про козака-бунчужного можна отримати за наведеною картиною? Скористайтеся планом-схемою для роботи з візуальними джерелами в електронному додатку.

Військо козаків-реестровців дістало називу «Його Королівської Милості Запорозьке Військо». Як символ незалежності від державного війська козаки отримали в 1585 р. від Стефана Баторія власні **клейноди** — корогву (прапор), бунчук, булаву, печатку та літаври.

Наданням прав і привileїв реестровцям уряд намагався розколоти козацтво, перешкодити зростанню його кількості й підпорядкувати владі. Відтоді визнавалося лише реєстрове козацтво, а проти не вписаних до реєстру вели нещадну боротьбу. Проте ця політика виявилася невдалою. Фактично з реєстрових і нереєстрових козаків сформувалася одна організація — **Військо Запорозьке**. Козаки спільно виступали в морські походи, боролися за розширення козацьких прав і захищали права православних.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Із появою Томаківської Січі окреслилася організаційно стійка форма військово-політичного об'єднання українських козаків, яка отримала називу Запорозька Січ.
- Військове мистецтво запорозьких козаків становило сукупність специфічних видів тактики ведення бою, характерних Війську Запорозькому.
- У результаті утворення владою Речі Посполитої реєстрового козацтва українських козаків фактично визнали новим станом суспільства на українських землях.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Аукціон». **Правила гри.** На аукціоні можна «придбати» бали за свої знання як розрахункову одиницю. Для цього необхідно двома-трьома реченнями охарактеризувати події та явища. Кожна правильна відповідь дає 1 бал. Характеристики не можна повторювати.
- ▲ 2. Як виникла Запорозька Січ? 3. Назвіть особливості військового мистецтва українських козаків. 4. Укажіть особливості процесу утворення реєстрового козацтва.
- ◆ 5. Покажіть на карті (с. 53) місце розташування Запорозької Січі в XVI—XVII ст., дотримуючись при цьому хронологічної послідовності. 6. Напишіть статтю до інтернет-енциклопедії «Вікіпедія» за темою «Українські козаки: історія і сучасність».
- ★ 7. **Робота в парах.** За додатковими джерелами ознайомтеся з особливостями військової стратегії, тактики й засобів ведення бою козацтва. Обговоріть опрацьовану інформацію та підготуйте лист від імені уповноваженого представника одного з європейських правителів. Опишіть переваги українських козаків у військовій справі й обґрунтуйте доцільність прийняття їх на службу. 8. **Колективне обговорення.** У чому, на вашу думку, полягає історичне значення виникнення Запорозької Січі та реєстрового козацтва?

§ 11. Запорозька Січ — козацька республіка.

Козацькі війни (повстання) кінця XVI ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про особливості устрою Запорозької Січі, завдяки яким дослідники називають її козацькою республікою; якими були причини й наслідки козацьких війн (повстань) кінця XVI ст. та хто їх очолював; що таке «Вольності Війська Запорозького низового», «козацька рада», «курінь», «кіш»; хто такі «гетьман», «кошовий отаман».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Коли і як виникла Запорозька Січ? 2. Покажіть на карті (с. 53) місце розташування Томаківської Січі. 3. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, як козацтво перетворювалося на окремий стан українського суспільства. 4. Що таке республіка?

1. Запорозька Січ — козацька республіка. Утворивши реєстрове козацтво, влада Речі Посполитої надала йому універсал — привілей на володіння частиною території південноукраїнських степів (документ не зберігся до нашого часу). Ці території отримали назву **«Вольності Війська Запорозького низового»**. Їхнім центром стала Запорозька Січ. Завдяки притаманному Січі самоврядуванню дослідники називають її козацькою республікою.

Вищим органом влади Запорозької Січі вважалася загальна **козацька рада**, право участі в якій мали всі без винятку козаки. Вона розглядала найважливіші питання життя та діяльності козацького товариства — обрання **гетьмана**, старшини, ведення переговорів із представниками різних країн, вирішення питань війни і миру, здійснення воєнного походу тощо. Головним місцем проведення ради вважалася Січ. Під час походу для вирішення нагальної проблеми раду могли скликати в будь-якому місці.

Козацька рада щорічно в січні разом із військовою старшиною обирали **кошового отамана**. Він відав Військовим скарбом, представляв запорожців у відносинах з іншими державами, організовував повсякденне життя Січі, затверджував судові вироки. Його помічниками були *осавул* (порученець отамана), *писар* (очолював діловодство Січі), *суддя* (чинив суд), які також обиралися козацькою радою. Крім них, до виборної військової старшини належали *довбши* (литаврист), *гармаш* (відповідальний за артилерію), *тovмач* (перекладач), *шафар* (відповідальний за збір податків на користь Військового скарбу з усіх привезених на Січ товарів і продуктів).

Суд на Січі керувався козацьким звичаєвим правом. Писаних правових норм не існувало. Найтяжчими злочинами вважалися зрада, порушення військової дисципліни, убивство товариша й посягання на майно Січі. Винних у них страчували.

Чи є виправданою, на вашу думку, характеристика дослідниками Запорозької Січі як козацької республіки? Чому?

«Вольності Війська Запорозького низового» — назва територій, підпорядкованих Запорозькій Січі.

Козацька рада — загальні козацькі збори, орган козацького самоуправління в Україні в XVI—XVIII ст.

Гетьман (від старонім. — командувач) — у XVI—XVII ст. керівник Війська Запорозького; із 1648 р. також правитель Української козацької держави.

Кошовий отаман — найвища виборна посада на Січі; обирається козацькою радою на один рік і мав найвищу військову, судову та адміністративну владу.

Курінь — головна військово-адміністративна одиниця Запорозької Січі й одночасно житло козаків.

Кіш — 1) польовий табір під час воєнних походів і на самій Січі; 2) центральний орган управління на Січі, який виконував військові, адміністративні, судові та інші завдання. Виник разом із Січчю й разом із нею розвивався.

Військова рада на Січі. Діорама (фрагмент). Музей історії запорозького козацтва на острові Хортиця (Запорізька обл.).

Художник М. Овечкін

Перший опис Томаківської Січі зробив у 80-х рр. XVI ст. польський хроніст Бартош Папроцький. Козацькі ради, які вирішували найважливіші питання життя Січі, він називав «рицарським колом». Велике значення для формування уявлень про українських козаків у тогоджаній Європі мала написана ним у 1575 р. «Ода про хоробрість козаків». У ній зазначалося, що на українців випав увесь тягар кількасторічної кровопролитної марної боротьби з мусульманським світом. Козаки в цих війнах стали вчителями поляків і цим заслужили вічну пам'ять і славу нащадків.

Основною військово-організаційною одиницею Запорозької Січі був **курінь**, що об'єднував козаків — вихідців із певних місцевостей. До куреня входило декілька сотень осіб. Кількість куренів до XVIII ст. не була сталою. Життям куреня керував виборний курінний отаман, який одночасно був суддею для його козаків.

Курені об'єднувалися в **кіш**, підпорядкований кошовому отаману.

2. Причини і початок козацьких війн (повстань) кінця XVI ст.

Першим серйозним випробуванням козацтва як нової впливової сили Речі Посполитої стали козацькі війни (повстання) 1591—1596 рр. Їхньою причиною було нарощання невдовolenня українського козацтва через підготовку Речі Посполитої до війни з Османською імперією. Спочатку для запланованої війни влада зібрала 1 тис. козацької кінноти й 2 тис. піхоти.

Однак через деякий час держави залагодили конфлікт. Річ Посполита зобов'язалася вивести козаків із Дніпровського Низу й заборонити їм походи в Чорне море до турецьких володінь. Вимоги про дотримання цього влада надсилали козакам у вигляді відвертих погроз.

Глибинною причиною козацьких війн (повстань), на думку дослідників, стало зростання кількості козацтва та небажання влади Речі Посполитої визнати привілеї, надані лише реестровцям, для всієї верстви загалом.

Приводом до початку повстання козаків стала особиста образа, завдана гетьману Криштофу Косинському князем В.-К. Острозьким та його сином Янушем. Останній, користуючись впливом батька, привласнив маєток Рокитно (нині смт Рокитне Київської області), який король надав К. Косинському як винагороду за захист Поділля від турків і кримських татар.

Виступ К. Косинського підтримало чимало козаків, і протягом 1592 р. повстання охопило Київське, Брацлавське й частково Подільське воєводства. Жителі Білогородки, Білої Церкви, Переяслава та інших міст склали присягу К. Косинському. На території, звільненій від польської влади, він запроваджував козацькі порядки. Це збентежило польський уряд. За його наказом для боротьби з повстанцями зібрали велике військо, очолюване київським воєводою В.-К. Острозьким.

У вирішальній битві 23—31 січня 1593 р. під селищем П'ятка на Житомирщині повстанці зазнали поразки й відступили на Запорожжя. У лютому того ж року влада укладла з повсталими досить необтяжливу для них угоду щодо приведення козаків до покірності польському королю. Згідно з нею повсталі вибачалися перед королем та Річчю Посполитою за завдані шкоди і збитки. Вони обіцяли надалі перебувати в послуху короля та його представників,

не здійснювати самовільних походів до сусідніх земель, повернути колишнім власникам захоплене майно й зброю. Проте це не вичерпало конфлікту.

Навесні 1593 р. К. Косинський вирушив із Томаківської Січі, щоб продовжити боротьбу, але під Черкасами був убитий за наказом місцевого старости князя Олександра Вишневецького. Його війська легко розгромили повстанців, що залишилися без керівника. Через деякий час після поразки козаки поновили боротьбу. Це примусило О. Вишневецького запропонувати повстанцям новий договір, що став значною поступкою для них. Їм гарантувалося право безперешкодно вийти на Дніпровський Низ і повернутися додому. Усім учасникам повстання 1591—1593 рр. надавалася повна амністія (звільнення від покарання). Місцева влада зобов'язувалася повернути козакам відібране майно й коней. На певний час сторони конфлікту досягли примирення.

3. Завершення козацьких війн (повстань) кінця XVI ст.

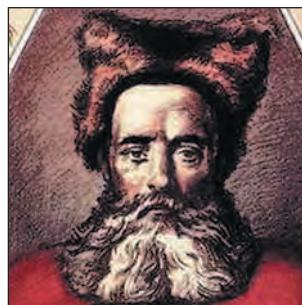
І їхнє значення. На подальшу боротьбу козацтва суттєво вплинула зовнішньополітична ситуація, що на той час склалася в Європі. У 1593 р. спалахнула війна Османської та Священної Римської імперій. Остання, розпочавши створення християнської Священної ліги для боротьби із залишком мусульман у Європі, звернула увагу на українське козацтво.

Восени 1593 р. посланець Папи Римського прибув на Січ із листом-закликом приеднатися до антитурецького союзу й значним грошовим заохоченням. На думку дослідників, це стало першим випадком, коли українське козацтво визнали учасником міжнародних відносин. Навесні наступного року козаки отримали корогву від імператора Священної Римської імперії та значну суму грошей як подарунок.

Влітку 1594 р. загони «охочих людей» під керівництвом Северина (Семерія) Наливайка здійснили похід до турецького Придністров'я. Посланець Папи Римського повідомив,

Взяття фортеці Ізмаїл українськими козаками на чолі з гетьманом С. Наливайком у 1595 р. Художник П. Петровичев. 1953 р.

? Яку інформацію про зображені події можна отримати за картиною?

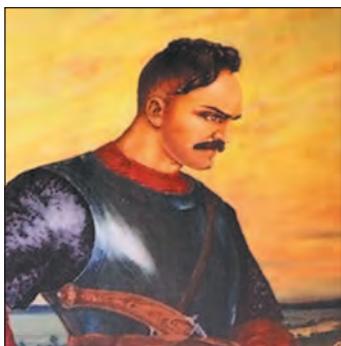

Криштоф Косинський.
Сучасний малюнок

? Розгляньте портрети ватажків козацьких війн (повстань) на с. 57, 58. Які їхні риси характеру прагнули передати художники?

■ Висловіть свою думку щодо уроків і значення козацьких війн (повстань) кінця XVI ст. для влади й українського суспільства.

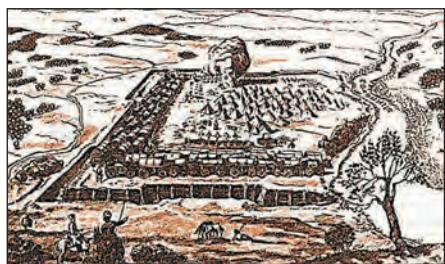

Северин (Семерій) Наливайко.
Сучасний малюнок

Григорій Лобода. Сучасний малюнок

Повстанський табір в урочищі
Солониця. Сучасний малюнок

З універсалу польського короля Жигмунта III до шляхти Брацлавського воєводства про необхідність придушення повстання С. Наливайка (1594 р.)

...А тепер знову, коли там їхня сваволя чим більшої сили набирає і набрала, про що скарга нам представлена від рицарства — мешканців того воєводства і всіх земель руських, що вони, приєднавши до себе ще інших свавільних людей, на домівки шляхетські нападжають, плюндрують, маєтності їхні пустошать, права та їх самих забирають і забивають. Навіть замки й міста наші беруть в облогу, із послушності нашої виламуючись.

Чому ми, не раз запобігаючи і побоюючись, щоб теє зло пожежею не поширювалося, прихиляючись до прохання мешканців про відновлення та компенсацію прав, шкод і маєтностей, побиття й проливання крові їхньої... радимо... того Наливайка та інших свавільників [спіймати і] із ними як слід учинити. А тих бунтівників, свавільників відповідно до їхніх «заслуг» карали й казали...

- ?** **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання:
1. Які з наведених у джерелі фактів свідчать про значне поширення повстання?
  2. Як влада закликала діяти, щоб припинити повстання?

що «козаки виконали свій обов'язок». Проте козаки не припинили своїх дій. Їхні сили збільшилися за рахунок приєднання реестровців. Охоплена панікою шляхта кидала свої маєтки й тікала до Львова і Кракова.

Восени 1595 р. війська С. Наливайка оволоділи Східним і Західним Поділлям, Київщиною й Волинню. У лютому наступного року вперше в історії Речі Посполитої для приборкання повсталих козаків на українські землі рушила польська регулярна армія, очолювана польним коронним гетьманом С. Жолкевським.

Сили повстанців суттєво зміцнило те, що до них приєдналися запорозькі козаки під керівництвом Григорія Лободи. Гетьманом об'єднаного війська обрали Матвія Шаулу. Проте війська Речі Посполитої взяли в облогу табір повстанців в урочищі Солониця поблизу Лубен. Шансів на перемогу в козаків не було.

У червні 1596 р. повстанці змушені були прийняти вимоги здатися і скласти зброю. С. Наливайка та його соратників, що намагалися вирватися в Степ, скопили. Пізніше у Варшаві С. Наливайка і М. Шаулу було страчено. За участь у козацьких війнах (повстаннях) Вальний сейм Речі Посполитої позбавив реестрове козацтво його прав і привілеїв.

Козацькі війни (повстання) кінця XVI ст. стали першим на українських землях потужним виступом, очолюваним козацтвом. Вони сприяли покозаченню представників

різних станів, їхньому переселенню на південь українських земель і продовжили процес формування козацького стану. Козацтво демонструвало українському суспільству, як необхідно відстоювати свої інтереси. І хоча такі дії порушували чинні правові норми, слід зазначити, що це стало відповідю на ігнорування прав козаків і неможливість чогось досягти законним шляхом.

Працюємо з хронологією

1591—1596 рр. — козацькі війни (повстання) кінця XVI ст.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Своєрідний устрій Запорозької Січі дає підстави вважати її козацькою республікою.
- Козацькі війни (повстання) кінця XVI ст. продемонстрували, що козацтво перейшло на новий рівень розвитку і влада має зважати на його інтереси.

Запитання та завдання

- 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Відгадайте героя або героїнню». **Правила гри.** Учитель/учителька записує на картці ім'я історичної особи та кладе її в конверт. Учні та учениці мають за допомогою заздалегідь визначененої кількості запитань відгадати, про кого йдеться. Учитель/учителька може відповідати лише «так», «ні» або «частково». Гра проводиться в парах, малих групах або з усім класом.
- 2. Які особливості Запорозької Січі дозволяють називати її козацькою республікою? 3. Укажіть причини козацьких війн (повстань) кінця XVI ст. 4. Як завершилися козацькі війни (повстання) кінця XVI ст.? У чому полягало їхнє значення?
- 5. Складіть схему устрою Запорозької Січі. 6. Покажіть на карті (с. 53) події, пов'язані з розгортанням козацьких війн (повстань) кінця XVI ст. 7. Складіть хронологічну таблицю подій козацьких війн (повстань) кінця XVI ст.
- 8. **Робота в малих групах.** Обговоріть і запропонуйте розв'язання історичних задач. 1) У січні 1596 р. С. Наливайко звернувся з листом до короля Жигмуна III, де намагався показати себе як його вірного підданого, що не чинив шкоди Речі Посполитій, а навпаки, сприяв захисту її земель. Чи погоджуєтесь ви із цим? Чому? Чого, на вашу думку, С. Наливайко прагнув досягти цим листом? 2) Придворний поет князя В.-К. Острозького Симон Пекалід присвятив повстанню К. Косинського поему «Про Острозьку війну». У ній він зобразив дії повстанців як прояв нецивілізованого світу, який своєю війною руйнує представлений В.-К. Острозьким світ цивілізації та «міст квітучих». Козацтво, на думку поета, мало бути лише захисником князівського світу від чужинців і не претендувати на інше місце в суспільстві. Яким є ваше ставлення до цієї точки зору? Що показали козацькі війни (повстання) кінця XVI ст. щодо місця козацтва в тогочасному суспільстві?

Пам'ятник повстанню К. Косинського в м. Біла Церква (Київська обл.).
Сучасний вигляд

Пам'ятник ватажку козацького повстання С. Наливайку в смт Гусatin (Тернопільська обл.). Сучасний вигляд

§ 12. Походи козаків першої чверті XVII ст. П. Конашевич-Сагайдачний

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про причини активності козацтва в морських і суходільних походах у Кримське ханство, Османську імперію, Московське царство; якими були основні походи козаків першої чверті XVII ст.; чим уславився П. Конашевич-Сагайдачний; про роль Війська Запорозького в Хотинській війні.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якими були особливості військового мистецтва українського козацтва?

2. Робота в малих групах. Обговоріть і наведіть факти, що свідчать про зростання ролі козацтва в подіях, які відбувалися на українських землях у XVI ст.

- Висловіть судження щодо того, чи могла існувати Запорозька Січ без здійснення воєнних походів. Чому?

Козацька варта. Художник І. Їжакевич. 90-ті рр. XIX ст.

1. Причини активності козацтва в морських і суходільних походах. На кінець XVI ст. українське козацтво набуло важомої ролі у внутрішньому житті Речі Посполитої. Разом із цим на нього звернули увагу інші держави — наймання на військову службу до іноземних правителів стало для козаків традиційною справою, або «козацьким хлібом», як тоді казали.

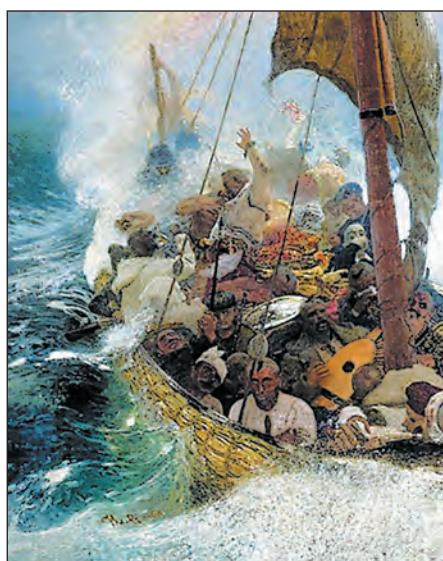
Незважаючи на попередню заборону реестрового козацтва, уряд Речі Посполитої залучав козацтво до війн, що велися ним у цей час.

Зокрема, козаки брали участь у молдавсько-волоській кампанії 1600 р., польсько-шведській війні 1601—1602 рр., польсько-московській війні 1617—1618 рр. Через ці війни влада відновила українське реестрове козацтво в його правах і привілеях.

Усупереч заборонам влади козацтво самовільно здійснювало успішні морські й суходільні походи до Кримського ханства та Османської імперії.

Воєнна активність запорозького козацтва обумовлювалася його розумінням свого призначення й способом існування як спільноти «воєнного люду». Своїми походами воно захищало українські землі від набігів кримських татар, визволяло з мусульманського полону християнських бранців. Козаки-запорожці наймалися на службу до правителів християнських держав, несли службу, воювали тощо. Усе це виправдовувало саму форму існування Січі, яка ставала опорою та захисником християнського світу від тиску мусульман. Водночас у походах козаки захоплювали здобич і полонених, яких за традицією тих часів продавали як невільників або отримували за них викуп.

2. Воєнні походи козаків. Перша чверть XVII ст. стала добою воєнних походів українського козацтва. Саме в цей період відбулися успішні морські й суходільні походи до Кримського ханства, Османської імперії, Московського царства, що поширили славу про непереможних козаків-запорожців на всю Європу.

Козаки на Чорному морі. Художник І. Рєпін. 1908 р.

Січова корабельня. Художник М. Добрянський. 2009 р.

Козаки гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного здобувають Кафу. Художник А. Орльонов. 2009 р.

У 1602 р. козаки на 30 чайках і декількох відбитих у турків галерах вийшли в Чорне море й під Кілією розгромили турецький флот. Уже в 1606 р. запорожці здобули Варну — найбільшу турецьку фортецю на західному узбережжі Чорного моря, яка вважалася неприступною. Наступного року козаки-запорожці на чолі з П. Конашевичем-Сагайдачним розбили турецьку флотилію під Очаковом.

У 1608 р. козаки вирушили в суходільний похід на Кримське ханство, зруйнували й спалили Перекоп, а через рік на 16 чайках напали на придунайські турецькі фортеці Ізмаїл, Кілію та Аккерман (зараз Білгород-Дністровський).

У 1613 р. запорожці здійснили два походи на турецьке узбережжя, а в гирлі Дніпра розбили турецьку флотилію та захопили шість турецьких галер. Наступного року козацька флотилія із 40 чайок, очолювана П. Конашевичем-Сагайдачним, подолала Чорне море, напала на Трапезунд і, рухаючись у західному напрямку, спустила узбережжя. Вони штурмом узяли Синоп і спалили весь турецький флот, що стояв у гавані.

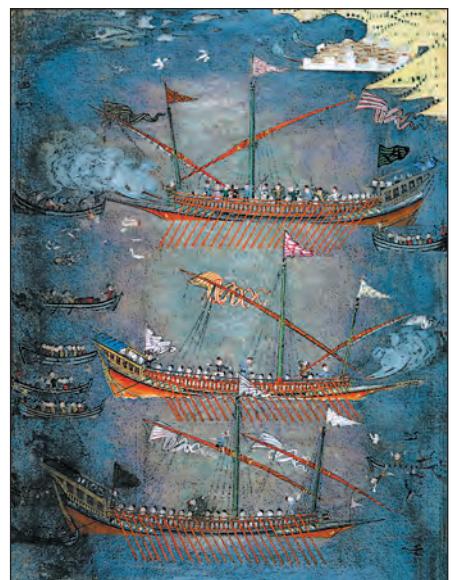
У 1615 р. козацька флотилія з 80 чайок рушила на Стамбул. Зійшовши на берег між двома столичними портами, козаки спустили й спалили все довкола. Їм навздогін вирушила турецька ескадра, але була розбита біля гирла Дунаю. Захоплені галери козаки відвели до Очакова, спалили на очах у залоги, а потім розпочали штурм фортеці.

Нарешті в 1616 р. П. Конашевич-Сагайдачний із величезною флотилією зі 150 чайок та 7 тис. козаків розбив турецький флот під Очаковом, пішов на фортецю Кафа та взяв її в облогу. Після кількаденної облоги козаки здобули й спалили Кафу (нині Феодосія), що була головним невільницьким ринком регіону, і визволили полонених.

Османська імперія, розлючена зухвалістю козаків, рушила війною проти Речі Посполитої. Невпевнений у перемозі коронний гетьман С. Жолковський уклав мир із турецьким султаном та зобов'язався приборкати козаків, але не зміг цього зробити.

Запорозьке військо в поході.
Художник Ю. Брандт

Запорожці на чайках атакують османські галери. Невідомий художник. Близько 1636 р.

КОЗАЦЬКІ МОРСЬКІ ТА СУХОДІЛЬНІ ПОХОДИ ПРОТИ ТАТАР І ТУРКІВ

Наслідки

Завдяки здобичі й полоненим, захопленим у походах, козаки могли добре озброюватися та виступати потужною воєнною силою. У першу чергу запорожці обґрутували це необхідністю захисту рідної землі від ворогів як випереджувальні удари по їхніх територіях

Дії козацтва спричиняли постійну напруженість у відносинах Османської імперії та Речі Посполитої

Походи козаків завдавали відчутних економічних втрат Османській імперії, зменшували її військову міць і стримували татар, обмежуючи їхні можливості чинити набіги на українські землі

Упродовж усього літа 1619 р. козацькі флотилії успішно діяли в Чорному морі. Наступного року в козацьких морських походах загалом узяли участь близько 1,5 тис. чайок. Влітку 1621 р. козацька флотилія, потопивши 20 галер, розгромила турецьку ескадру. Того ж року козаки вчинили напад на Стамбул.

Завдяки успішним діям у морських походах козаки-запорожці уславилися як непереможні воїни.

Під час польсько-московської війни 1617—1618 pp. 20-ти сячне козацьке військо, очолюване гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним, на прохання короля Жигмунта III попрямувало до Москви. Воно мало допомогти королевичу Владиславу, який рушив туди походом й опинився у складній ситуації. Умовами участі козаків у поході П. Конашевич-Сагайдачний визначив припинення утисків православних, збільшення кількості реєстрового козацького війська, розширення півландної козакам території, що мала адміністративну та судову автономію. Король Жигмунт III пообіцяв виконати ці умови.

Похід козаків до Московського царства досяг своєї мети. Королевича Владислава врятували. Після невдалої спроби штурмом узяти Москву підрозділи Речі Посполитої відступили.

У війні з Московським царством найбільшим успіхом Речі Посполитої, яким вона фактично завдячувала козакам, стало укладення Деулінського перемир'я. За його умовами Річ Посполита повернула втрачені раніше Смоленську, Чернігівську й Новгород-Сіверську землі. Від короля Жигмунта III за участь у поході козаки отримали лише досить значну грошову винагороду — 20 тис. злотих та 7 тис. відрізів сукна. Умови, які козаки обговорювали напередодні походу, виконані не були.

3. Діяльність П. Конашевича-Сагайдачного. На тлі подій, які відбувалися на українських землях наприкінці XVI — на початку XVII ст., формувалася особистість одного з відомих ватажків козацтва — П. Конашевича-Сагайдачного. Освіту він здобув в Острозькій школі (академії), що, напевно, і виховало його як завзятого поборника православ'я. Саме під час навчання П. Конашевич-Сагайдачний написав твір «Пояснення про унію», де виступив на захист православної віри.

Наприкінці XVI ст. П. Конашевич-Сагайдачний приєднався до Війська Запорозького. У його складі він став учасником молдавсько-волоської кампанії 1600 р. та польсько-шведської війни 1601—1602 pp. Імовірно, П. Конашевич-Сагайдачний брав активну участь у багатьох козацьких морських та суходільних походах проти кримських татар і турків. Визнаним ватажком усього українського козацтва він став після вдалих походів 1614, 1615 та 1616 pp.

- Чи можна віднести П. Конашевича-Сагайдачного до видатних постатей історії України? Поясніть свою думку.

Протягом 1616—1622 рр. П. Конашевича-Сагайдачного чотири рази обирали гетьманом Війська Запорозького. Він умів поєднувати наполегливість у прямуванні до поставленої мети зі здатністю йти на поступки. Завдяки його зусиллям відхилили дуже невигідний козацтву варіант угоди великого коронного гетьмана С. Жолкевського й підписали більш прийнятну Вільшанську угоду 1617 р. Вона забороняла походи козаків до Кримського ханства й Османської імперії. Кількість козацького реестру обмежувалася 1 тис. осіб. Проте через польсько-московську війну 1617—1618 рр. угоду реалізовано не було. Після війни козацька старшина, очолювана П. Конашевичем-Сагайдачним, домоглася укладення нової Роставицької угоди 1619 р., за якою кількість реестрового козацтва збільшувалася до 3 тис. осіб.

П. Конашевич-Сагайдачний сприяв зростанню воєнно-політичної ваги Війська Запорозького в тогочасній європейській політиці. Із його ініціативи в 1618 р. козацькі послі вели переговори про приєднання до антитурецької «Ліги християнської міліції» та залучення запорожців до хрестового походу проти Османської імперії, який вона намагалася організувати.

Для підтримки православної церкви П. Конашевич-Сагайдачний разом з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства, а також опікувався заснованою при ньому школою. П. Конашевич-Сагайдачний був серед діячів, чиїми зусиллями відновили вищу ієрархію православної церкви в Речі Посполитій.

Важливе місце в діяльності гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного посідали заходи з реформування Війська Запорозького й Січі. Він поділив війська на сотні та полки, запровадив навчання й сувору дисципліну. У складі війська гетьман створив підрозділи легкої і маневrenoї артилерії та добре озброєної і навченої піхоти. Усе це забезпечувало високий ступінь підготовленості до ведення воєнних дій, що й продемонстрували численні козацькі перемоги в битвах цього періоду.

Суттєво змінився на краще моральний дух Війська Запорозького. Воно визначало себе захисником православної віри, рідної землі та її населення.

4. Участь українського козацтва в Хотинській війні.

Морські й суходільні походи запорозьких козаків до турецьких портів Західного й Південного Причорномор'я, а також підтримка Річчю Посполитою антитурецьких виступів у Волошині та Молдавії різко погіршили відносини Речі Посполитої та Османської імперії. Розпочалася польсько-турецька війна 1614—1621 рр.

У вересні 1620 р. польська армія, очолювана коронним гетьманом С. Жолкевським, зазнала поразки від турецького війська під селищем Цецора. Здобувши перемогу в Молдавії,

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Невідомий художник. XVIII—XIX ст.

Патріарх Феофан III про роль гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного у відновленні православної ієрархії в Речі Посполитій (1627 р.)

...Справа була б неможливою без підтримки пана й гетьмана Петра Сагайдачного, дій якого в цій справі справедливо можна назвати подвигом, рівним апостольському. Ця людина є щирий сповідник православної віри, за яку [він] віддав своє життя й після заспокоєння свого шанується на Русі як благовірний.

? Як патріарх оцінював роль П. Конашевича-Сагайдачного у відновленні православної церкви?

Із листа католицького єпископа Франческо Чіріолі (1621 р.)

...Серед католиків, зокрема церковників, не бракує впливових осіб, які прихильні до членів козацького посольства (з огляду на теперішню загрозу війни з османами). А згаданий Сагайдачний відверто заявляє, що королівство не одержить ні найменшої допомоги від жодного козака й від більшої частини схизматиків, якщо їхні вимоги не будуть вислухані. Із другого боку, багато хто із цих сенійорів не тільки вважає, що було б величезною шкодою втратити допомогу козаків, військо яких вихваляють як більш боєздатне та краще організоване, ніж те, яке очолює коронний гетьман, а й підкреслюють небезпеку, що ці козаки не битимуться проти османів, і тому говорять, що зараз необхідно піти на поступки, щоб вони лишилися вдоволеними.

? Робота в парах. Опрацюйте джерело, обговоріть і визначте, чим автор аргументує доцільність використання у війні допомоги козаків.

Сеймовий комісар армії Речі Посполитої в Хотинській війні відверто заявив, що «справжніми переможцями під Хотином і рятівниками Речі Посполитої були козаки».

султан Осман II почав готуватися до завоювання Речі Посполитої. Польський король Жигмунт III звернувся по допомогу до імператора Священної Римської імперії та Папи Римського, але вони не підтримали його. Тоді він був змушений шукати порозуміння із запорозьким козацтвом.

У відповідь на прохання короля запорозький гетьман Яків Нерода на прізвисько Бородавка заявив, що надасть допомогу лише за умови визнання польською владою відновлення ієрархії православної церкви.

У червні 1621 р. в урочищі Суха Діброва, між Ржищевом і Білою Церквою, зібралася рада реєстрового та нереєстрового козацтва. На ній було прийнято рішення взяти участь у поході проти турків разом із поляками, а для узгодження умов направити до короля посольство на чолі з П. Конашевичем-Сагайдачним.

Із Варшави П. Конашевич-Сагайдачний повернувся в польський табір, розташований під стінами Хотинської фортеці. Проте козацьке військо ще не прибуло туди, і він із невеликою охороною рушив назустріч козакам, які з боями пробивалися під Хотин. П. Конашевич-Сагайдачний натрапив на турків і, діставши поранення, ледве зміг повернутися до своїх. На козацькій раді він розповів про обіцянки польського уряду. Козаки, невдоволені командуванням Бородавки, позбавили його влади й обрали новим гетьманом П. Конашевича-Сагайдачного.

Близькуче уникнувши оточення, П. Конашевич-Сагайдачний привів козаків під Хотин. Майже одночасно під стінами фортеці з'явилася велика турецько-татарська армія, очолювана Османом II (її кількість за різними джерелами визначали від 150 до 300 тис. осіб). Йй протистояло 80-тисячне польсько-козацьке військо, із якого близько 40 тис. осіб становили запорожці. У **Хотинській війні** 2—28 вересня **1621 р.**, як назвали цю битву, вирішувалася доля Речі Посполитої та українських земель. Завдяки таланту П. Конашевича-Сагайдачного й героїзму запорожців польсько-козацьке військо здобуло перемогу.

У результаті дій козаків під стінами Хотинської фортеці розвіявся міф про непереможність турецької армії. Подальші плани Османської імперії щодо підкорення європейських країн провалилися. Українські й польські землі також уникли османського завоювання. Авторитет Речі Посполитої зрос. Звітка про перемогу сприяла активізації визвольної боротьби слов'янських народів проти турецького панування.

За умовами досягнутого миру Кримське ханство та Османська імперія зобов'язалися не нападати на українські та польські землі. Річ Посполита, у свою чергу, обіцяла заборонити козакам судноплавство по Дніпру й не допускати походів запорожців до Кримського ханства та Османської імперії.

Для гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного перемога під Хотином стала останньою справою його життя. Унаслідок отриманого під час битви поранення він невдовзі помер.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Походи козаків першої четверті XVII ст. засвідчили високий рівень їхньої військової майстерності.
- П. Конашевича-Сагайдачного вважають одним із найбільш талановитих ватажків українського козацтва.
- Перемога, здобута Річчю Посполитою в Хотинській війні завдяки запорозьким козакам, сприяла поширенню уявлень про них як про відмінних воїнів із високою боєздатністю.

Працюємо з хронологією

Перша чверть XVII ст. — походи запорозьких козаків до Кримського ханства й Османської імперії.

1618 р. — похід козаків на Москву під час польсько-московської війни.

1621 р. — Хотинська війна.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Знайдіть зайве». **Правила гри.** Учитель/учителька доручає учням та ученицям скласти на аркушах три-чотири переліки із чотирьох термінів або понять за вивчену темою. У кожному переліку одне слово або словосполучення має не відповідати змістовому ряду, тобто бути зайвим. Потім учитель/учителька збирає аркуші, перемішує їх та роздає в довільному порядку для відповідей. Учні та учениці мають підкреслити зайвий термін або поняття в кожному переліку.
- ▲ 2. Назвіть причини активності козацтва в морських і суходільних походах. 3. Наведіть факти, які свідчать, що морські й суходільні походи козаків завдавали шкоди Кримському ханству та Османській імперії. 4. Яку роль відіграво українське козацтво в польсько-московській війні 1617—1618 рр.? 5. Яку роль відіграво козацтво в Хотинській війні?
- ▲ 6. Покажіть на карті атласу події, пов'язані з походами козаків першої четверті XVII ст. 7. Складіть перелік основних заходів діяльності П. Конашевича-Сагайдачного.
- ★ 8. **Колективне обговорення.** Які зміни відбулися в розвитку козацтва в першій четверті XVII ст.? 9. Польський шляхтич Яків Собеський, згадуючи діяльність П. Конашевича-Сагайдачного, писав: «Був це чоловік великого духу...». Наведіть факти з біографії козацького ватажка, які доцільно використати до такої характеристики. 10. **Робота в парах.** Обговоріть і виконайте завдання. Про участь козаків у Хотинській війні вірменський хроніст Авксентій писав: «Якби не козаки, військо Речі Посполитої було б розбите за три-чотири дні. Перемогу здобули тільки завдяки Богові й запорозьким козакам». За додатковими джерелами ознайомтеся з перебігом битви та складіть опис фактів, на підставі яких можна скласти відповідну наведений характеристику. 11. Пригадайте зміст української народної думи «Маруся Богуславка». Наведіть приклади з твору, що відображають любов до Батьківщини як одну з найбільших чеснот людини.

Смерть гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного. Невідомий художник. Початок XIX ст.

Пам'ятник П. Конашевичу-Сагайдачному біля Хотинської фортеці (Чернівецька обл.). Скульптор В. Гамаль. 1991 р.

§ 13. Козацько-селянські повстання 20—30-х рр. XVII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про причини козацько-селянських збройних конфліктів і повстань проти влади Речі Посполитої та їхній перебіг; у чому проявлявся національно-визвольний характер зазначених рухів; про результати, наслідки та значення козацько-селянських збройних конфліктів і повстань.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якими були причини, результати та наслідки козацьких війн кінця 90-х рр. XVI ст.? 2. Назвіть особливості соціально-економічного розвитку українських земель у складі Речі Посполитої в першій половині XVII ст. 3. **Колективне обговорення.** Які факти свідчать про те, що запорозьке козацтво було важливим чинником суспільного життя на українських землях?

- Сформулюйте причини козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст. Чи можна стверджувати, що вони були обумовлені ситуацією, яка склалася в тогоджаній Україні? Чому?

1. Українські землі у 20-х рр. XVII ст. Після Хотинської війни козацьке військо повернулося на українські землі. Однак ставши вагомим чинником здобуття Річчю Посполитою перемоги, козацтво одночасно програло. Обіцянки, про які польська влада говорила запорожцям напередодні війни, не були виконані. Уже в жовтні 1621 р. польський уряд наказав залишити в реєстрі лише 3 тис. козаків, а решта мала повернутися під владу своїх панів.

Значна частина виключених із реєстру козаків повернулася до панських маєтків на Київщині, але при цьому зберігала військовий устрій і відмовлялася виконувати накази панських «старостків» та королівських урядників. Розгорталося покозачення селян і міщан, які через погіршення умов життя не визнавали місцеву владу та проголошували себе козаками. До «самовільного» козацтва приєднувалися реєстровці, невдоволені тим, що в той час, коли вони воювали, їхні господарства розорили пани.

У 1622 та 1622 рр. козаки зверталися до Жигмуна III з петиціями, у яких зобов'язувалися не нападати на Османську імперію та Кримське ханство, якщо король задовольнить їхні вимоги. Вони просили зберегти давні вольності, збільшити реєстр. Козаки хотіли отримати дозвіл селитися й користуватися своїми правами як на державних землях («королівщинах»), так і в панських маєтках, мати можливість із відома короля найматися на службу до інших монархів, заборонити розміщення на постій королівських військ у Київському воєводстві. Запорожці наполягали та-кож на скасуванні Берестейської унії та узаконенні православної церкви. Проте влада Речі Посполитої не бажала розглядати прохання козаків і вирішила приборкати їх силою. Ситуація загострювалася.

Упродовж весни-літа 1625 р. запорожці всупереч забороні влади здійснили три походи до турецьких володінь. Одночасно козаки активізували боротьбу з унійцями в Києві. Влада почала розглядати козацтво як небезпечну силу.

Відносини влади Речі Посполитої та козацтва у 20-х рр. XVII ст. були складними. Ситуацію загострювали спроби влади перешкодити козакам здійснювати походи проти татар і турків. Однак запорожці не збиралися дотримуватися умов мирної угоди, підписаної після Хотинської війни. Коли королівський посол, що прибув на Запорозьку Січ, почав дорікати козакам за порушення домовленостей, козаки заявили: «Мир укладав король, а не ми!».

2. Польсько-козацький збройний конфлікт 1625 р.

У вересні 1625 р. з міста Бар на Поділлі в Наддніпрянщину вирушило 30-тисячне польське військо, очолюване коронним польним гетьманом Станіславом Конецпольським. Під його натиском окремі повстанські загони козаків, покозачених селян і міщан із Фастова, Канева, Черкас та інших міст подалися в напрямку Запорожжя. Із Січі їм на допомогу вирушив гетьман Марко Жмайлло. Незабаром вони об'єдналися у 20-тисячне військо та влаштували укріплений табір на південь від Крилова. 25 жовтня польські війська атакували козаків. Після кривавої битви, що тривала весь день, М. Жмайлло відвів повстанців до Курукового озера, де розташував у болотистій місцевості новий табір, оточивши його кількома рядами возів.

С. Конецпольський атакував повстанців, але, потрапивши в трясовину, відступив із великими втратами. Тим часом похолодало, випав сніг. Обидві сторони не були готові до тривалої облоги й розпочали переговори. Козаки відкинули вимогу польської сторони видати ватажків. Однак замість М. Жмайлла новим гетьманом обрали поміркованого Михайла Дорошенка, який 6 листопада 1625 р. підписав із С. Конецпольським Куруківську угоду.

За цим договором усі учасники повстання звільнялися від покарання. Кількість реестрового козацтва збільшувалася з 3 тис. до 6 тис. осіб, із яких 1 тис. козаків мала перебувати на Запорозькій Січі й не допускати туди втікачів із панських маєтків. Реестрові козаки об'єднувалися в полки, що були одночасно військовими підрозділами і територіальними одиницями, де вони жили (Корсунський, Черкаський, Білоцерківський, Чигиринський, Канівський, Переяславський). Встановлювалися річна платня реестровцям у розмірі 60 тис. злотих та додаткові виплати старшині. Козаки, які залишалися поза реєстром, поверталися під владу панів. Старшина зобов'язувалася не приймати до реєстру виключених із нього та припиняти будь-яке «свавільство».

Уряд сподівався, що Куруківська угода ізоляє реестровців, що перебували на державній службі, від інших станів і зупинить розгортання покозачення. Створення шести територіальних полків мало на меті примусити реестровців підтримувати порядок і придушувати в цих землях повстанські виступи. Угода не задовольнила більшість козацтва, і влада не змогла повністю втілити в життя її умови. На Січі з 1628 р. зосереджувалося нереестрове козацтво, непідконтрольне уряду, яке обирало власного гетьмана.

3. Повстання Т. Федоровича (Трясила) 1630 р.

Наприкінці 20-х рр. XVII ст. після завершення війни Речі Посполитої та Швеції на українські землі повернулися козаки-випищики, яких влада залучила до лав реестрового козацтва

Герби
козацьких
полків

Корсунський
полк

Білоцерківський
полк

Чигиринський
полк

Канівський полк

Переяславський
полк

За Куруківською угодою реестровцям дозволялося селитися й володіти землею лише на «королівщинах». Ті, хто жив у панських маєтках, мали залишити їх протягом трьох місяців. За козаками зберігалося право обирати гетьмана, але затверджувати це рішення мав король. Реестровці зобов'язувалися не втручатися в релігійні справи на українських землях, відмовитися від зв'язків з іншими державами та здійснення походів проти Кримського ханства й Османської імперії.

Тарас Федорович (Трясило).
Невідомий художник

Тарас Федорович за походженням — кримський татарин. Ім'я та хрещення він прийняв у 1618 р. під час походу на Москву. У Тридцятилітній війні Т. Федорович очолював козаків-найманців, що воювали на боці Габсбургів.

лише для участі у війні. На Київщині в цей час розмістили на постій коронне військо. Звичні для нього пограбування й насильства щодо місцевого населення загострили ситуацію. Ускладнилися також відносини православних та унійців (греко-католиків).

За таких умов нересетрові козаки-запорожці відмовилися підкорятися гетьману реестровців Григорію Чорному та обрали свого гетьмана — Тараса Федоровича, відомого серед козаків під прізвиськом Трясило. У середині березня 1630 р. він разом із 10-тисячним військом повстанців вирушив із Січі до Черкас, які були резиденцією гетьмана Г. Чорного. Зайнявши місто, запорожці стратили гетьмана за зраду козацьких інтересів.

Повстання швидко поширювалося. Козаки Т. Федоровича взяли Корсунь, Канів та Переяслав. Із гаслом захисту православної церкви до повстанців звертався митрополит Йов Борецький. Т. Федорович закликав українців приєднуватися до запорожців, щоб захистити православну віру та звільнитися від польської влади.

Під Переяславом відбулася вирішальна битва повстанців із військом коронного гетьмана С. Конецпольського. Майже три тижні тривали запеклі бої.

Важливою подією стала «Тарасова ніч», як назвав її в одноіменній поемі про повстанців Т. Шевченко. Травневої ночі невеликий козацький загін непомітно проник у ту частину польського табору, де розташовувався штаб С. Конецпольського, і повністю знищив його охорону — «Золоту роту» зі 150 молодих шляхтичів із найзнатніших родів.

Затягування боротьби в ситуації загрози нової війни з Московським царством змусило С. Конецпольського уклсти з повстанцями Переяславську угоду 1630 р., згідно з якою реестровці-повстанці не підлягали покаранню, статті Куруківської угоди залишалися чинними, але реестр збільшувався із 6 до 8 тис. осіб. Реестрові козаки зобов'язувалися покарати учасників морських походів до турецьких володінь і спалити свої чайки. Т. Федорович позбавлявся гетьманства. Проте низка гострих проблем, зокрема утиски православної церкви, в угоді навіть не згадувалася й залишилася нерозв'язаною.

4. Повстання І. Сулими 1635 р. Прагнучи приборкати Запорозьку Січ, сейм Речі Посполитої в лютому 1635 р. ухвалив постанову «Про припинення козацького свавілля». Відповідно до неї на українські землі вводилися військові підрозділи Речі Посполитої, запроваджувалася смертна кара для реестровців — учасників повстань або пов'язаних із тими, хто був причетний до проявів непокори польському командуванню чи козацькій старшині. Також виділялися кошти на спорудження фортеці на правому березі Дніпра біля першого (Кодацького) порогу.

Пам'ятник Т. Федоровичу (Трясилу)
у Переяславі (Київська обл.).
Скульптор І. Зарічний. 1995 р.

У липні 1635 р. спорудження фортеці Кодак, яким керував французький інженер Г. Л. де Боплан, було завершено. У фортеці розмістився гарнізон із 200 німецьких найманців.

Запорожці розуміли, яку небезпеку становить для них Кодак, що був перешкодою для руху втікачів на Січ і рейдів козаків у верхів'я Дніпра. Гетьман нереестрового козацтва Іван Сулима разом із січовою старшиною вирішив знищити фортецю. Близько середини серпня **1635 р.** вночі загін козаків, очолюваний І. Сулимою, захопив фортецю Кодак та знищив її залогу. Після цього гетьман спробував підняти селян і міщан на повстання. Однак владі вдалося придушити виступ. Польські війська оточили Кодак, а загін реестровців, який проник до фортеці, захопив І. Сулиму та видав його владі. Ватажка повстанців відправили до Варшави, де й стратили.

Фортецю Кодак козаки захоплювали та руйнували кілька разів, а польська влада відбудовувала. Чергового разу відновити її наказав у 1638 р. С. Конецпольський після придушення повстання П. Бута, Я. Острянина та Д. Гуні.

5. Козацьке повстання 1637—1638 рр. Новим великим виступом козаків стало повстання **1637—1638 рр.** Поштовхом до нього була проведена наприкінці квітня 1637 р. коронним польним гетьманом Миколаем Потоцьким «чистка» козацтва, унаслідок якої в реєстрі залишилися лише ті, за кого ручалися місцеві старости.

Повстання очолив Павло Бут (Павлюк), обраний на Січі гетьманом нереестрового козацтва. Виступаючи під гаслами знищення зрадників-старшин, боротьби з «ляхами», захисту православної віри і «наших золотих вольностей», повстанці закликали населення приєднатися до них. Досить швидко П. Бут зібрав майже 10 тис. осіб. Однак повстанські загони діяли роз'єднано й були погано озброєні.

У грудні 1637 р. польська армія, очолювана М. Потоцьким, виступила проти бунтівників. У вирішальному бою 15-тисячної польської армії з 10-тисячним козацьким військом під селом Кумейки неподалік Канева повстанці зазнали поразки. Вони відступили, але потрапили в оточення й здалися. П. Бута та інших козацьких ватажків, яких старшина видала полякам, пізніше стратили у Варшаві.

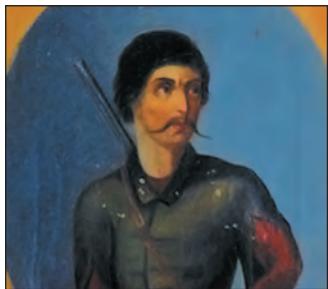
Однак повстання не припинилося. Навесні 1638 р. боротьбу продовжив новообраний гетьман нереестрового козацтва Яків Остряний (Остряниця). У березні він виступив із Січі, намагаючись знищити частини коронного війська на Лівобережжі. У квітні Я. Остряний переміг велике польське військо під Говтвою. Проте сили були нерівними, особливо коли на допомогу коронному війську прибули війська гетьмана М. Потоцького й загони магната Я. Вишневецького.

Фортеця Кодак. Сучасна реконструкція

Руїни фортеці Кодак

Павло Бут (Павлюк).
Невідомий художник. XIX ст.

Яків Остряний (Остряниця).
Невідомий художник. XIX ст.

У травні повстанці зазнали невдачі під Лубнами. Запеклі бої між Я. Острянином та польським військом розгорнулися під Жовнином. Втративши надію на успіх, гетьман переправився через річку Сулу й пробився на територію Московського царства.

Загони, що залишилися, продовжували боротьбу на чолі з новообраним гетьманом Дмитром Гунею. Він відступив на південний схід і створив добре укріплений табір в урочищі Старець на старому руслі Дніпра. Майже півтора місяця повстанці витримували облогу, але довідавшись, що загони, які йшли їм на допомогу, розбито, склали зброю. Повстання зазнало поразки.

6. Прийняття «Ординації Війська Запорозького...». На початку вересня 1638 р. коронний польський гетьман М. Потоцький скликав у Києві загальну раду реєстрового козацтва, де оголосив «Ординацію Війська Запорозького, яке перебуває на службі Речі Посполитої», раніше ухвалену сеймом.

Цей документ скасовував назавжди всі права й привілеї реєстровців, якими вони користувалися «за вірні послуги від наших предків і тепер унаслідок заколотів утрачені». На посаду керівника Війська Запорозького (гетьмана) назавжди заборонялося обирати особу з козацького середовища. Замість нього за рекомендацією коронного гетьмана сейм призначав королівського комісара реестру. Йому належала вся судова й військова влада в реєстрі. Виборність старшини й козацьке судочинство скасовувалися.

Реєстр становив 6 тис. козаків. До нього могли увійти лише ті, хто не брав участі в повстаннях. Усі виключені з реєстру поверталися до свого попереднього стану. Міщанам і селянам заборонялося вступати до козацтва під загрозою конфіскації майна, а також видавати заміж дочок за козаків. Полки реєстровців по черзі несли службу на Запорозькій Січі. Вони мали «попереджувати, щоб свавілля не переховувалося на островах і річках і звідти не відправлялось у морські походи».

На початку грудня 1638 р. в урочищі Маслів Став (поблизу сучасного села Миронівка Київської області) відбулася «остаточна комісія з козаками», де реєстровців змусили прийняти умови «Ординації Війська Запорозького...».

Період без значних соціальних протестів, що встановився після цього в історії Речі Посполитої, називають десятиліттям «золотого спокою». Проте, зруйнувавши традиційне козацьке самоврядування, влада створила ситуацію, за якої в козацькому середовищі поступово наростало напруження. Це призвело до початку в 1648 р. Національно-визвольної війни українського народу (про неї ви дізнаєтесь в наступних параграфах).

- Чи могли положення «Ординації Війська Запорозького...» забезпечити тривалий мир і спокій у тогоджаній Україні? Поясніть свою думку.

З «Ординації Війська Запорозького...» (1638 р.)

...Через те, що єдиним нашим бажанням у справі управління державою є знайти такі способи, із яких наші вірнопіддані завжди переконувалися б у нашій королівській ласці, але оскільки козацька сваволя так розгнуздалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська й битися з козаками, і з благословення Бога... розгромити їх, відвернувшись цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, — тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких давніх судових установ, права, доходів та інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер унаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне життя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів.

- ?** **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання:
1. Чим сейм обґрутував необхідність покарання реєстрових козаків?
  2. Чи могли зазначені заходи покращити ситуацію на українських землях?
- Поясніть свою точку зору.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Основною причиною козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст. було невдоволення представників різних верств українського населення владою Речі Посполитої.
- Незважаючи на поразки, повстання 20—30-х рр. XVII ст. відіграли важливу роль. Висунуті козацтвом гасла захисту православ'я, звільнення селян від панів і всіх українських земель від польської влади забезпечили підтримку повстанців значною частиною населення.
- Козацтво продемонструвало можливість стати провідником українського національно-визвольного руху.

Працюємо з хронологією

- 1625 р.** — повстання М. Жмайла.
1630 р. — повстання Т. Федоровича (Трясила).
1635 р. — повстання І. Сулими.
1637—1638 рр. — козацьке повстання під проводом П. Бута (Павлюка), Я. Острянина (Остряниці), Д. Гуни.
1638 р. — прийняття «Ординації Війська Запорозького...».

Запитання та завдання

- ◆ **1.** Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Хто це?». **Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються у дві команди. Перша команда загадує за матеріалом параграфа історичну особу та надає її коротку характеристику. Друга команда має визначити, про кого йдеться. Кожна правильна відповідь дає команді 1 бал. Потім команди міняються: друга команда ставить запитання, а перша відповідає. Про кількість запитань слід домовитися заздалегідь.
- ▲ **2.** Які події на українських землях у 20-х рр. XVII ст. спричинили козацько-селянські повстання? **3.** Якими були перебіг і результати польсько-козацького збройного конфлікту 1625 р.? **4.** У чому полягали особливості повстання Т. Федоровича (Трясила) 1630 р.? **5. Робота в парах.** Обговоріть і визначте характерні риси повстання І. Сулими 1635 р. **6.** Чим козацьке повстання 1637—1638 рр. відрізнялося від попередніх виступів? **7.** Які обмеження накладалися на козацтво «Ординацією Війська Запорозького...»? **8.** Покажіть на карті атласу місця, пов'язані з перебігом козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст. **9.** Складіть таблицю «Козацько-селянські повстання 20—30-х рр. XVII ст.».

Причини повстань	Козацько-селянські повстання			Результати і наслідки
	Дата	Керівники	Основні події	

- ★ **10. Колективне обговорення.** Яким, на вашу думку, було місце козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст. в подіях цього періоду та історії України загалом? **11.** Якими цінностями керувалися повстанці та представники влади під час козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст. на українських землях? Поясніть свою думку. **12. Робота в малих групах.** Розподіліть ролі та підготуйте невеликі інсценівки, які відображають епізоди розглянутих вами козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст. (тематику розподіляє вчитель/вчителька).

Практичне заняття за розділом II

Узагальнення за розділом II

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом II

Розділ III. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.

§ 14. Передумови, причини і початок Національно-визвольної війни

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: якими були передумови та причини Національно-визвольної війни; про Б. Хмельницького та його соратників; якими були події початку війни; що таке «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.», «Українська революція XVII ст.», «Микитинська Січ».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Наведіть факти, що свідчать про погіршення соціально-економічного становища та національно-релігійні утиスキ українського населення польською владою. 2. Якими були причини козацько-селянських повстань у 20—30-х рр. XVII ст.?

1. Передумови та причини Національно-визвольної війни. Найважливішою подією історії України середини XVII ст. стала **Національно-визвольна війна українського народу**. Її спалах був обумовлений загостренням суперечностей у різних сферах розвитку суспільства, які спричинили формування передумов війни.

У цей час ускладнилася ситуація в соціально-економічній сфері. Унаслідок збільшення на українських землях володінь польської шляхти селяни втрачали землю та ставали кріпаками. Значно погіршилося також життя міщан і реєстрових козаків. Серед козацтва посилювалося невдоволення ігноруванням владою його станових інтересів.

Критичним стало становище в національно-релігійній сфері. Незважаючи на проголошувану свободу віросповідання, утиスキ православних не припинялися. На тогочасних українських землях релігійні обмеження стали чинником, що об'єднував представників різних верств у протестах проти влади.

Політичне становище також залишалося тяжким. Усвідомлюючи себе спільнотою з власними культурними традиціями, українське населення не бачило можливостей для свого повноцінного розвитку за умови подальшого перебування у складі Речі Посполитої.

Назрівали також психологічні передумови до вибуху Національно-визвольної війни. Ступінь і характер насильства в діях землевласників, орендарів, управителів та урядовців викликали в українському суспільстві озлобленість і прагнення помститися за завдані кривди.

Національно-визвольну війну вважають складовою **Української революції XVII ст. (1648—1676 рр.)**. Після закінчення Національно-визвольної війни українські землі охопили старшинські міжусобиці та руйнування господарського життя.

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. — збройна боротьба представників різних верств українського населення під проводом Б. Хмельницького.
Українська революція XVII ст. — політичний процес, який розгортається в українському суспільстві в 1648—1676 рр. Він став поєднанням боротьби за національне визволення, соціальних протестів, збройної боротьби та спричинив глибокі зміни в більшості сфер життя.

Передумови Національно-визвольної війни:

- невдоволення населення швидким зростанням володінь польської шляхти на українських землях;
- посилення національно-релігійних утисків православних українців;
- невідповідність між фактичним набуттям козаками політичного лідерства в українському суспільстві й обмеженнями, що накладалися на них владою за «Ординацією Війська Запорозького...» 1638 р.;
- слабкість вищої державної влади Речі Посполитої (короля й сейму), яка не мала достатніх повноважень та авторитету, щоб контролювати дії польської шляхти на українських землях.

(вересень 1657 — червень 1663 р.), що спричинили поділ України на два гетьманства та боротьбу за возз'єдання Української козацької держави (червень 1663 — вересень 1676 р.).

2. Б. Хмельницький та його соратники. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. тривала від 1648 до 1657 р. Вона мала національно-визвольний, релігійний та соціальний характер. Її рушійною силою стали козаки, міщани, селяни, православне духовенство, частина дрібної русинської шляхти. Очолював їх Богдан Хмельницький.

Створити з повсталих селян і козаків боєздатну армію, яка боролася за визволення козацької України, Б. Хмельницький зміг, спираючись на своїх соратників. Серед них були представники різних станів — козацтва, русинської шляхти, міщан. У роки війни вони стали талановитими воєначальниками, будівничими держави, дипломатами. До найближчого оточення Б. Хмельницького належали Іван Богун, Кіндрат Бурляй, Іван Гиря, Матвій Гладкий, Філон Джеджалій, Максим Кривоніс, Іван Виговський, Антон Жданович та інші. Соратники Б. Хмельницького мали різні погляди з багатьох питань. Одні його товариші були

ПЕРІОДИЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ середини XVII ст.

Період	Основний зміст
1648—1649 рр.	Наростання боротьби. Визнання Річчю Посполитою обмеженої автономії козацької України
1650—1653 рр.	Тривала й виснажлива боротьба повстанців з урядовими силами
1654—1655 рр.	Зміни в перебігу війни, спричинені отриманням козацькою Україною військової допомоги від Московської держави
1656—1657 рр.	Спільні дії українсько-шведсько-трансільванських сил проти Речі Посполитої

Б. Хмельницький про основну причину Національно-визвольної війни (Із Літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки початку XVIII ст.)

Причиною, яка спонукала козаків піднятися війною проти ляхів, було не те, що ляхи несправедливо відбирали в них села й домівки, не те, що позбавляли їх роботами... (усе це ще могли б терпіти козаки), а те, що ляхи, змушуючи козаків відступати від благочестивих догматів та приєднуватися до невірного вчення, злим юродством руйнували села й доми нетлінних душ.

? 1. Робота в парах.

Обговоріть і визначте, у чому Б. Хмельницький вбачав основну причину війни українського народу проти польської влади. **2.** Наведіть приклади боротьби українців за православну віру в першій половині XVII ст.

Прапор війська Б. Хмельницького з фондів Військового музею у Стокгольмі (Швеція)

Гетьман Богдан Хмельницький.
Невідомий художник. XVIII ст.

Богдан (Зиновій) Хмельницький — провідник Національно-визвольної війни 1648—1657 рр., творець Української козацької держави та її перший гетьман. Місцем його народження вважається хутір Суботів (поблизу Чигирина). Він походив із дрібної русинської шляхти, освіту здобув в одній із київських шкіл та у Львівському єзуїтському колегіумі. Із юнацьких років Б. Хмельницький перебував на військовій службі. У 1620 р. разом із батьком він брав участь у поході польського війська до Молдавії проти Османської імперії. У битві під Цецорою батько загинув, а Б. Хмельницький потрапив до турецького полону, із якого його викупили запорожці. Повернувшись, він вступив до реєстрового козацького війська, згодом став його писарем.

Б. Хмельницький брав участь у походах проти Кримського ханства, а під час повстань 20—30-х рр. XVII ст. виступав на боці козацтва. У січні 1648 р. він очолив Національно-визвольну війну, у якій проявив себе як досвідчений полководець, талановитий дипломат і мудрий державний діяч. Осмислюючи досвід визвольної боротьби, він сформулював ідею створення окремої Української козацької держави в її етнічних межах і розпочав здійснення своєї мети. Б. Хмельницький домігся визнання Української козацької держави у світі.

досить поміркованими, інші — налаштованими радикально. Проте Б. Хмельницький зміг згуртувати їх навколо ідеї боротьби за визволення українських земель.

- Чи почалася б війна, якби не відбулося події, що стала приводом до неї? Поясніть свою думку.

Богданові руїни в Суботові. Художник Т. Шевченко. 1845 р.

3. Початок війни. Приводом до початку повстання, що переросло в Національно-визвольну війну, стала особиста кривда, завдана Б. Хмельницькому чигиринським підстаростою Даніелем Чаплинським. Разом зі своїми слугами він навесні 1647 р. пограбував та зруйнував родинний хутір Б. Хмельницького Суботів. Звернення до суду й навіть до короля з вимогами покарати нападника не мали результатів. Не знайшовши справедливості, Б. Хмельницький приєднався до козацької старшини, яка таємно обговорювала план повстання проти польської влади. Його вирішили розпочати захопленням Трахтемирова, де перебував урядовий комісар реєстрового козацтва Яцек Шемберк. Домовилися також направити послів до кримського хана й турецького султана, щоб заручитися їхньою підтримкою. Однак про наміри повстанців стало відомо владі. Б. Хмельницького заарештували й кинули до в'язниці в Чигирині. Звідти він утік завдяки допомозі чигиринського полковника Михайла-Станіслава Кричевського та своїх друзів.

На початку січня 1648 р. Б. Хмельницький із загоном прибічників прибув на Запорожжя й розташувався недалеко від **Микитинської Січі**. Порозумівшись із козаками, що перебували в залозі на Січі, **25 січня 1648 р.** він без бою оволодів нею. При цьому значна частина реєстровців вирішила підтримати повстанців. Ці події вважаються початком Національно-визвольної війни.

Микитинська Січ — Запорозька Січ, заснована козаками влітку 1639 р. після ліквідації Базавлуцької Січі. Вона проіснувала до 1652 р.

НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (події 1648—1650 рр.)

Невдовзі відбулася козацька рада, на якій Б. Хмельницький обрали гетьманом Війська Запорозького. Він звернувся до українського народу й закликав усіх небайдужих до долі своєї Батьківщини вступати до козацького війська для боротьби проти польського панування. Водночас посольство гетьмана в березні 1648 р. уклало договір про військово-політичний союз із кримським ханом Ісляном III Гераем. Відповідно до нього на допомогу українським козакам хан пообіцяв надіслати, імовірно, 6 тис. кримськотатарських кіннотників (існують припущення, що їх було значно більше).

На кінець квітня 1648 р. гетьману вдалося зібрати 5 тис. козаків і 6 тис. кримських татар. Проти них виступило польське військо, очолюване коронним гетьманом М. Потоцьким, що налічувало близько 18 тис. вояків, із яких 6 тис. становили реестрові козаки. На відміну від козацьких виступів попередніх років, у 1648 р. боротьба проти польсько-шляхетського панування на українських землях набула великого розмаху та поширилася на більшість суспільства.

Пам'ятний знак на місці розташування Микитинської Січі, де Б. Хмельницький був обраний гетьманом Війська Запорозького, у м. Нікополь (Дніпропетровська обл.).
Сучасний вигляд

Працюємо з хронологією

25 січня 1648 р. — оволодіння Б. Хмельницьким Микитинською Січчю, що є початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

1648—1657 рр. — Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.

1648—1676 рр. — Українська революція XVII ст.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- На кінець 40-х рр. XVII ст. політика, здійснювана Річчю Посполитою на українських землях, привела до появи великої кількості невдоволених серед різних верств суспільства. Це створило передумови до початку національно-визвольної боротьби.
- Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. розпочалася після оволодіння Б. Хмельницьким і його прибічниками Микитинською Січчю.
- Б. Хмельницький згуртував більшість українського суспільства для боротьби за свої права і свободи.

Запитання та завдання

Роки Української революції XVII ст. стали трагедією для єврейської громади на українських землях. Зокрема, про це розповідається в єврейській хроніці уродженця Острога равіна Натана Ганновера «Болото безоднє», яку було видано в 1653 р. у Венеції (Італія).

Хроніка містить відомості про те, як на початку Національно-визвольної війни 1648—1657 рр. єврейське населення на території сучасної України зазнавало численних погромів, виселень або примусового навернення у православ'я. Усього за період Української революції близько 300 єврейських громад припинили своє існування, при цьому кожного другого їх представника було вбито.

Загальна кількість жертв серед єврейського населення оцінюється від декількох десятків тисяч до 100 тис. осіб і більше.

◆ 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Додайте початок». **Правила гри.** Учитель/учителька наводить закінчення речень, до яких необхідно додати відповідний із їхнім змістом початок. **Зразок речень:** 1) ...стало соціально-економічною передумовою війни; 2) ...стало національно-релігійною передумовою війни; 3) ...вважається політичною передумовою війни; 4) ...перетворилося на психологічну передумову війни; 5) ...стало приводом до війни.

▲ 2. Назвіть причини Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. 3. Що вам відомо про провідника Національно-визвольної війни 1648—1657 рр. і його соратників? 4. Як розпочалася війна?

◆ 5. Покажіть на карті (с. 75) місця подій, пов'язаних із початком Національно-визвольної війни. 6. **Колективне обговорення.** Б. Хмельницький вважав, що головною причиною війни стали утиски українського православного населення в релігійній сфері. Якою є ваша точка зору щодо ролі релігійного чинника в розвитку суспільства? 7. Розпочніть складати в зошиті таблицю «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.».

Період	Основні події періоду		Підсумки періоду
	воєнні	суспільно-політичні	

★ 8. Український історик ХХ ст. І. Крип'якевич писав: «Хмельницький став керівником Визвольної війни завдяки тому, що здобув довір'я мас. Він ріс і жив серед козацтва, розумів його прагнення та інтереси. Народні маси зустріли Б. Хмельницького з цілковитим довір'ям, розуміючи, що він є справжнім захисником їхніх інтересів». Підготуйте повідомлення з презентацією про життєвий шлях Б. Хмельницького напередодні війни та на її початку. 9. До уроку узагальнення за розділом підготуйте навчальний проект «Державотворча діяльність видатних представників українського козацтва в роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.» Для виконання завдань 8 і 9 скористайтесь відповідними планами-схемами в електронному додатку.

§ 15. Розгортання національно-визвольної боротьби в 1648—1649 рр.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про перебіг битв на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями та визвольного походу українського війська до Галичини; як відбувалася Збаразько-Зборівська кампанія, про її результати та наслідки; якими були напрямки походів українського війська в 1648—1649 рр., територія Української козацької держави за Зборівським договором.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, які засоби боротьби використовували козаки під час козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст. 2. Яка подія спричинила Національно-визвольну війну українського народу середини XVII ст.?

1. Битви на Жовтих Водах та під Корсунем. Військо Речі Посполитої, зібране для боротьби з повстанцями та очолюване великим коронним гетьманом М. Потоцьким і його заступником польним коронним гетьманом Марціном Калиновським, розташувалося в таборі між Корсунем та Чигирином. Великий коронний гетьман планував здійснити каральний похід на Запорожжя силами двох угруповань. Перше, очолюване його сином Стефаном Потоцьким, мало просуватися суходолом, а друге, що складалося переважно з реєстрових козаків на чолі з осавулами І. Барабашем та І. Караймовичем, — на човнах по Дніпру. Однак Б. Хмельницький вчасно довідався про цей план і вирушив із Січі навпереди С. Потоцькому. Загони татарської кінноти, очолювані перекопським беєм Тугаем (Тугай-беєм), першими вступили в бій із поляками у верхів'ї річки Жовті Води, лівої притоки Інгульця. Незабаром з основними силами підійшов гетьман і розпочав облогу польського табору.

Через облогу С. Потоцький не мав можливості повідомити батька про напад. У той самий час у флотилії реєстровців, що підходила до Січі, прихильники гетьмана підняли повстання. Вони вбили І. Барабаша та І. Караймовича і приєдналися до Б. Хмельницького. На бік гетьмана перейшли також реєстровці з табору С. Потоцького.

Опинившись у скрутному становищі, польська армія спробувала прорвати оточення. Однак козацько-татарські війська 6 травня 1648 р. розгромили її вщент. Важко по-раненого С. Потоцького взяли в полон татари, і дорогою до Криму він помер.

Здобувши перемогу на Жовтих Водах, Б. Хмельницький вирішив негайно рухатися під Корсунь (сучасне місто Корсунь-Шевченківський Черкаської області), щоб завдати удару основним польським силам. Дізнавшись про наближення Б. Хмельницького, вони вирішили під прикриттям табору рухатися з-під Корсуня до Богуслава. На їхньому шляху в урочищі Горохова Діброва козаки, очолювані черкаським полковником М. Кривоносом, улаштували засідку.

- Чи є правильним судження, що результати битв на Жовтих Водах і під Корсунем мали велике значення для розгортання національно-визвольної боротьби? Чому?

Зустріч Тугай-бея і Б. Хмельницького під Корсунем. Художник Ю. Косак. 1885 р.

Максим Кривоніс. Гравюра по дереву XVII ст.

**Із листа брацлавського
воєводи А. Кисіля
до архієпископа Матвія
Лубенського (тимчасового
правителя Речі Посполитої)
про ситуацію на українських
землях після битви під
Корсунем (1648 р.)**

Військо наше розгромлене й розбите вщент... Раби тепер панують над нами; зрадник засновує нове князівство... Безумна чернь радіє з того, що Хмельницький оберігає її, піддаючи вогню й мечу один лише шляхетський стан, відчиняє міста, замки і, уводячи його туди як тріумфуючого переможця, вступає в його підданство. Київ оголосив він своєю столицею... Орда стоїть проти нас; татарський кіш і табір цього нечестивого Тамерлана ще стоять під Білою Церквою. Однаке дійшли до нас вісті й чутки, що він бажає ще далі збільшити наші біди і свої успіхи. Уже й так воєводства Київське, Брацлавське, Чернігівське вважає своїми, погрожує Волині й Поділлю, а також і Руським землям.

- ?** **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання:
1. Настрої якої верстви населення відображає автор документа? Якими вони є?
  2. Наведіть факти, що свідчать про ставлення населення до Б. Хмельницького.
  3. Якими, за повідомленням автора документа, були подальші плани Б. Хмельницького?

На світанку 16 травня 1648 р. польський табір натрапив на завали з дерев та викопані рови. Козацько-татарське військо атакувало табір і прорвало його оборону в трьох місцях. Кількагодинна битва завершилася поразкою польського війська.

2. Наростання визвольної боротьби. Битва під Пилявцями. Перемоги, здобуті Б. Хмельницьким у перших битвах, мали важливе значення для подальшої визвольної боротьби. Військо повстанців швидко зростало. Утворювалися сотні нових загонів, які розгорнули боротьбу проти польсько-шляхетського панування, засилля католицизму та соціальних утисків. Повстанці оголошували наміри «дійти до Вісли». Протягом літа 1648 р. від польської влади було звільнено все Лівобережжя. Війна поширилася на Правобережжя. М. Кривоніс за короткий час організував на Поділлі та півдні Волині 20-тисячну повстанську армію із селян і міщен, яка визволила від польської влади десятки міст. Проте Б. Хмельницький мав намір судити М. Кривоноса за надмірну жорстокість його вояків щодо членів єврейських і польських громад. Так само жорстоко поводилося щодо українського населення й польське військо.

У цей самий час українські землі охопив вир селянської війни. Співнені ненависті до своїх гнобителів, селяни нищили панів та їхні сім'ї.

Після безрезультаційних мирних переговорів у вересні 1648 р. воєнні дії відновилися. На Волині під Чолганським Каменем зосередила свої сили 40-тисячна польська армія (а з обозними та слугами вона налічувала 80—90 тис. осіб). Командували цим військом три воєначальники: Владислав-Домінік Заславський, Миколай Остророг та Александр Конецпольський.

Б. Хмельницький рушив ім назустріч із військом, кількість якого сягала 100—110 тис. осіб, серед яких 50—60 тис. становили досвідчені вояки, а решта — «селяни від плуга». Битва відбулася під містечком Пилявці поблизу Старокостянтинова 11—13 вересня 1648 р. і завершилася перемогою об'єднаного козацько-татарського війська (5—6 тис. буджацьких татар, що прибули на допомогу козакам).

Б. Хмельницький вирішив рухатися на захід у Галичину, сподіваючись примусити владу визнати Україну рівноправним із Литвою та Польщею суб'єктом Речі Посполитої.

3. Визвольний похід українського війська в Галичину. Звільнивши від польської влади Старокостянтинів, Б. Хмельницький скликав Старшинську раду, яка ухвалила рішення рухатися до Львова. Облогу міста Б. Хмельницький розпочав наприкінці вересня 1648 р., а вже на початку жовтня полк М. Кривоноса захопив Високий замок.

Під час переговорів, які розпочали з гетьманом міщани, Б. Хмельницький погодився зняти облогу за відносно невеликий викуп.

Після цього Б. Хмельницький рушив до Замостя — важливого міста на шляху до польської столиці Варшави. Підступивши до його стін, він запропонував жителям здати Замостя за викуп, але отримав відмову й наказав розпочати штурм. Проте три спроби захопити місто виявилися невдалими.

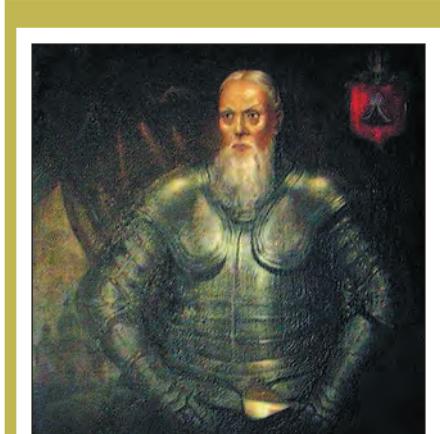
У цей час у Варшаві після смерті короля Владислава IV престол посів його брат Ян II Казимир. Невдовзі від нього до Б. Хмельницького прибув посланець із пропозицією укласти перемир'я, що передбачало відведення війська до козацького регіону. Гетьман погодився на це. До того ж Б. Хмельницький очікував, що новий король буде більш прихильним до вимог населення українських земель. Спочатку Старшинська рада, а потім загальна військова рада ухвалила рішення припинити военну кампанію. Козацько-татарське військо було не в найкращому стані. Його боєздатність підривали холод, нестача припасів, епідемія чуми. Ця хвороба забрала життя М. Кривоноса. 14 листопада 1648 р. військо гетьмана залишило околиці Замостя.

4. Програма побудови Української козацької держави.

Перше бачення того, якою має бути Українська козацька держава, Б. Хмельницький сформулював після битви під Корсунем наприкінці травня 1648 р. Через кримськотатарського воєначальника Тугай-бея гетьман передав великому коронному гетьману М. Потоцькому програму вимог до польської влади. Вона передбачала створення держави Військо Запорозьке, підпорядкованої безпосередньо лише польському королю, із визначеними кордонами до Білої Церкви й Умані разом із Лівобережжям. Влада воєвод і старост щодо «королівщин», міст і містечок на її території скасовувалася. Проте М. Потоцький відмовився передати ці вимоги до Варшави.

Наприкінці грудня 1648 р. Б. Хмельницький після завершення походу в Галичину в'їхав до Києва. Його зустрічали Київський митрополит Сильвестр Косів, Єрусалимський патріарх Паїсій, який перебував тоді в Києві, тисячі киян та козаків. Через декілька днів у Софійському соборі Єрусалимський патріарх благословив гетьмана на продовження боротьби.

На переговорах із польською делегацією на чолі з київським воєводою Адамом Кисілем у Переяславі (лютий 1649 р.) і московським посольством Григорія Унковського в Чигирині (квітень 1649 р.) Б. Хмельницький загалом оприлюднив програму побудови Української козацької держави. Він проголошував: «виб'ю з лядської неволі весь народ руський, а що перше я воював за школу і кривду свою, тепер буду воювати за нашу віру православну».

Адам Кисіль. Невідомий художник. 1653 р.

Адам Кисіль уславився завдяки відвазі у війнах, а також своїм ораторським здібностям і таланту політичного діяча. Він намагався примирити православну й католицьку церкви.

Під час козацького повстання 1637—1638 рр. А. Кисіль вів переговори з козацькими ватажками й відіграв не останню роль у забезпеченні «золотого спокою». У роки Національно-визвольної війни українського народу він став представником Речі Посполитої на переговорах із повсталими. А. Кисіль прагнув повернути лад, що існував на українських землях до війни. Водночас він хотів посилити вплив русинської православної шляхти, до якої сам належав. Це метання між двома таборами призвело до логічного фіналу: «і від поляків я маю біду, і від своїх — русинів — також».

Титульна сторінка реєстру Війська Запорозького 1649 р., до якого було вписано 40 тис. козаків. На лівому боці містилися герб гетьмана Б. Хмельницького та повний титул польського короля і великого князя литовського Яна II Казимира

- Висловіть обґрунтоване судження: чи були успішними для повстанців результати Збаразько-Зборівської кампанії?

Українська козацька держава, на думку Б. Хмельницького, мала виникнути в етнічних межах розселення українського народу. На переговорах із польськими представниками він казав: «За границю на війну не піду, на турків і кримських татар шаблі не підніму. Досить нам в Україні й Поділля, і Волині; тепер досить достатку і прожитку в землі та князівстві своєму по Львів, Холм і Галич, а ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіть, мовчіть, ляхи». Основою устрою Української козацької держави мали стати порядки Війська Запорозького, поширені на все її населення. Б. Хмельницький був переконаний, що Українська козацька держава є правонаступницею Русі-України.

Гетьман вважав, що польська влада має визнати Українську козацьку державу «по тих кордонах, як володіли благочестиві велики князі, а ми в підданстві та в неволі бути в них не хочемо». Правити Українською козацькою державою, на думку Б. Хмельницького, мав монарх. «Правда то є, — казав гетьман, — що я лихий і малий чоловік, але мені то Бог дав, що я є єдиновладцем і самодержцем руським».

5. Збаразько-Зборівська кампанія. У лютому 1649 р. на переговорах між польськими представниками та Б. Хмельницьким сторони домовилися про перемир'я. Однак уряд Речі Посполитої розробив новий план — завдати козацькій Україні удару об'єднаними силами польської та литовської армій. У травні 1649 р. польські загони, порушивши перемир'я, переправилися через річку Горинь, вторглися до південно-східної частини Волині та дійшли до Старокостянтина. Довідавшись про це, Б. Хмельницький рушив свої полки на Волинь. Раптова поява війська гетьмана змусила польську армію відступити під захист стін Збаразького замку.

Тим часом із боку Білорусії на українські землі розпочали наступ війська литовського гетьмана Януша Радзивілла. Наказний гетьман М.-С. Кричевський за розпорядженням Б. Хмельницького спробував зупинити литовське військо біля міста Лоев наприкінці липня 1649 р., але за знав поразки. Отримавши тяжке поранення, М.-С. Кричевський помер, а козаки відступили. Однак завдання Б. Хмельницького вони виконали. Унаслідок значних втрат Я. Радзивілл відмовився від вторгнення в Україну.

Під місто Збараж до Б. Хмельницького прибула 30—40-тисячна кримськотатарська орда під проводом хана Ісляма III Герая. Гетьман розпочав наступ у липні, маючи у свою розпоряджені 80—90 тис. вояків. Кількість польського війська становила 15 тис. осіб, а зі слугами досягала 28 тис. осіб. Облога Збаражу й запеклі бої під його стінами тривали майже півтора місяця.

Від розвідки Б. Хмельницького та Іслям III Герай дізналися, що на допомогу обложеному рухається 35-тисячне

Зборівська битва. Діорама (фрагмент).
Художник С. Нечай

У той час як розгорталися вирішальні події Національно-визвольної війни на Волині, наприкінці липня 1649 р. спалахнули бої під містом Лоєв, де була переправа через Дніпро. Оволодіння нею відкривало шлях для польсько-литовських військ на Київ. Усвідомлюючи це, Б. Хмельницький відіслав на північний кордон наказним гетьманом київського полковника М.-С. Кричевського. Тут наступали литовські війська під командуванням князя Я. Радзивілла. Обидва досвідчені полководці маневрами намагалися зайняти вигідні позиції. Зрештою війська зійшлися в зустрічному бою. Ціною великих втрат наступ литовських військ зупинили. Однак у бою було важко поранено М.-С. Кричевського. Відчуваючи за собою провину за загибель такої великої кількості козаків, наказний гетьман попросив залишити його помирати на полі битви. Вражений військовою звитягою М.-С. Кричевського, литовський князь розпорядився намалювати його посмертний портрет, поховати гетьмана з усіма почестями, насипати над могилою «вождя непокірних козаків» найвищий курган і поставити на ньому хрест. Із почестями також поховали близько 7 тис. загиблих козаків у 19 могилах із курганами. Проте значними втрати були не лише з української сторони. Литовці також втратили близько 6 тис. вояків. Крім того, під час бою вони використали майже всі боєприпаси. У розпорядженні князя Я. Радзивілла залишилася лише одна бочка пороху, і зрозуміло, що з таким забезпеченням похід в Україну був для литовської армії приречений на провал.

військо короля Яна II Казимира. Щоб не дати польським силам об'єднатися, було вирішено розбити коронне військо під Зборовом. Туди рушили майже 40 тис. козаків і 20 тис. кримських татар, очолюваних гетьманом і кримським ханом.

Битва під Зборовом відбулася 5 серпня 1649 р. Становище польської армії було критичним, і військо гетьмана могло здобути перемогу, проте хан Іслям III Герай не був зацікавлений у цьому. Він наполіг на припиненні Б. Хмельницьким битви, уклав із польським королем вигідну для Кримського ханства угоду й примусив гетьмана погодитися на запропоновані королем умови. За **Зборівським договором** король визнавав самоврядність Війська Запорозького в межах Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств. Фактично Українська козацька держава визнавалася як автономне утворення у складі Речі Посполитої. Із цієї території виводилися польські війська. Кількість козацького реестру обмежувалася 40 тис. осіб, а не включені до нового козаки поверталися під владу панів. Підтверджувалися давні права і привілеї Війська Запорозького. На землях, що переходили під владу гетьмана, польський уряд зобов'язувався призначати на адміністративні посади лише православних шляхтичів.

Польський король відповідно до укладеної угоди з кримським ханом зобов'язувався сплатити викуп у 200 тис. талерів і щорічно виплачувати упоминки (різновид данини). Окремо, за 200 тис. талерів, знімалася облога Збаража,

За умовами Зборівського договору всім учасникам Національно-визвольної війни оголошувалася амністія. Шляхта, маєтки якої були розташовані на півландії гетьману території, могла повернутися до них, а її піддані мали виконувати всі ті повинності, що й раніше. Київському православному митрополиту та двом єпископам були обіцяні місця в сенаті. Питання про ліквідацію церковної унії та повернення православній церкві її майна мало вирішитися на найближчому сеймі. У володіння гетьмана переходив Чигирин, що ставав його резиденцією. На території, контролюваній козацтвом, заборонялося перебування єврейського населення. Езуїтів позбавили права утримувати тут навчальні заклади.

Татари атакують польську піхоту.
Реконструкція битви під Зборовом.
2009 р.

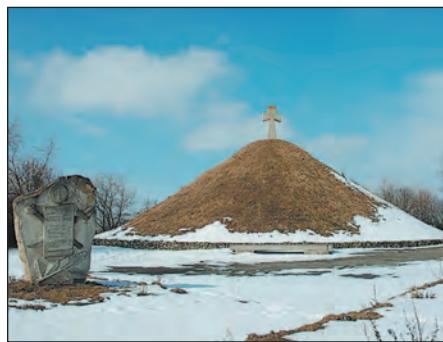
Працюємо з хронологією

1648 р. — битви на Жовтих Водах, під Корсунем та Пилявцями.

1649 р. — Збаразько-Зборівська кампанія. Зборівський договір.

Пам'ятник «Героям Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.» у м. Жовті Води (Дніпропетровська обл.). Скульптори А. Білостоцький і О. Супрун, архітектор В. Гнездилов. 1992 р.

Козацька могила і пам'ятний камінь на місці битви під Зборовом 1649 р. (Тернопільська обл.). Сучасний вигляд

і кримським татарам дозволялося брати ясир на українських землях під час повернення додому.

У козацькій Україні досить неоднозначні умови Зборівського договору зумовили чимало протестів населення. Гетьману довелося докласти зусиль, щоб не допустити загострення ситуації. Уряд Речі Посполитої також був невдоволений умовами договору. Обидві сторони готувалися до продовження війни.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Перемоги, здобуті Б. Хмельницьким під час воєнної кампанії 1648 р., засвідчили полководницький талант гетьмана.
- Проголошена Б. Хмельницьким програма побудови Української козацької держави була шляхом до створення окремої держави в межах розселення українців.
- Підсумком Збаразько-Зборівської кампанії 1649 р. стало визнання польською стороною досить обмеженого автономного статусу козацької України. Це не відповідало висунутій Б. Хмельницьким програмі побудови Української козацької держави й було лише вимушеним кроком, зробленим під тиском обставин.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Ланцюжок». **Правила гри.** Учитель/учителька роздає учням та ученицям картки, де вказані події, що відбулися в певний історичний період (тут: у 1648—1649 рр.). Їх необхідно скласти у хронологічній послідовності. Перемагає той учень/учениця, що швидше за всіх правильно виконає завдання.
- ▲ 2. Як військове мистецтво козаків допомогло їм здобути перемоги в битвах на Жовтих Водах, під Корсунем та Пилявцями? 3. Укажіть результати визвольного походу козацького війська до Галичини. 4. Назвіть основні положення висунутої Б. Хмельницьким програми побудови Української козацької держави. 5. Якими були основні події Збаразько-Зборівської кампанії? 6. У чому були здобутки та втрати повстанців унаслідок укладення Зборівського договору?
- ◆ 7. **Колективне обговорення.** Чим період 1648—1649 рр. у Національно-визвольній війні відрізнявся від козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст.? 8. Покажіть на карті (с. 75) місця подій, пов'язаних із розгортанням національно-визвольної боротьби в 1648—1649 рр. 9. Продовжте складання таблиці «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» (с. 76).
- ★ 10. **Робота в парах.** Обговоріть і запропонуйте розв'язання історичної задачі. Український історик ХХ ст. В. Липинський вважав, що наказний гетьман М.-С. Кричевський своєю жертвіністю врятував повстанське військо від катастрофи опинитися між двох вогнів. Поясніть, як ви розумієте таку думку.

§ 16. Українська козацька держава — Військо Запорозьке

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про політичний та адміністративно-територіальний устрій, територію, військо, фінанси та судочинство козацької України; якими були основні зміни в соціально-економічному житті українського народу внаслідок утворення Гетьманщини; що таке «Гетьманщина», «Генеральна військова рада», «генеральна старшина», «універсал», «гетьманські універсали», «полк», «сотня».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Як і коли виникла територіально-полкова система реєстрового козацтва?

2. **Робота в парах.** Обговоріть і назвіть полки реєстрового козацтва за Куруківською угодою.

3. Якими були особливості політичного й військового устрою Війська Запорозького?

1. Політичний устрій. На звільнених від польського панування українських землях сформувалася Українська козацька держава. Її офіційна назва в цей час була Військо Запорозьке. Унаслідок того, що території, на яких вона була розташована, підпорядковувалися гетьманській владі, її називали також **Гетьманчиною**. Сучасні дослідники називають її **Українською гетьманською (козацькою) державою**.

В основу політичного устрою Української козацької держави було покладено систему органів влади Війська Запорозького, що існувала до 1648 р., і традиції козацького самоврядування Запорозької Січі. За козацькою (січовою) традицією найвищим органом влади в Гетьманщині була **Генеральна військова рада**. У ній брало участь усе козацтво, а іноді й представники інших суспільних верств. Гетьману належала вища військова, адміністративна й судова влада, що поширювалася на всі стани. Він був главою держави й обирається Генеральною військовою радою безстроково. Гетьман очолював уряд, скликав Генеральну військову та Старшинську ради, утілював у життя прийняті ними рішення. За його підписом «рукою власною» виходили **універсали**, накази й розпорядження. Гетьман розглядав скарги на рішення полкових і сотенних судів, відав фінансами, за рішенням ради розпочинав війну й укладав мир, командував армією, підтримував дипломатичні відносини з іншими державами.

Поступово зростав вплив Старшинської ради. Вона опікувалася військовими, адміністративними, господарськими, правовими й зовнішньополітичними питаннями. Рішення Старшинської ради були обов'язковими для гетьмана. Рада при гетьмані була дорадчим органом, що складався з його довірених осіб. Вона обговорювала з гетьманом можливі шляхи розв'язання найважливіших питань державного життя та готувала проекти рішень для Старшинської ради.

Центральним органом виконавчої влади став уряд Гетьманщини. Він вирішував усі поточні справи внутрішнього

Чи можна стверджувати, що політичний устрій Української козацької держави — Війська Запорозького — був демократичним? Поясніть свою думку.

Гетьманщина — назва, яка вживалася щодо Української гетьманської (козацької) держави в 1648—1764 рр.

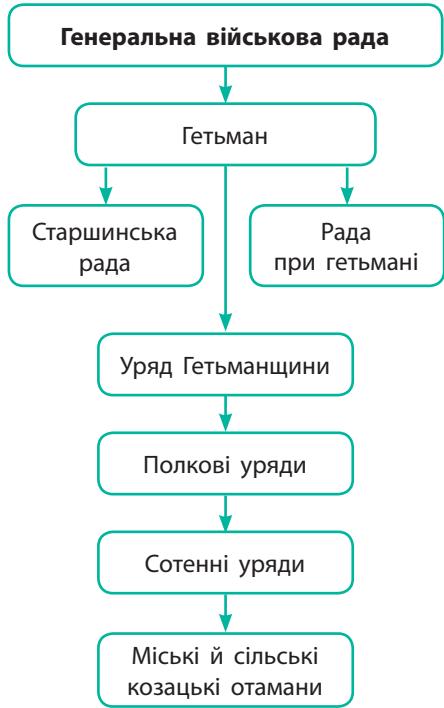
Генеральна військова рада — найвищий державний орган за часів Гетьманщини.

Генеральна старшина — назва членів уряду Гетьманщини.

Універсал — адміністративно-політичний акт вищого органу державної влади. «Універсалами» також іноді називали свої звернення ватажки народних повстань.

Гетьманські універсали — маніфести або законодавчі акти в Речі Посполитій та Гетьманщині в XVI—XVIII ст. Найбільш виразної форми вони набули з часу проголошення гетьманом Б. Хмельницького.

ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ
УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ
ДЕРЖАВИ —
ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО
середини XVII ст.

Полк — у Гетьманщині:
1) адміністративно-територіальна одиниця; 2) підрозділ козацького війська.

Сотня — у Гетьманщині:
1) адміністративна одиниця у складі полку; 2) підрозділ козацького війська.

У містах і містечках козацькі громади обирали «городових отаманів», а міщенами керував війт, якого затверджував гетьман. У селах владу над селянами здійснював староста, а над козаками — сільський отаман.

управління та відносин Війська Запорозького з іншими державами. Уряд складався з **генеральної старшини**, яку спочатку обирали, а з часом почав призначати гетьман. До генеральної старшини входили: *писар* (очолював Генеральну військову канцелярію, займався закордонною політикою та вів усі справи Генерального уряду), *суддя* (один або двоє; здійснювали керівництво вищим судом при Генеральному уряді), *обозний* (забезпечував матеріальне постачання армії та артилерії), *підскарбій* (завідував державною скарбницею і фінансами; до 1654 р. ці функції виконував гетьман). До генеральної старшини належали також *два осавули* (військові ад'ютанти гетьмана), *хорунжий* (охоронець військової корогви), *бунчужний* (охоронець гетьманського бунчука) і *наказний гетьман* (тимчасовий керівник збройних сил для проведення воєнних операцій).

У **полках** існували власні уряди, що складалися з полковників і полкової старшини (писар, суддя, обозний, осавул, хорунжий). Полковник був головним представником центральної влади на території полку. Полковника обирали на полковій раді, але часто його призначав уряд.

2. Адміністративно-територіальний устрій. За умовами Зборівського договору Українська козацька держава охоплювала територію колишніх Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств загальною площею понад 200 тис. км². Держава поділялася на полки, що були одночасно адміністративно-територіальними одиницями й підрозділами козацького війська. У 1649 р. на Лівобережжі існувало сім полків (Полтавський, Ніжинський, Чернігівський, Миргородський, Прилуцький, Переяславський і Кропивнянський), а на Правобережжі — дев'ять (Київський, Канівський, Білоцерківський, Уманський, Чигиринський, Черкаський, Кальницький, Корсунський і Брацлавський). Кількість полків не була сталою, а змінювалася відповідно до військово-політичної ситуації в Гетьманщині. Так, у 1649 р. налічувалося 16, а в 1654 р. — 18 полків. У кожному полку залежно від території та кількості населення було 10—20 і більше сотень, у кожній із яких був сотенний уряд із сотника, писаря, отамана, осавула та хорунжого. У сотні могло бути від кількох десятків до 200—300 козаків.

Територія Запорозької Січі разом із її володіннями становила окрему адміністративну одиницю, якою управляла Січова рада на чолі з кошовим отаманом. Функції столиці держави виконував Чигирин, що був резиденцією гетьмана.

3. Українське військо. Фінанси та судочинство. Після битви під Корсунем Б. Хмельницький розпочав створення українського козацького війська. Його ядром стали реєстрові та запорозькі козаки, до яких приєдналися повсталі «покозачені» селяни та міщани. Для подальшого формування

й організації українських збройних сил Б. Хмельницький використовував територіальну полково- сотенну систему: певна територія виставляла декілька сотень вояків, які об'єднувалися в полк. Основу армії становила оснащена вогнепальною зброєю піхота. Нестача власної кінноти компенсувалася за рахунок союзної кримськотатарської кінноти. Військо Б. Хмельницького мало значну артилерію. Вона складалася з полкової артилерії та окремої артилерії головного командування (гетьмана). У ній використовувалися гармати, захоплені повстанцями у визволених містах та замках, а також власні, виготовлені в майстерні Ніжина. Керівні посади в українському війську обіймали представники реестрової козацької старшини, русинської шляхти й найбільш шановані козаки.

Фінансову систему Гетьманщини до 1654 р. контролював особисто Б. Хмельницький. На звільненій території ліквідовувалися всі старі державні податки та вводилися нові. Основними джерелами поповнення державної скарбниці стали податки, прикордонні торгові мита, доходи від промислів та із земельного фонду. Селяни, які жили на колишніх державних і приватних землях, відтепер сплачували «чинші на Хмельницького». Лише останні забезпечували надходження до скарбниці Гетьманщини 100 тис. злотих щорічно.

В Українській козацькій державі існувала власна система судочинства. Замість станових (городських, земських і підкоморських) судів було створено Генеральний військовий суд, полкові та сотенні суди. Козацьким судам підлягали не лише козаки, але й шляхтичі, міщани та селяни, особливо за тяжкі злочини (убивства, розбій тощо). У містах із магдебурзьким правом, як і раніше, існували суди магістратів. Справи духовенства розглядалися в церковних судах.

4. Зміни в соціально-економічному житті. Складовою Національно-визвольної війни стала боротьба селян за право бути вільними господарями на власній землі. Після укладення Зборівського договору за селянами, які жили на колишніх державних землях на території Гетьманщини, закріпили особисту свободу та право володіти землею, фактично здобуті ними попередньою боротьбою. Їхні маєтки вважалися вільними військовими селами, підпорядкованими Військовому скарбу. За володіння землею вони сплачували державі податок.

Набагато складнішою була ситуація із селянами, які жили на приватних землях. За Зборівським договором шляхта отримала право повернутися до своїх маєтків, а селянство зобов'язали виконувати всі ті повинності, що й до початку війни. Селяни з обуренням сприйняли спроби шляхти відновити своє панування та відмовлялися виконувати це.

Б. Хмельницький за скаргами окремих шляхтичів видавав їм універсали, де вимагав від селян, щоб вони своєму панові «всіляку покору й підданство, як раніше, так

Новий адміністративно-територіальний поділ, запроваджений в Українській козацькій державі, відрізнявся від старого поділу на воєводства й повіти тим, що полки й сотні були відносно невеликими військово-адміністративними одиницями. Унаслідок цього влада ставала більшою до потреб людей, а керівництво на місцях здійснювалося простіше та ефективніше.

Генеральний військовий суд став найвищою судовою установою в Гетьманщині. Він розглядав скарги на рішення нижчих судів, а також виняткові справи, із якими зверталися безпосередньо до гетьмана.

- Чи можна стверджувати, що Національно-визвольна війна призвела до значних змін у соціально-економічному житті тогочасної України? Поясніть свою думку.

Уряд Гетьманщини у своїй внутрішньополітичній діяльності всіляко підтримував інтереси козацтва. Особи, вписані до реєстру, разом зі своїми родинами звільнялися від будь-якої залежності, отримували право вільно жити в містах і селах, володіти землею, мати власне самоврядування й судочинство. Провідне місце серед козаків посідала старшина, яка поступово зосереджувала у своїх руках владу й багатства.

Полковник реєстрових козаків.
Гравюра 1841 р.

Хорунжий.
Художник
С. Васильківський

?

Опишіть зовнішній вигляд представників козацтва за ілюстраціями.

і зараз віддавали...». Однак, незважаючи на це, спрямовані Б. Хмельницьким проти повстанців каральні загони не могли приборкати протести селян. При цьому він розумів, що боротьбу не завершено і без участі в ній селянства марно сподіватися на перемогу.

Права і привілеї козацтва, скасовані владою за участь у повстаннях кінця XVI — 30-х рр. XVII ст., у ході війни було відновлено. Отримавши можливість для політичної діяльності завдяки наявності власної адміністративної влади, судочинства, військової служби й землеволодіння, козаки остаточно затвердилися як повноправний соціальний стан Української козацької держави.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Після Національно-визвольної війни сформувалася Українська козацька держава — Військо Запорозьке. Історичні обставини її виникнення обумовили напіввійськовий характер тогочасної української державності.
- Запорукою успішної розбудови Української козацької держави стала її армія, створена на організаційних засадах Запорозької Січі.
- Наявність власних фінансів та судочинства свідчила про те, що Військо Запорозьке мало всі ознаки повноцінної держави.
- Значні зміни відбулися в соціально-економічному житті населення Гетьманщини.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Асоціації». **Правила гри.** Учитель/учителька називає термін, ім'я історичної особи, історичне явище тощо за розглянутим матеріалом. Учні та учениці мають навести асоціації щодо цього слова та пояснити їх.
- ▲ 2. Назвіть особливості політичного устрою Української козацької держави. 3. Як в адміністративно-територіальному устрої Гетьманщини втілювалися традиції козацького самоврядування? 4. Що було притаманно організації українського війська доби Б. Хмельницького? 5. Укажіть нові явища в соціально-економічному житті українського суспільства, спричинені Національно-визвольною війною.
- ◆ 6. Визначте за картою (с. 75) центри полків Гетьманщини в 1649 р. Покажіть кордони Української козацької держави в цей період. 7. **Колективне обговорення.** Визначте риси, притаманні Гетьманщині як формі державності.
- ★ 8. **Робота в малих групах.** Обговоріть і порівняйте Українську козацьку державу — Військо Запорозьке з відомими вам тогочасними європейськими державами. За необхідності зверніться до додаткових джерел. 9. Пригадайте зміст розглянутих вами на уроках української літератури історичних пісень «Чи не той то хміль» та «Ой Морозе, Морозенку». Як у них відображені роль козаків як захисників рідної землі?

§ 17. Воєнно-політичні події 1650—1653 рр.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про хід воєнних дій у 1650—1653 рр.; про умови Білоцерківського договору та Кам'янецької угоди; чому і як були здійснені молдавські походи козацьких військ; яким було внутрішньо- та зовнішньополітичне становище Гетьманщини наприкінці 1653 р.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Назвіть найважливіші битви першого періоду Національно-визвольної війни 1648—1649 рр. 2. Якими були умови Зборівського договору? 3. **Колективне обговорення.** На яких засадах була створена й розбудовувалася Українська козацька держава?

1. Відновлення воєнних дій. Битва під Берестечком.

Із листопада 1650 р. польський уряд активно готувався до воєнних дій проти України. 8 лютого 1651 р. командувачі польських військ польний гетьман М. Калиновський і брацлавський воєвода Станіслав Лянцкоронський за наказом короля розгорнули наступ на Східному Поділлі.

10—12 лютого 40-тисячне військо М. Калиновського несподіваним нападом після жорстокої битви захопило містечко Красне. У бою загинув один із найближчих соратників Б. Хмельницького, брацлавський полковник Данило Нечай.

1—10 березня розгорнулися бої за Вінницю. Незважаючи на значну кількісну перевагу польського війська, козаки на чолі з полковником Іваном Богуном притрималися до приходу підмоги. Уманський полк Йосипа Глуха завдав удара польським частинам, які в паніці відступили. Розвиваючи наступ, козаки захопили Бар, Хмільник, Шаргород, Меджибіж та інші міста. Спроба польських військ оволодіти Східним Поділлям завершилася провалом. Вони втратили 8 тис. убитими і всю артилерію.

Вирішальна битва воєнної кампанії 1651 р. відбулася на Волині, неподалік міста Берестечко. Польське військо, очолюване королем Яном II Казимиром, налічувало 100—120 тис. осіб, а зі слугами — близько 220—240 тис. осіб. 15 червня 1651 р. з-під Тернополя до Берестечка рушило військо Б. Хмельницького, яке налічувало близько 100 тис. осіб. До нього приєдналося 30—40-тисячне татарське військо на чолі з ханом Іслямом III Гераєм.

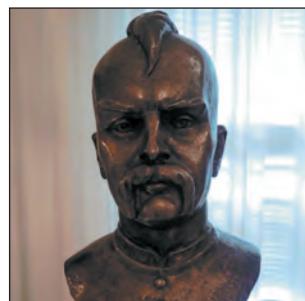
Битва під Берестечком розпочалася 18 червня 1651 р. і тривала з перемінним успіхом. Сторони зазнавали значних втрат, особливо татари. Переламним днем стало 20 червня. Польське військо вийшло зі свого табору та приготувалося до вирішального бою.

Однак Б. Хмельницький хотів уникнути його. Це було зумовлено тим, що напередодні хан повідомив гетьмана, що наступного дня буде мусульманське свято, під час якого татари не можуть воювати, а також попередив про пригніченість його воїнів через поразки.

Зі щоденника польського живоніра С. Освенціма про загибель Д. Нечая (1651 р.)

Нечай, полковник брацлавський, один із найголовніших серед повстанців бунтівник, якому самі козаки надавали перше місце після Хмельницького, скочив на коня й робив сам те, що належало робити доброму юнакові, і козаків спонукав пірначем до оборони. Але, не маючи можливості організувати належний опір, мужньо обороняючись, поліг.

? Яку оцінку дає автор останнім діям Д. Нечая?

Погруддя Данила Нечая. Скульптор В. Чепелюк. 1995 р. Музей Богдана Хмельницького в Чигирині (Черкаська обл.)

- Чи змінила характер війни битва під Берестечком?

Важка ситуація, що склалася для Української козацької держави після поразки під Берестечком, посилювалася становищем на північному кордоні.

Розуміючи небезпеку цього напряму, Б. Хмельницький із весни 1651 р. різними дипломатичними заходами намагався стримати можливий удар литовського гетьмана Я. Радзивілла в тил козацького війська. Проте це зробити не вдалося.

Уже за кілька днів після битви під Берестечком литовське військо почало наступ. Вирішальна битва відбулася під Ріпками 26 червня 1651 р. Перебіг битви виявився невдалим для козаків.

Литовські війська оточили Чернігів та захопили Київ. Однак дії козацьких сил у тилу литовської армії не дали можливості Я. Радзивіллу об'єднатися з основними силами Корони Польської.

У бою загинув полковник Мартин Небаба, який здивував усіх неймовірною мужністю: втративши під час бою праву руку, він перехопив шаблю лівою й боровся, поки не поліг. Віддаючи йому належну шану, Я. Радзивілл наказав насипати високу могилу над місцем поховання полковника.

Шведські дипломати називали М. Небабу «одним із найкращих полковників Хмельницького», а польські воїни характеризували його як людину «надзвичайної хоробрості».

Під час битви польські частини відчули негаразди в козацько-татарському війську й перейшли в наступ на позиції татар. Серед татар зчинилася паніка, і вони почали тікати. Іслам III Герай не зміг їх зупинити та приеднався до свого війська.

Усвідомлюючи, що битва програма, Б. Хмельницький відвів козаків до укріпленого табору, влаштованого в долині річки Пляшівка. Залишивши наказним гетьманом Ф. Джеджалія, він рушив за ханом. Наздогнавши Іслама III Герая, Б. Хмельницький був змушений визнати, що повернути на поле битви виснажене втечею і зневірене татарське військо неможливо.

Щоб уникнути остаточної поразки, Б. Хмельницький почав збирати армію біля Білої Церкви для нової вирішальної битви.

У той час укріплений козацький табір під Берестечком перебував в облозі та відбивав атаки польських частин. Визволити війська з оточення мав І. Богун. За його наказом через болото та Пляшівку збудували переправу, якою й було виведено основні сили української армії та всю полкову артилерію. Проте значна частина селянських загонів була розгромлена.

2. Укладення Білоцерківського договору. На кінець серпня 1651 р. Б. Хмельницькому вдалося зібрати 60-тисячну армію, до якої приєдналося 40-тисячне військо ногайських татар. Козацько-татарська армія розмістилася на добре укріплених позиціях під містом Біла Церква. Сюди з-під Берестечка прибуло 35-тисячне польське військо, очолюване М. Потоцьким. Проте постійні напади селянських загонів, нестача продовольства, епідемії хвороб обмежували можливості польської сторони. Так, від хвороби помер противник Б. Хмельницького князь Я. Вишневецький.

Бої 13—15 вересня були невдалими для польського війська та змусили М. Потоцького відмовитися від намірів провести вирішальну битву й поставити табір. Не допомогли полякам й успіхи литовського гетьмана Я. Радзивілла, який захопив Київ (незабаром йому довелося залишити місто, щоб не опинитися в пастці). Поширювалися чутки, що з Криму на допомогу Б. Хмельницькому дніами прибуде Іслам III Герай із великим військом. Зважаючи на це, польська сторона погодилася на пропозицію Б. Хмельницького розпочати переговори, однак висунула умови, які перекреслювали більшість здобутків Національно-визвольної війни середини XVII ст. Це викликало бунт у козацькому війську, який підтримала частина татар. Жорстоко придушивши його, гетьман погодився підписати договір на досить важких для Гетьманщини умовах. Імовірно, він розумів слабкість свого війська, краща частина якого загинула під Берестечком, і величезні втрати татар.

За Білоцерківським договором територія Гетьманщини обмежувалася Київським воєводством, а козацький реестр скорочувався до 20 тис. осіб. Козаки мали право селитися тільки на державних землях Київського воєводства, а ті, хто залишився поза реєстром, поверталися до своїх панів. Шляхта знову отримувала свої маєтки, а до Брацлавського й Чернігівського воєводств поверталася польська влада. Гетьман мав підпорядковуватися королю й коронному гетьману, був позбавлений права дипломатичних відносин з іншими державами й мусив розірвати союз із Кримським ханством. Пани не мали права притягувати своїх підданих до суду за участь у війні. Права і привілеї православної церкви зберігалися. Польським військам заборонялося розміщуватися на території Київського воєводства. Гетьман мав призначати генеральну старшину й полковників за згодою короля. Б. Хмельницький зберігав посаду гетьмана, але після його смерті право призначати та звільняти гетьмана переходило до короля.

Польська сторона вважала, що Білоцерківським договором вона остаточно приборкала Україну. Однак під час затвердження його умов сеймом Речі Посполитої один із литовських шляхтичів своїм вето наклав заборону на прийняття рішення. Оскільки це дорівнювало розірванню договору, Б. Хмельницький перестав вважати його чинним.

Основним здобутком Білоцерківського договору було збереження Української козацької держави.

3. Молдавські походи козацького війська. Битва під Батогом (1652 р.). У роки Національно-визвольної війни Б. Хмельницький та його син Тиміш Хмельницький у 1650, 1652 і 1653 рр. здійснили чотири походи до Молдавського князівства.

Метою походів було позбавити польське командування можливості використати територію Молдавії як плацдарм для наступу на українські землі та домогтися якомога більшої політичної ізоляції Речі Посполитої. При цьому Б. Хмельницький намагався схилити Молдавію до укладення династичного союзу шляхом одруження Т. Хмельницького з донькою молдавського господаря Василя Лупу Розандою. До того ж друга донька В. Лупу була одружена з литовським князем Я. Радзивіллом. Завдяки шлюбу свого сина гетьман також розраховував принаймні забезпечити нейтралітет Литви в його подальшій боротьбі з Польщею.

У серпні-вересні 1650 р. відбувся перший молдавський похід, очолюваний Б. Хмельницьким і кримським калгасултаном Киримом Гераєм. Козацько-татарське військо (60 тис. козаків і 30 тис. татар) заволоділо столицею Молдавії — містом Ясси. В. Лупу уклав договір, за яким вступав у союз із Б. Хмельницьким і відмовлявся допомагати Речі Посполитій.

- Чи міг Білоцерківський договір забезпечити тривалий мир?

Меморіал на місці битви під Батогом (Вінницька обл.). Сучасний вигляд

- Якою була головна мета молдавських походів?

Із листа Б. Хмельницького до польського гетьмана М. Калиновського (1652 р.)

...Не хочу таїти від вашої милості, що зухвалий мій син Тиміш зібрав кілька тисяч війська для того, щоб змусити до шлюбу дочку молдавського господаря. Застерігаю вас, ваша милість, аби ви відступили з військом до польського кордону і звільнили волоське порубіжжя, яке займаєте; син мій за характером запальний і на вашій особі може зробити першу пробу свого воєнного щастя.

- ? 1. Про що повідомляв польського гетьмана Б. Хмельницький?
2. Чому, на вашу думку, М. Калиновський вважав зміст листа образою його гідності?

Тиміш Хмельницький. Невідомий художник. XVII ст.

Розанда Лупу.
Художник Н. Атамась

Доля **Розанди Лупу** склалася нещасливо. Її подружжє життя з Т. Хмельницьким було нетривалим. Через рік після весілля сина гетьмана було вбито. Тіло чоловіка Р. Лупу зустрічала, тримаючи на руках новонароджених синів-близнюків. Після років поневірянь вона повернулася до Молдавії, де й провела останні 20 років свого життя. Р. Лупу загинула, потрапивши до поляків, які стратили її як невістку ненависного їм українського гетьмана. Доля її дітей невідома.

Однак після поразки українського війська в битві під Берестечком В. Лупу розірвав угоду. У липні-серпні 1652 р. Б. Хмельницький і Т. Хмельницький на чолі 35-тисячного козацько-татарського війська вирушили до Ясс, щоб примусити молдавського господаря виконувати умови договору. Оскільки це не відповідало інтересам Речі Посполитої, польний гетьман М. Калиновський вирішив перешкодити цьому походу. Біля гори Батіг поблизу Ладижина на шляху українського війська він розташував укріплений табір із військами (35 тис. осіб разом зі слугами).

Уранці **22 травня 1652 р.**, прибувши під Батіг та оцінивши ситуацію, Б. Хмельницький з'ясував, що кількість війська М. Калиновського значно менша за розміри польського табору. Він наказав атакувати його з усіх боків, оскільки у противника не було можливості захищати весь табір одночасно. Атаки козаків і татар на табір тривали впродовж 22—23 травня й завершилися повним розгромом польської армії. У битві загинуло близько 10 тис. польських воїнів і сам М. Калиновський.

Українсько-молдавський союз було поновлено, відбулося вінчання Т. Хмельницького та Розанди Лупу.

У квітні 1653 р. В. Лупу внаслідок державного перевороту втратив престол і звернувся по допомогу до Б. Хмельницького. До Молдавії гетьман направив 8-тисячний загін козаків на чолі з Т. Хмельницьким. Після повернення влади В. Лупу вмовив його на похід проти Волощини, який завершився поразкою та став приводом до створення антиукраїнської коаліції Речі Посполитої, Волощини і Трансильванії.

У липні 1653 р. В. Лупу знову втратив владу, і до союзу проти Української козацької держави приєдналося Молдавське князівство. Останній молдавський похід відбувся в серпні-вересні 1653 р. За наказом гетьмана Т. Хмельницького повів 6-тисячний козацький загін на допомогу В. Лупу. Однак похід завершився поразкою. Козаки опинилися в облозі в Сучавській фортеці. Т. Хмельницький був важко поранений і через кілька днів помер. За умовами почесної капітуляції козаки припинили опір, залишили Сучаву й повернулися додому.

4. Облога Жванця. Внутрішньо- і зовнішньополітичне становище Гетьманщини наприкінці 1653 р. Після поразки під Батогом польське військо під командуванням Степана Чарнецького в лютому 1653 р. вторглося на Брацлавщину, знищуючи міста й села. Однак під Уманню воно було розгромлене козаками під проводом полковника І. Богуна.

У травні 1653 р. Б. Хмельницький із 30 тис. козаків та 12—15 тис. татар вирушив з Умані в новий похід проти Речі Посполитої. Однак гостра нестача продовольства, наростиання невдоволення козаків грабунками татар, звітка

про провал четвертого молдавського походу спричинили виступ козаків проти гетьмана в червні 1653 р. Як наслідок, уперше за роки війни похід Б. Хмельницького було зірвано.

У той самий час польська армія, очолювана королем Яном II Казимиром, просуваючись українськими землями, **восени 1653 р.** дісталася Жванецького замку, що розташувався поряд із Хотином, і зупинилася там в укріпленому таборі. Її кількість разом зі слугами становила 60 тис. осіб.

У середині жовтня 1653 р. сюди прибули війська Б. Хмельницького та хана Ісляма III Герая. Розпочалася облога козацько-татарською армією польського табору. У підпорядкуванні гетьмана було близько 30—40 тис. козаків, приблизно такою ж була кількість татарської кінності. На початок грудня в кільці облоги від голоду, холоду і хвороб загинуло близько 10 тис. осіб. Під тиском цих обставин поляки розпочали переговори про мир.

Посередником у переговорах між козацтвом і Річчю Посполитою знову виступив кримський хан. **5 грудня 1653 р.** поблизу міста Кам'янець хан Іслям III Герай та король Ян II Казимир уклали в усній формі кримсько-польський договір. Умови **Кам'янецької** угоди передбачали припинення воєнних дій та згоду польської сторони виплатити кримському хану викуп (так звані «упоминки»). Щодо визначення в договорі правового статусу Гетьманщини однозначної інформації немає. Одні джерела стверджують, що відновлювалися умови Зборівського договору, інші — що козаки залишалися лише зі своїми давніми правами і привілеями (які вони мали до початку війни).

Б. Хмельницький, який не брав участі в укладенні договору, дізнавшись про його зміст, скликав Старшинську раду, де заявив про необхідність повного розриву відносин із Річчю Посполитою.

Проте Українська козацька держава перебувала не в найкращому становищі. У лавах козаків піднесення перших років війни поступалося місцем зневірі й розчаруванню.

Помітно погіршилося також зовнішньополітичне становище Гетьманщини. Воно ускладнилося через помилки, яких гетьман припустився, оцінюючи співвідношення сил у Південно-Східній Європі. Спроби Б. Хмельницького встановити династичні зв'язки з Молдавським князівством урешті-решт привели до появи антиукраїнської коаліції Речі Посполитої, Волошини, Трансильванії та Молдавії.

Уряд Речі Посполитої не вважав війну з Гетьманчиною завершеною й готовувався до її продовження. Внутрішньополітичні проблеми робили очевидним той факт, що перемогти в ній Українська козацька держава зможе лише за допомогою сильних союзників. При цьому турецький султан і московський цар висловлювали згоду надати захист і покровительство Гетьманщині.

Чому перемога під Жванцем не стала вирішальною у війні?

Жванецький замок. Художник Н. Орда. Між 1871 та 1873 рр.

Наприкінці 1653 р., незважаючи на перемоги, становище Гетьманщини було критичним. Цілі райони Правобережжя, де відбувалися воєнні дії, були спустошені. Десятки тисяч людей потрапили в полон до татар, загинули в боях, померли від голоду, епідемій холери й чуми. Протягом 1648—1653 рр. кількість населення України скоротилася на 30—40 %. Розгорталося масове переселення українців з охоплених війною територій на Лівобережжя, Слобожанщину, до Московії та Молдавії. Поглиблювався занепад сільського господарства, ремесел, промислів і торгівлі, що унеможливлювало подальше ведення війни.

Працюємо з хронологією

1651 р. — битва під Берестечком. Білоцерківський договір.

1650, 1652, 1653 рр. — молдавські походи.

Травень 1652 р. — битва під Батогом.

Осінь-зима 1653 р. — Жванецька облога. Кам'янецька угода.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Битва під Берестечком стала гірким, але повчальним уроком для Б. Хмельницького.
- Подальші успіхи гетьмана (зокрема, блискуча перемога в битві під Батогом) продемонстрували велику волю й неабиякі організаторські здібності Б. Хмельницького.
- Завдяки молдавським походам Б. Хмельницький прагнув змінити становище Української козацької держави в тогочасній Європі, домогтися визнання своєї влади.
- На кінець 1653 р. в Гетьманщині загострилися кризові явища, спричинені тривалою війною. Вони ставили під сумнів можливість подальшої успішної боротьби з Річчю Посполитою та притягували Б. Хмельницького шукати нових могутніх союзників.

Пам'ятник загиблим козакам та селянам-повстанцям. Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» (Рівненська обл.). Скульптор А. Кущ. 1991 р.

Сцени битви під Берестечком. Барельєф на саркофагу Яна II Казимира (фрагмент). Абатство Сен-Жермен (Париж, Франція)

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Історія з географією». **Правила гри.** Гравцю або командам гравців необхідно виписати історико-географічні назви, які зустрічаються в параграфі, згрупувавши їх за пунктами: 1) Бойові дії 1651 р. Української козацької держави з Річчю Посполитою. 2) Молдавські походи козацького війська. 3) Бойові дії 1652—1653 рр. Української козацької держави з Річчю Посполитою. Потім учні та учениці мають знайти ці назви на карті атласу та скласти розповідь про події відповідно до свого пункту.
- ▲ 2. Що зумовило поразку козацьких військ під Берестечком? 3. Порівняйте умови Зборівського та Білоцерківського договорів. 4. **Робота в малих групах.** Обговоріть та охарактеризуйте причини й наслідки битви під Батогом. 5. Як відбувалися воєнні дії в 1653 р.? Чому Кам'янецька угода стала лише черговим перемир'ям? 6. Якими були причини здійснення й основні події молдавських походів? 7. Чому внутрішньо-і зовнішньополітичне становище Гетьманщини наприкінці 1653 р. переживало кризу? 8. **Колективне обговорення.** Які держави пропонували надати підтримку Гетьманщині в її війні проти Речі Посполитої? Що спонукало їх до цього?
- ◆ 9. Простежте за картою атласу, якими були основні напрямки воєнних походів та де відбувалися битви в 1651—1653 рр. 10. Продовжте складання таблиці «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» (с. 76).
- ★ 11. За додатковими джерелами визначте, чому в битві під Берестечком серед селянських повстанських загонів були значні втрати. 12. Влітку 1652 р. Б. Хмельницький запропонував польському королю визнати право Війська Запорозького на самостійне існування, застерігаючи, що інакше козаки будуть змушені «шукати собі іншого стороннього пана і чужої сили», які зможуть їх захистити. Чому, на вашу думку, гетьман звернувся з такою пропозицією до короля? Які можливості для обох сторін конфлікту вона відкривала?

§ 18. Українська козацька держава в системі міжнародних відносин

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: яким було місце Гетьманщини в міжнародних відносинах тогочасної Європи; про особливості зовнішньої політики Гетьманщини; як розвивалися відносини між Українською козацькою державою й Московією в роки війни; про положення українсько-московського договору 1654 р.

1. Місце Гетьманщини в міжнародних відносинах тогочасної Європи.

Події, які з 1648 р. розгорталися на українських землях у складі Речі Посполитої, не залишили байдужими правителів країн Західної і Центральної Європи. Проте в Європі, де в рік початку Національно-визвольної війни українського народу завершилася перша загальновєрхівська Тридцятирічна війна, визначальним залишався релігійний чинник. Саме тому ставлення до подій у козацькій Україні суттєво відрізнялося залежно від того, до якого табору — католицького або протестантського — належала держава.

Більшість католицьких держав — Франція, Іспанське королівство, австрійські Габсбурги, Папська держава, князівства Південної Німеччини — одразу зайняли негативну позицію щодо національно-визвольної боротьби українського народу й підтримали свого союзника — Річ Посполиту.

Папа Римський Інокентій Х закликав католицькі держави надати допомогу Речі Посполитій у боротьбі з українським козацтвом і застерігав польський уряд від найменших поступок їйому. Він надіслав королю й сейму Речі Посполитої досить різкий протест проти укладення Зборівського договору. Папа заспокоївся лише тоді, коли польський уряд пояснив, що Зборівський договір є вимушеним кроком, і дотримуватися його Річ Посполита не збирається.

Австрійські Габсбурги, ослаблені Тридцятирічною війною та протистоянням із протестантською Швецією, не мали можливості надати збройну допомогу Речі Посполитій, але дозволили їй набирати вояків-найманців у своїх володіннях.

Серед католицьких держав події в козацькій Україні позитивно сприйняла Венеціанська республіка, яка вбачала в українському козацтві вагому й корисну для себе антитурецьку силу. Після укладення Зборівського договору венеціанці спробували об'єднатися з козацтвом проти Османської імперії. Влітку 1650 р. із цією пропозицією до Б. Хмельницького прибуло венеціанське посольство на чолі з А. Віміною. Зважаючи на тогочасні події, виступ козаків

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Робота в малих групах. Обговоріть та охарактеризуйте релігійну ситуацію в тогочасній Європі. 2. Які європейські країни належали до католицького та протестантського таборів? 3. Якими були особливості міжнародних відносин у Західній Європі на середину XVII ст.?

- Які міжнародні чинники були сприятливими для національно-визвольної боротьби українського народу, а які — ні?

Своє несхвалення Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. активно висловлювали представники папського Риму. Так, у 1648—1652 рр. представник Папи Римського Іоанн Торрес, повідомляючи про події на українських землях і характеризуючи дії польських військ, писав, що це «наші перемоги» або «наші невдачі», а справу, за яку вів боротьбу на цих землях уряд Речі Посполитої, вважав справою католицької церкви.

Дари в Чигирині. Художник Т. Шевченко. 1844 р.

ЗОВНІШНОПОЛІТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ГЕТЬМАНЩИНИ ЗА ЧАСІВ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Військо Запорозьке

Волоське князівство

Корона Польська

Молдавське князівство

Венеціанська республіка

Кримське ханство

Османська імперія

Шведське королівство

Московське царство

Угорське королівство

Бранденбург-Прусська
держава

Велике князівство
Литовське

Трансільванське
королівство

проти турецького султана був приречений на невдачу, і гетьман відмовився.

Серед держав протестантського табору, до яких належали Швеція, Англія, Нідерланди та князівства Північної Німеччини, переважало позитивне ставлення до боротьби українців проти Речі Посполитої. Вони були зацікавлені в ослабленні останньої як однієї з найбільших католицьких країн. Швеція в результаті перемоги в Тридцятирічній війні набула значного впливу на європейську політику. Саме її позиція перешкодила австрійським Габсбургам надати збройну допомогу Речі Посполитії. Шведський уряд уважно стежив за подіями на українських землях та стягував війська до польського кордону, плануючи вторгнення в ослаблену війною країну. У 1655 р. Швеція розпочала війну з Річчю Посполитою, більшість армії якої брала участь у воєнних діях на українських землях.

Скориставшися послабленням Речі Посполитої зумів курфюрст бранденбурзький Фрідріх Вільгельм, який у цей час правив об'єднаною Бранденбург-Прусською державою. Пруссія була васалом Речі Посполитої. Фрідріх Вільгельм відмовився виконувати свої васальні обов'язки, виступати на боці польського короля у війнах і домігся звільнення Пруссії з-під польської залежності.

2. Зовнішня політика Гетьманщини. Успіхи в роки Національно-визвольної війни були б неможливими без здобутків гетьмана в зовнішній політиці. Початок повстання супроводжувався зваженою зовнішньополітичною підготовкою, пошуком союзників. Головне завдання зовнішньої політики гетьмана полягало у створенні умов для успішного завершення війни з Річчю Посполитою та зміцненні становища й визнання Гетьманщини як окремої держави.

Для реалізації головної мети боротьби — створення й утвердження Української козацької держави — гетьман намагався скористатися геополітичними прағненнями провідних держав у регіоні: Речі Посполитої, Османської імперії, Московського царства, Шведського королівства та Священної Римської імперії. Головною складністю було те, що кожна із цих держав мала власні плани на українські землі й створення Української козацької держави або заперечувалося ними, або розглядалося як інструмент дестабілізації противника.

Спочатку гетьман намагався знайти компроміс із владою Речі Посполитої, використовуючи союз із Кримським ханством і Молдавським князівством, за якими стояла Османська імперія, як спосіб збільшити свої сили й чинник додаткового тиску на противника. Крім того, Б. Хмельницький намагався легалізувати свою владу через династичний союз із Молдавією, одруживши старшого сина з молдавською княжною. Проте ці дипломатичні зусилля

не дали бажаного результату. Союзники Кримське ханство й Молдавське князівство мали власні прагнення, які іноді розходилися з діями гетьмана, а залежність від Османської імперії робила їх несамостійними в майбутньому.

Проте навіть за таких умов Б. Хмельницькому вдалося утвердити Українську козацьку державу як реальність, на яку змушені були зважати великі держави. До того ж Національно-визвольна війна українського народу значно ослабила Річ Посполиту. Це створило передумови для залучення до конфлікту суперників Речі Посполитої в боротьбі за землі Центрально-Східної і Північної Європи. Османська імперія, Московське царство, Шведське королівство, австрійські Габсбурги були не проти розширити своє володіння за рахунок Речі Посполитої. Кожна із цих держав представляла і релігійний напрям у розвитку подій: Османська імперія — мусульманський світ, Московське царство — православ'я, Швеція була лідером протестантських країн, Габсбурги — традиційною опорою католицького світу.

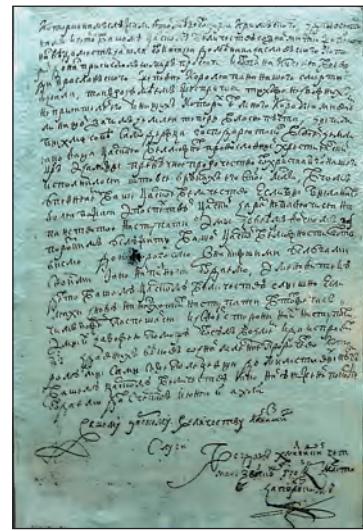
Із початку війни Б. Хмельницький намагався залучити ці потужні сили на свій бік. Так, за його сприяння Московське царство розірвало Поляновський мирний договір 1634 р. із Річчю Посполитою. Гетьман уклав із турецьким султаном угоду, за якою українські купці могли без перешкод плавати Чорним морем і на 100 років звільнялися від сплати мита.

Наприкінці 1653 р. Б. Хмельницький опинився в ситуації вибору, який союз є більш вигідним. Ураховуючи складне становище Української козацької держави на той час, умови союзу диктували могутніша сторона.

3. Укладення українсько-московського договору
1654 р. Розпочавши війну з Річчю Посполитою, Б. Хмельницький розумів необхідність підтримання добрих відносин із Московським царством. Козаки декларували свій захист православної віри, а Московія на той час була єдиною незалежною православною державою. Одразу після битви під Корсунем у травні 1648 р. гетьман звернувся з листом до московського царя Олексія Михайловича. Б. Хмельницький повідомив про перші перемоги козаків і спробував заручитися його підтримкою у війні з Річчю Посполитою.

30 грудня 1648 р. гетьман відправив до Московської держави посольство, очолюване полковником С. Мужиловським, із проханням надати військову допомогу та прийняти Військо Запорозьке у складі Чернігівського, Київського, Брацлавського, Подільського, Волинського воєводств і Мозирського повіту московським царем «під свою руку».

Проте московська влада не давала конкретної відповіді. Її стримувала низка чинників: союзницькі відносини гетьмана з ворожим до Московії Кримським ханством; страх царя зазнати ще однієї поразки від Речі Посполитої;

Лист гетьмана Б. Хмельницького до царя Олексія Михайловича з повідомленням про перемоги над польськими військами. Черкаси. 1648 р. Фотокопія

- Чи був договір із Московською державою вимушеним кроком для Гетьманщини?

Протекторат — форма залежності однієї держави від іншої, більш могутньої. Держава, що перебуває під протекторатом, користується певною автономією у внутрішніх справах, у той час як питання оборони, зовнішньої політики, а також найважливіші питання внутрішньої політики підлягають контролю з боку сильної сторони.

Земський собор. Художник С. Іванов. 1908 р.

Після Переяславської ради Б. Хмельницький планував, що обидві сторони за європейською традицією складуть присягу. Однак В. Бутурлін заявив, що цар своїм підданим не присягає. Б. Хмельницький владнав конфлікт, заявивши, що Військо Запорозьке погоджується скласти присягу в односторонньому порядку.

внутрішня нестабільність у державі тощо. Було заявлено, що лише після того, як Б. Хмельницький і козаки самостійно звільняться з-під польської влади, вони можуть за бажанням перейти в підданство до московського царя.

У наступні роки гетьман неодноразово повторював своє бажання прийняти **протекторат** московського царя, але той не поспішав із рішенням, хоча уважно спостерігав за ситуацією на українських землях. У середині 1650 р. московська влада звинуватила ослаблену війною Річ Посполиту в систематичних порушеннях Поляновського мирного договору й розірвала його.

Із серпня 1651 до травня 1653 р. в Москві майже безперервно працювали українські посольства. У червні 1653 р. Б. Хмельницький попередив московську сторону, що в разі затягування переговорів прийме протекторат турецького султана.

У жовтні 1653 р. Земський собор у Москві ухвалив: «Військо Запорозьке з містами й землями прийняти під государеву високу руку», а Речі Посполитій оголосив війну. Для цього до Гетьманщини вирушило московське посольство, очолюване боярином Василем Бутурліним.

Для вирішення питання про прийняття протекторату московського царя **8 січня 1654 р.** в Переяславі було скликано військову раду. Вислухавши промову гетьмана, рада підтримала його пропозицію перейти в підданство одноірного московського царя.

Після ради в Переяславі московські посли вирушили до міст і містечок Гетьманщини, де, за їхніми даними, присягу склали 127 338 осіб. Водночас серед козацької старшини відмовилися присягати Іван Богун, Іван Сірко та деякі інші. Тривалий час не хотіли присягати козаки Запорозької Січі. Опираючись цьому й Київський митрополит Сильвестр Косів.

У березні **1654 р.** до Москви прибули українські посли й подали царю «Просительні статті про права всього малоросійського народу». Узгоджений під час переговорів варіант угоди дістав назву **«Березневі статті»**.

Згідно з домовленостями цар обіцяв зберігати й ніколи не порушувати права та привілеї Війська Запорозького, надані польськими королями й великими князями литовськими.

Козацький реєстр визначався в кількості 60 тис. осіб. Податки мали збирати українські урядники й передавати їх до царської скарбниці. Гетьман і старшина обиралися козаками на раді. Гетьману дозволялося підтримувати відносини з іншими державами лише з відома царя. Відносини з польським королем і турецьким султаном заборонялися. Залишався давній поділ на стани зі своїми правами й привілеями. Щодо українського населення зберігалася дія місцевих законів та звичаїв. На посади дозволялося

Низода полковника І. Богуна. Художник
М. Добрянський. 2005 р.

Із виступу І. Богуна (1654 р.)

У Московщині панує найогидніше рабство. Там немає й бути не може нічого власного, бо все є власністю царя. Московські бояри титулують себе «рабами царськими». Уесь народ московський є рабом. У Москвії продають людей на базарі, як у нас худобу. Приєднатися до такого народу — це гірше, ніж скочити живим у вогонь.

? Які аргументи проти союзу Гетьманщини з Московською державою наводив І. Богун?

Іван Богун. Художник Я. Мадеєвський.
1884 р.

Із промови Б. Хмельницького на раді в Переяславі 8 січня 1654 р.

...зібралися ми на раду, щоб ви з нами обрали собі володаря з чотирьох, кого ви хочете. Перший є турецький цар, який багато разів через своїх послів закликав нас під своє володіння; другий — кримський хан; третій — польський король; четвертий є православний государ Великої Росії... Турецький цар це бусурман: всім вам відомо, якої біди зазнають наші браття, православні християни... Кримський хан також бусурман: ми його поневолі прийняли до дружби і якого нестерпного лиха ми зазнали! Яка неволя, яке нещадне пролиття християнської крові, які утиски від польських панів, — розповідати не треба: самі ви все знаєте... А православний християнський... цар східний є з нами одного благочестя грецького закону, однієї віри...

? Колективне обговорення. 1. Як гетьман пояснював народу обраний ним союз із московським царем? 2. Чому Б. Хмельницький наголошував на релігійному питанні?

Український оригінал договору 1654 р. досі не знайдено через втрату всього гетьманського архіву. На сьогодні відомі лише списки-перекази російською мовою.

Працюємо з хронологією

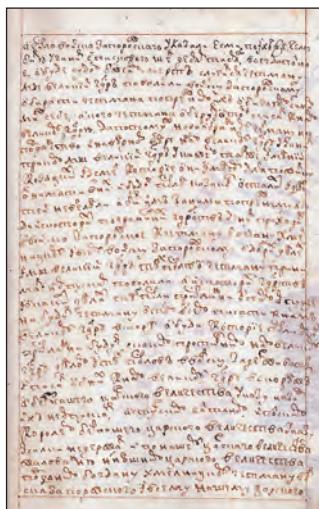
Січень 1654 р. — Переяславська рада.

Березень 1654 р. — «Березневі статті».

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Утворення Української козацької держави стало помітною подією міжнародних відносин, що змінило рівновагу сил між державами Центрально-Східної Європи.
- Завдяки гнучкій зовнішній політиці Б. Хмельницького в роки війни Гетьманщина змогла сформувати та зберегти державність.
- Допомога Московії була необхідна гетьману, щоб довести до перемоги боротьбу за визволення з-під влади Речі Посполитої.
- Українсько-московський договір 1654 р. визначив перехід Гетьманщини під протекторат Московської держави.

Запитання та завдання

Жалувана грамота московського царя Олексія Михайловича всьому Війську Запорозькому з підтвердженням давніх прав і вольностей військових 1654 р. Фотокопія

- ◆ 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Правда — неправда». **Правила гри.** Гравці визначають, які з наведених тверджень є правдивими, а які — ні. Вибір слід пояснити. Потім пропонується самостійно скласти декілька правильних і неправильних тверджень. **Зразок тверджень:** 1) До Української козацької держави найбільш приязно ставилися країни протестантського табору. 2) Кримське ханство було весь час вірним союзником Б. Хмельницького. 3) Папа Римський закликав католицькі країни підтримати Річ Посполиту у війні з Українською козацькою державою. 4) Переяславська рада визнала зверхність Московії над Українською козацькою державою. 5) За «Березневими статтями» Українська козацька держава охоплювала землі колишніх п'яти воєводств Речі Посполитої. 6) За «Березневими статтями» реєстр збільшувався до 60 тис. козаків.
- ◆ 2. Охарактеризуйте основні напрями зовнішньої політики Гетьманщини в роки війни. Назвіть держави, із якими підтримувала відносини Гетьманщина за часів Б. Хмельницького. **3. Робота в маліх групах.** Обговоріть і визначте, як розвивалися в роки війни відносини між Гетьманчиною та Московією. Чому Московська держава зволікала з укладенням союзу? **4. Як відбулося оформлення протекторату Московської держави над Гетьманчиною?**
- ◆ 5. Складіть розгорнутий план за темою «Українська козацька держава в системі міжнародних відносин». Скористайтеся відповідним планом-схемою в електронному додатку. **6. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення з презентацією за темою «Б. Хмельницький — дипломат».** Скористайтеся відповідним планом-схемою в електронному додатку.
- ◆ 7. За додатковими джерелами визначте, як сприймали Гетьманщину країни Європи, що належали до католицького та протестантського таборів. Чим можна пояснити різне ставлення? **8. Колективне обговорення.** Оцінюючи українсько-московський договір 1654 р., історикіня О. Апанович зазначала, що він не був для України ні трагедією, ні ганьбою. Поясніть, як ви розумієте цю думку. **9. Спираючись на ментальну карту (спосіб подання інформації у візуальній формі)** в електронному додатку, підготуйте узагальнену розповідь про зовнішню політику гетьмана Б. Хмельницького. За необхідності доповніть ментальну карту.

§ 19. Воєнно-політичні події 1654—1657 рр.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про перебіг воєнних дій у 1654—1655 рр.; як і чому відбулася зміна зовнішньополітичних орієнтирів Б. Хмельницького; про дії козацького війська в Польщі в 1657 р.; про Б. Хмельницького як людину, політичного діяча й полководця.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Які перемоги здобуло українське військо в 1652 р.? 2. Яким було становище Гетьманщини наприкінці 1653 р.? 3. **Колективне обговорення.** Назвіть причини прийняття Гетьманчиною протекторату московського царя.

1. Воєнна кампанія 1654—1655 рр. У січні 1654 р. уряд Речі Посполитої, дізnavшись про події в Переяславі, готувався до нової великої війни з Московією.

У лютому-березні 1654 р. 20-тисячне польське військо вторглося на Поділля та Брацлавщину й спустошило 20 містечок. Так, місто Немирів було взяте в облогу і знищено, оскільки ніхто із жителів у полон не здався. Проте дійшовши до Брацлава й Умані, через опір населення та протидію козацьких військ на чолі з В. Томиленком та І. Богуном польські частини були змушені відступити.

У той час головні воєнні дії розгорталися на території Білорусії та Смоленщини. На вимогу царя в травні 1654 р. Б. Хмельницький направив туди 18-тисячне козацьке військо, очолюване наказним гетьманом Іваном Золотаренком. До кінця 1654 р. південну Білорусії та всю Смоленщину було захоплено московськими військами.

Кримське ханство теж негативно поставилося до рішень Переяславської ради. Після того як Б. Хмельницький проігнорував вимогу Іслама III Герая розірвати союз із Московією, татари уклали угоду з польською владою. 10 липня 1654 р. між Кримським ханством і Московською державою було підписано «Вічний договір», що передбачав взаємну допомогу «проти будь-якого ворога».

У жовтні-листопаді 1654 р. 30-тисячне польське військо на чолі з коронним гетьманом С. Потоцьким вступило на Поділля. Воно діяло з надзвичайною жорстокістю, безжалісно знищуючи мирне населення.

На початку грудня в Українську козацьку державу вторглося та приєдналося до польської армії 20-тисячне військо на чолі з кримським ханом Мехмедом IV Гераем. Болісно переживаючи спустошення Поділля, Б. Хмельницький очікував на прибуття московських військ. 13 січня 1655 р. до нього приєдналися 10—12 тис. вояків воєводи Василя Шереметьєва. Гетьман із 40—42-тисячною козацько-московською армією вирушив до Умані.

Вирішальна битва відбулася 19—21 січня 1655 р. неподалік села Охматів. Противники билися посеред поля в лютий мороз, обидві сторони втратили до 30 тис. осіб (битва отримала назву Дрижипольська). Ніхто з них не здобув

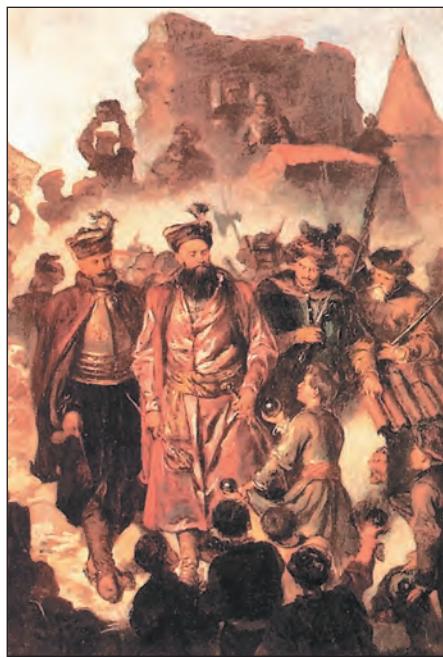
■ Якими були переваги й недоліки союзу з Московією для Української козацької держави?

Восени 1654 р. козаки й місцеве населення чинили опір 50-тисячному польсько-татарському війську на Брацлавщині. Містечко Буша (неподалік Вінниці) стало символом протистояння. Три дні Буша відбивала напади. Навіть жінки й діти готові були загинути, але не здатися.

Спustoшення Брацлавщини тривало до кінця 1654 р. Загинуло понад 30 тис. жителів. Десятки тисяч людей утекли до Молдавії. Довершило трагедію те, що польська влада, не бажаючи платити татарським воїнам за допомогу, розрахувалася з ними десятками тисяч українців, яких віддали в ясир.

Руїни замку в с. Буша (Вінницька обл.)

С. Чарнецький під час оборони
Кракова від шведів у 1655 р.
Художник В. Еліаш-Радзіковський

переваги, але й не мав сил продовжувати воєнну кампанію. Просування польсько-татарського війська в глиб українських земель було зупинено.

Намагаючись зруйнувати польсько-татарський союз, гетьман повідомив турецького султана Мехмеда IV, що згоден прийняти його протекторат.

У відповідь султан наказав кримському хану не чинити нападів на Гетьманщину. Становище Речі Посполитої ускладнилося. Козацькі війська наказного гетьмана І. Золотаренка захопили Мінськ, а пізніше разом із московськими полками — Вільно і Гродно. Із півночі на Польщу рушив шведський король Карл X Густав, що претендував на польську корону, і швидко здобув Варшаву та Krakів.

Б. Хмельницький вирішив скористатися сприятливою ситуацією та звільнити з-під польської влади західноукраїнські землі. 19 вересня 1655 р. українсько-московська армія взяла в облогу Львів. Пізніше вона захопила Ярослав, Любін, Яворів, Янів та інші міста, вийшовши подекуди до Вісли і за Сян. Однак це не сподобалося шведському королю, який вимагав від Б. Хмельницького зняти облогу зі Львова й відступити до Гетьманщини. До того ж гетьман дізнався, що кримський хан Мехмед IV Герай, порушивши заборону турецького султана, разом з ордою вдерся на українські землі та просувається до Львова.

У цій ситуації наприкінці жовтня Б. Хмельницький наказав своєму війську відступати. Напередодні він зустрівся з послом польського короля й заявив про готовність укласти мир і надати допомогу в боротьбі з противниками. В обмін на це гетьман пропонував Речі Посполитій відмовитися від претензій на володіння «всім Руським князівством» та визнати входження до нього західноукраїнських земель, хоча, на думку гетьмана, польська шляхта на це ніколи не погодиться, а козаки не відмовляться від своїх умов.

Під час відступу козацько-московські війська були двічі атаковані татарами, але успішно відбили напад. З огляду на це 12 листопада 1655 р. під Озерною Мехмед IV Герай уклав угоду з Б. Хмельницьким про невтручання Кримського ханства в боротьбу Гетьманщини та Московії з Річчю Посполитою, відновлення козацько-татарської дружби та заборону татарам чинити напади на українські й московські землі.

2. Віленське перемир'я. Зміна зовнішньополітичних орієнтирів Б. Хмельницького. Союзи Гетьманщини зі Швецією та Трансильванією. Суперечності, що загострювалися між Московською державою та Швецією через Балтію, привели в травні 1656 р. до війни. Воювати на два фронти для Московії було обтяжливо, і вона погодилася на пропозицію виснаженої війною Речі Посполитої про

Козаки під Львовом у 1655 р.
Невідомий художник. XVII ст.

перемир'я. У серпні-жовтні 1656 р. у Вільні відбулися московсько-польські переговори, які закінчилися укладенням Віленського перемир'я. За його умовами воєнні дії між Московією та Річчю Посполитою припинялися. Держави домовлялися, що вестимуть спільні воєнні дії проти Швеції та не розпочнатимуть із нею переговорів про мир.

Польські посли висунули пропозицію обрати московського царя Олексія Михайловича на престол Речі Посполитої після смерті Яна II Казимира. Територія Гетьманщини визначалася за умовами Білоцерківського договору в межах Київського воєводства. У разі обрання царя польським королем і великим князем литовським Гетьманщина залишалася у складі Речі Посполитої.

Відверте нехтування московською стороною інтересами Гетьманщини обурило гетьмана та старшину. В укладенні Віленського перемир'я вони вбачали порушення «Березневих статей» 1654 р. Б. Хмельницький активізував зусилля з укладення військово-політичного союзу зі Швецією та Трансільванією, спрямованого проти Речі Посполитої і Кримського ханства.

У грудні 1656 р. в угорському місті Раднот було підписано договір про союз між Швецією і Трансільванією. Розподіл території Речі Посполитої за його умовами передбачав перехід західноукраїнських земель до Трансільванії. Раднотський договір засвідчив, що трансільванський князь Дердь II Ракоці та шведський король Карл X Густав, потребуючи допомоги Гетьманщини, водночас не хотіли її зміцнення.

Наприкінці грудня 1656 р. Б. Хмельницький без відома Московії вирішив підтримати вторгнення в Польщу трансільванського князя Дердя II Ракоці. Гетьман вислав йому на допомогу козацьке військо на чолі з наказним гетьманом А. Ждановичем, а згодом ще кілька полків під проводом І. Богуна. Загальна кількість українського війська сягала 18—20 тис. осіб.

Трансільванський князь швидким маршем пройшов Галичиною. Під Перемишлем до нього приєдналося козацьке військо. Союзники взяли Krakів і рушили на зустріч з армією шведського короля, щоб далі діяти разом.

Після об'єднання військ за наполяганням Карла X Густава було вирішено завдати рішучого удара Речі Посполитії. Союзники перейшли Віслу, захопили Замостя, Люблін і рушили на Варшаву. 19 червня 1657 р. місто було здобуто.

Однак незабаром становище союзників погіршилося. У Польщі розгортається широкий визвольний рух. Після нападу Данії на Швецію Карл X Густав змушений був залишити Польщу. Польські війська вторглися до Трансільванії, а до Польщі як союзник прибув із великою ордою кримський хан. Охоплений панікою Дердь II Ракоці розпочав переговори з польським командуванням і здався.

Атака кавалерії. Художник Ю. Брандт. 1898 р.

?

Які події відображені на картині? Опишіть, як відбувалася атака кавалерії.

Переправа українського війська, очолюваного наказним гетьманом А. Ждановичем, через Віслу під Варшавою 15 червня 1657 р. Гравюра (фрагмент). Художник Е. Дальберг. 1657 р.

Шведський король Карл X у битві під Варшавою 1657 р. Художник Й. Лемке. 1684 р.

До козаків А. Ждановича в цей час прибув московський посланець і попередив, що вони воюють без згоди царя. До того ж серед козацтва поширювалися чутки, що Б. Хмельницький тяжко хворий і доживає останні дні. А. Жданович, ураховуючи настрої козаків, наказав повернутися додому. Поразка спільногого походу трансальванських і козацьких військ до Польщі стала важким ударом для хворого гетьмана. 27 липня 1657 р. Б. Хмельницький помер.

- Чи згодні ви з твердженням, що Б. Хмельницький був державотворцем?

3. Б. Хмельницький як особистість, політик і полководець. Б. Хмельницький небезпідставно вважається однією з найвизначніших історичних постатей. Незважаючи на всі його прорахунки та помилки, значення діяльності гетьмана важко переоцінити. Він був єдиним в українській історії загальнонаціональним лідером, який зміг підняти весь народ на боротьбу за незалежність.

Гетьман Б. Хмельницький очолив Національно-визвольну війну українського народу середини XVII ст., яка стала ключовою подією історії України цього періоду. Він показав себе визначним полководцем, створив боєздатну національну армію, яка на рівних боролася з могутньою армією Речі Посполитої.

В умовах розгортання визвольної боротьби Б. Хмельницький висунув програму, кінцевою метою якої було створення окремої Української козацької держави. Це спонукало всі патріотичні сили об'єднатися. Завдяки гнучкій політиці Б. Хмельницького Гетьманщина змогла подолати чимало соціальних заворушень і вистояти у вирі громадянської війни. Однак складна історична ситуація та прорахунки гетьмана перешкодили йому втілити в життя свою програму створення українським народом власної держави в етнічних межах його проживання.

Гетьман організував дипломатичну службу, яка сприяла досягненню визнання Української козацької держави у світі. Сучасники вважали Б. Хмельницького одним із найкращих тогочасних дипломатів. Він уміло керував зовнішньою політикою Гетьманщини, знаходячи союзників для продовження боротьби й нейтралізуючи дії противників.

Імовірне місце поховання Б. Хмельницького в Іллінській церкві в Суботові

Вчені припускають, що ймовірним місцем перепоховання праху Б. Хмельницького може бути «Семидубова гора» в с. Івківці неподалік Суботова. Можливо також, що гетьман похований в Іллінській церкві у склепі, який знайшли у 2019 р. Доказів на підтвердження обох версій поки що немає.

Смерть
Б. Хмель-
ницького.
Художник
Т. Шевченко.
1836 р.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Воєнна кампанія 1654—1655 рр. була дуже важкою для українського війська. Її перебіг упевнив Б. Хмельницького в тому, що Московія не бажає зміцнення Української козацької держави.
- Укладення польсько-московського Віленського перемир'я спонукало Б. Хмельницького до зміни напряму зовнішньої політики.
- Поразка союзу Гетьманщини, Трансільванії та Швеції унеможливила здійснення плану гетьмана об'єднати українські землі в межах однієї держави.
- Діяльність Б. Хмельницького та сформульована ним державна ідея мали велике значення для розвитку визвольної боротьби українців упродовж наступних століть.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Від букв до слова». **Правила гри.** Ведучий(-а) загадує певне слово (поняття, назва, прізвище за темою параграфа тощо) та креслить на дошці клітинки, кількість яких відповідає кількості букв у ньому. Учні та учениці по черзі називають букви алфавіту. Якщо буква є в слові, ведучий(-а) «відкриває» її. Виграє той, хто швидше за всіх відгадає слово.
- ▲ 2. **Робота в малих групах.** Обговоріть та охарактеризуйте перебіг воєнних дій у 1654—1655 рр. Якими були їхні підсумки для Української козацької держави? 3. Чому Б. Хмельницький вважав укладення Віленського перемир'я порушенням Московською державою «Березневих статей» 1654 р.? 4. У чому полягала зміна зовнішньополітичних орієнтирів Б. Хмельницького після Віленського перемир'я? 5. Як відбувався похід козацького війська до Польщі наприкінці 1656 — у 1657 р.? 6. **Колективне обговорення.** Охарактеризуйте історичне значення діяльності Б. Хмельницького.
- ◆ 7. Простежте за картою атласу перебіг воєнних дій у 1654—1657 рр. 8. Закінчіть складання таблиці «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» (с. 76). Зробіть узагальнений висновок.
- ★ 9. У своєму щоденнику литовський політичний діяч Альбрехт Радзивілл зазначав: «Хмельницький тримав русинів у такому послуху, що вони були здатні на все лише за одним його помахом». Чи згодні ви з таким твердженням? 10. Англійська газета так писала про зовнішньополітичну діяльність Б. Хмельницького в 1654—1657 рр.: «Гетьман робить усе від нього залежне, щоб звільнитися від своїх обіцянок московитам». Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою? Який характер мала зовнішня політика Гетьманщини в ці роки? 11. Якими були досягнення та прорахунки Б. Хмельницького, здійснені ним у роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.? Поясніть свою думку. 12. За додатковими джерелами підготуйте історичний репортаж про воєнно-політичні події 1654—1657 рр.

Працюємо з хронологією

1655 р. — битва під Охматовом.

1656 р. — Віленське перемир'я.

Кінець 1656 — 1657 р. — спільнний похід трансільванських і козацьких військ проти Польщі та його поразка.

Практичне заняття за розділом III

Узагальнення за розділом III

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом III

Розділ IV. Козацька Україна наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.

§ 20. Гетьманство І. Виговського. Розкол Гетьманщини. Андрусівське перемир'я

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про правління гетьмана І. Виговського, Андрусівське перемир'я; якими були причини і наслідки московсько-української війни 1658—1659 рр.; про причини Руїни та розколу Гетьманщини; що таке «громадянська війна», «Руїна», «Чорна рада».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. У якому становищі перебувала Українська козацька держава на момент смерті Б. Хмельницького? 2. Якими були соціальні наслідки Національно-визвольної війни? 3. Що таке федеративна держава?

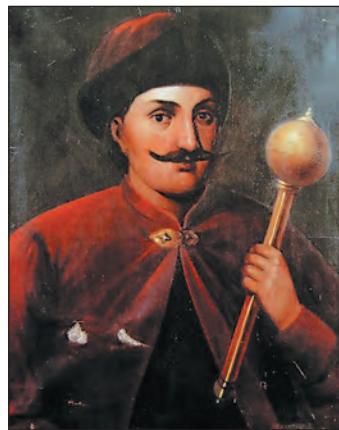
- Чому значна частина населення негативно сприймала політику І. Виговського?

1. Внутрішня та зовнішня політика І. Виговського. **Гадяцька угода.** Політична й соціально-економічна ситуація на українських землях після смерті Б. Хмельницького була вкрай складною. Поразка українсько-трансильванської воєнної кампанії проти Речі Посполитої негативно вплинула на морально-психологічний стан суспільства. До того ж загострилися українсько-московські відносини через нехтування царським урядом інтересами Гетьманщини. Тривала війна різко погіршила матеріальне становище селянства й козацтва. Чимало козаків, що не отримували платню за службу, зосередилися на Запорозькій Січі, яка перетворилася на осередок можливого соціального вибуху.

У середовищі козацької старшини сформувалися угруповання, що не поділяли принципу спадковості гетьманату та розгорнули боротьбу за владу. У протистоянні за гетьманську булаву найуспішніше діяв Іван Виговський. 15 вересня 1657 р. на Старшинській раді в Чигирині його було обрано гетьманом до повноліття сина Б. Хмельницького Юрія, а вже в жовтні козацька рада в Корсуні призначила І. Виговського повноправним гетьманом.

І. Виговський продовжував зовнішньополітичний курс Б. Хмельницького. Він намагався зберегти союзницькі відносини зі Швецією, Трансильванією, Кримським ханством та Московською державою. Остання підтримувала І. Виговського в боротьбі за гетьманську булаву.

На час обрання гетьманом І. Виговський був досвідченим державним діячем, однак у внутрішній політиці пропустився досить серйозних помилок. По-перше, гетьман підтримував козацьку старшину й шляхту, при цьому залишаючи поза увагою інтереси основної маси козаків, селян

Гетьман Іван Виговський. Невідомий художник. XIX ст.

і міщан. По-друге, згубним для Української козацької держави стало те, що для боротьби з антигетьманськими виступами І. Виговський шукав допомоги в правителів інших держав.

Прорахунки гетьмана привели до козацьких заворушень, що розпочалися в жовтні 1657 р. на українських землях. Козаків очолили кошовий отаман запорожців Яків Барабаш і полтавський полковник Мартин Пушкар. Ці виступи таємно підтримував царський уряд. Спочатку гетьман спробував домовитися з ним, пішовши на деякі поступки, яким свого часу опирався Б. Хмельницький. Так, він дозволив призначити московських воєвод у великих містах Гетьманщини, погодився на перепис населення для збирання данини царю тощо. Проте це не допомогло.

Тоді для придушення повстання І. Виговський уперше в історії України використав кримських татар і розплатився за їхню допомогу дозволом брати ясир із Полтавщини. Під час відчайдушних боїв між прихильниками та противниками гетьмана у травні-червні 1658 р. на українських землях загинуло та було взято в ясир близько 50 тис. осіб, серед яких і керівники повстання. Фактично ці події започаткували період **громадянської війни**. В українській історії його також називають **Руїною**.

Остаточно авторитет гетьмана підірвали його прагнення порозумітися з Річчю Посполитою. Починаючи з весни 1658 р. тривали переговори про умови повернення козацької України до складу Речі Посполитої. Поштовхом до такої зміни політики Української козацької держави, за образним висловом І. Виговського, стало те, що «Москва хоче мати гетьмана, якого можна, взявши за хохол, за собою водити». Ще однією причиною було те, що отримати допомогу від кримського хана гетьман міг лише після примирення з польським урядом (із 1654 р. існував союз між Річчю Посполитою і Кримським ханством, що мав чинність упродовж 12 років).

За результатами переговорів 16 вересня **1658 р.** на козацькій раді неподалік міста Гадяч було укладено українсько-польську угоду. Одним з авторів цієї угоди був Юрій Немирич, якого називали «правою рукою» гетьмана. Польський сейм затвердив **Гадяцьку угоду** з деякими змінами у травні 1659 р. У кінцевому варіанті вона містила такі положення:

- Україна в межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств під назвою Руське князівство входила до складу Речі Посполитої як третя складова федерації — нарівні з Короною Польською і Великим князівством Литовським (назву «Руське князівство» було вилучено з остаточного тексту угоди, яку ухвалив сейм Речі Посполитої);
- федерація об'єднувалася особою спільногого короля, обраного представниками трьох держав;

Громадянська війна — форма політичної боротьби, що є збройною сутичкою між соціальними групами в межах однієї держави задля здобуття державної влади або досягнення (відстоювання) певних прав, привileїв.

Руїна — термін, яким позначають процес занепаду й спустошення Української козацької держави під час громадянської війни, період гострої боротьби старшини за владу й постійної агресії сусідніх держав.

Московський стрілець. Сучасна реконструкція

Юрій Немирич і його герб «Клямри». Невідомий художник

Юрій Немирич народився в 1612 р. на Житомирщині в родині бояр Немиричів. Початкову освіту за бажанням батька він здобув у Раківській социніанській академії в Польщі, а в 1630—1633 рр. здійснив освітню мандрівку за кордон. Завершуючи освіту в Сорbonні, талановитий юнак видав у Парижі власний твір, написаний латиною, під назвою «Розвідка про московитську війну», який присвятив порівняльному аналізу політичного устрою Московської держави та Речі Посполитої.

На початку Національно-визвольної війни Ю. Немирич воював на боці Польщі. У 1655 р. він перейшов на бік трансильванського князя Дєрдя II Ракоці, який підтримував протестантів, а в 1657 р. — на бік козаків. У цей самий час Ю. Немирич прийняв православну віру. Після смерті Б. Хмельницького він став «правою рукою» І. Виговського у планах примирення України й Польщі через федераційний союз трьох держав. У серпні 1659 р. Ю. Немирич трагічно загинув.

- на чолі Руського князівства був гетьман, якого затверджував король із чотирьох кандидатів, що були представниками козацької старшини; гетьман обирається довічно;
- гетьману заборонялися будь-які відносини з іншими державами;
- польські й литовські війська не мали права перебувати на українських землях;
- козацький реєстр мав становити 30 тис. осіб (тобто скороочувався наполовину);
- гетьман мав право представляти королю щорічно по 100 козаків із кожного полку для надання їм шляхетських привілеїв;
- церковна унія мала бути скасована; водночас п'ять православних ієархів отримували місця в сенаті;
- передбачалося засновувати необмежену кількість гімназій, школ і друкарень.

Хоча польський сейм і затвердив Гадяцьку угоду (крім пункту про скасування церковної унії), її умови не були втілені в життя. Цей документ, незважаючи на всі його позитивні моменти, спізнився щонайменше на століття. Після тривалої боротьби з Польщею його вже не сприймали в українському суспільстві. Коли посланець привіз остаточний текст угоди до І. Виговського, той вигукнув: «Ти зі смертю приїхав і смерть мені привіз».

2. Московсько-українська війна 1658—1659 рр. Конотопська битва. Гадяцька угода стала приводом до відкритої агресії Московської держави проти Гетьманщини. Восени 1658 р. між ними розпочалася війна. Московська влада закликала український народ не підкорятися гетьману, а армія на чолі з воєводою Григорієм Ромодановським силою схиляла населення до підданства московському царю. Частина лівобережних козацьких полків перейшла на бік Московської держави.

Тим часом І. Виговський розіслав європейським правителям лист-звернення, у якому повідомив про розрив із Московією та його причини.

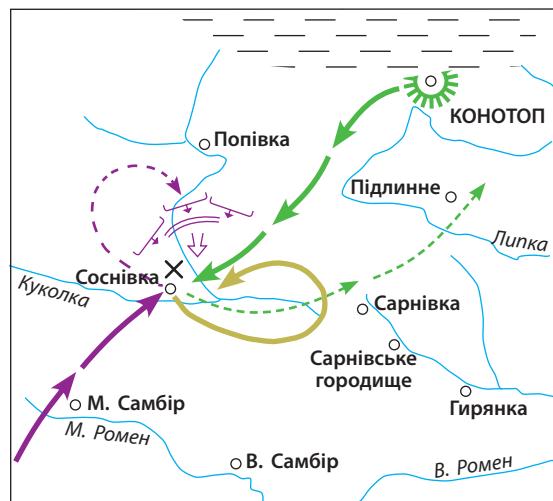
На початку квітня 1659 р. московське військо на чолі з князем О. Трубецьким підійшло до Конотопа та взяло його в облогу. Місто захищали 4 тис. козаків на чолі з наказним гетьманом Г. Гуляницьким. Героїчна оборона дала змогу І. Виговському зібрати сили та разом із поляками й татарами рушити на допомогу.

8—9 липня 1659 р. під Конотопом відбулася вирішальна битва, у якій І. Виговський завдав поразки 100-тисячній московській армії. У битві загинули основні сили московської кінноти. Переляканий цар навіть залишив Москву, боячись чергового походу козаків на місто.

Проте через гостру внутрішньополітичну ситуацію скористатися результатами перемоги гетьман не зміг. Рух

Уранці 8 липня 1659 р. І. Виговський з українськими та польськими полками рушив до переправи через річку Куколка біля села Соснівка, що за 12 км від Конотопа. Тим часом татари й українська кіннота пішли в обхід Соснівки. Назустріч українському війську рушила відбірна московська кіннота. Біля переправи зав'язалася битва. Українські полки вдавано відступили, заманивши частину московської кінноти на протилежний берег річки. Тим часом у тил московського війська вдарила татарська й українська кіннота. Серед московських військ виникла паніка, і вони кинулися тікати. У полон потрапили князі Семен Пожарський, Семен Львов та інші. Уночі О. Трубецький дав наказ зняти облогу з міста та відступити. У цей момент із Конотопа вдалив Г. Гуляницький і захопив частину обозу московського війська. Згодом підійшли І. Виговський та Мехмед IV Герай із військами, завдавши Московії ще більших втрат. Московське військо переслідували ще три доби, а вцілілим частинам удалося дістатися Путівля.

КОНОТОПСЬКА БИТВА (1659 р.)

проти влади І. Виговського охопив Лівобережжя й частково Правобережжя. До того ж на українські землі знову рушили московські війська. У цей час гетьмана зі своїм військом залишив кримський хан, оскільки вінницький полковник І. Сірко разом із запорожцями здійснив воєнний похід на Аккерман.

Невдоволена політикою І. Виговського козацька старшина об'єдналася навколо Юрія Хмельницького й висунула його на гетьманство. 21 вересня 1659 р. відбулася козацька рада, на якій Ю. Хмельницького було обрано гетьманом. І. Виговський урятувався втечею до поляків, але в 1664 р. його було звинувачено у змові проти Польщі й страчено.

3. Гетьманство Ю. Хмельницького. Поділ українських земель на Лівобережну і Правобережну Гетьманщину.

Ставши гетьманом, Ю. Хмельницький вирішив налагодити відносини з Московією. Під час переговорів у Переяславі московські воєводи відхилили український проект та нав'язали новий договір на основі змінених «Березневих статей», що отримав назву «Переяславські статті» 1659 р.

Нові обмеження, що містилися в «Переяславських статтях», викликали обурення в більшості козацтва.

У той самий час Річ Посполита та Московська держава готувалися до нового етапу боротьби. У воєнній кампанії 1660 р., вирішальна битва якої відбулася поблизу міста Чуднів (тому її назвали Чуднівська) на Правобережжі, польсько-татарська армія завдала поразки козацько-московській. Політичним наслідком цього став перехід

- Облога Конотопа московськими військами
- Рух козацьких і татарських загонів
- - → Маневр козацьких загонів
- ↗ Атака із засідки козацьких загонів
- Маневр та атака татарських загонів
- Рух московських військ
- X Місце розгрому московських військ
- Втеча московських військ
- Болота

Гетьман Юрій Хмельницький.
Невідомий художник. XVII ст.

Умови «Переяславських статей»

1659 р.:

- старшина була позбавлена права без дозволу царя переобирати гетьмана;
- гетьман втрачав право самостійно призначати, звільнити або засуджувати до страти старшину й полковників;
- московське військо, крім Києва, розміщувалося в Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані;
- українському уряду було заборонено підтримувати дипломатичні відносини з іншими державами й організовувати воєнні походи без дозволу Московії.

Умови Слободищенського трактату 1660 р.:

- було вилучено положення про Руське князівство;
- гетьман був зобов'язаний надавати військову допомогу Речі Посполитій у її війнах з іншими державами;
- підтверджувалася заборона гетьману вести самостійну зовнішню політику;
- польській шляхті повертали все майно на українських землях.

Чорна рада — термін, що позначає козацьку раду, у якій крім старшини брала участь і значна частина рядового козацтва. Означення «чорна» походить від слова «чорнь» — так старшина називала рядових козаків і нижчі стани суспільства.

Ю. Хмельницького на бік Польщі й підписання Слободищенського трактату 1660 р. Його було укладено на основі Гадяцької угоди, але з деякими змінами.

Підписання Слободищенського трактату привело до політичного розколу українського суспільства. Якщо на Правобережжі козацька рада, що відбулася восени 1660 р. в Корсуні, схвалила його, то козаки деяких лівобережних полків відмовилися підтримати трактат й обрали своїм наказним гетьманом переяславського полковника Якима Сомка. Ю. Хмельницький за допомогою татар спробував відновити свою владу на Лівобережжі й усунути від влади Я. Сомка. Проте це лише погіршило ситуацію: у травні 1661 р. майже все Лівобережжя визнало владу Московії. Наприкінці 1662 р., зневірившись у можливості об'єднати під своєю булавою всі українські землі, Ю. Хмельницький зрікся гетьманства й постригся в ченці під ім'ям Гедеон.

У цей час остаточно склався поділ території Гетьманщини на Правобережну, яка визнавала польську владу, і Лівобережну, підпорядковану Московській державі. В обох частинах Української козацької держави було встановлено окремі гетьманати.

На Правобережжі в січні 1663 р. козацька рада в Чигирині обрала гетьманом Павла Тетерю (1663—1665 рр.). На Лівобережжі після короткого гетьманства Я. Сомка (1662 р.), якого не визнала московська влада, 27 червня 1663 р. на Чорній раді в околицях міста Ніжин гетьманом обрали Івана Брюховецького (1663—1668 рр.). Отже, у Гетьманщині виникла глибока криза. Кожен гетьман покладався на силу, щоб об'єднати українські землі.

4. Спроби об'єднати Правобережну і Лівобережну Гетьманщину. Андрусівське перемир'я 1667 р. У жовтні 1663 р. на Лівобережну Гетьманщину вторглися польські війська на чолі з королем Яном II Казимиром, татари та правобережні козацькі полки на чолі з П. Тетерою. Цей похід тривав до березня 1664 р. і зазнав поразки.

Повернувшись із невдалого походу, польська шляхта почала відновлювати свої порядки на Правобережжі.

У відповідь спалахнуло повстання проти польської влади, унаслідок якого П. Тетеря втік до Речі Посполитої. Новим гетьманом Правобережжя було обрано Петра Дороженка (1665—1676 рр.). Він зумів відновити діяльність державних органів та зміцнити свою владу. Першочерговим завданням новообраний гетьман вважав об'єднання двох частин України.

Тим часом обраний гетьманом Лівобережжя кошовий отаман Запорозької Сіці I. Брюховецький у листопаді 1663 р. підписав із представниками царського уряду «Батуринські статті». Порівняно з попередніми договірними статтями вони містили п'ять нових пунктів:

- гетьманський уряд зобов'язувався безоплатно забезпечувати продовольством розташовані на українських землях московські гарнізони;
- гетьманський уряд зобов'язувався здійснювати заходи з повернення московських утікачів (їх переховування каралося смертю);
- встановлювалася заборона для українських купців на продаж вина й тютюну в Московській державі;
- заборонявся продаж хліба на Правобережну Гетьманщину й кримським татарам;
- гетьманський уряд мав скласти списки всіх козаків, міщан і селян, а також зазначити розміри їхніх земельних володінь.

У вересні 1665 р. І. Брюховецький першим з українських гетьманів здійснив візит до Москви, де підписав нові статті, що значно посилювали залежність козацької України від царського уряду. Згідно з «Московськими статтями»:

- українські землі й міста проголошуvalися володіннями московського царя, а з їхнього населення (крім козаків) стягувалися податки до царської скарбниці;
- вибори гетьмана віdbувалися в присутності московських представників, а гетьманські клейноди новообраний гетьман отримував від царя;
- дипломатичні відносини гетьмана з іншими державами заборонялися;
- Київську митрополію мав очолити московський ставленик;
- гетьман позбавлявся права надавати українським містам самоврядування, відтепер це здійснював тільки цар;
- збільшувалася кількість московських гарнізонів, вони розміщувалися в усіх основних містах, а повноваження московських воєвод суттєво зростали (збирання податків із некозацького населення, хліба на утримання гарнізонів, грошових зборів тощо).

І. Брюховецький отримав від московського царя титул боярина та велиki маєтки за проявлену поступливість.

У цей період також тривала війна між Московською державою та Річчю Посполитою. Виснаживши матеріальні й людські ресурси, обидві держави схилялися до примирення. Дізнавшись про початок переговорів, П. Дорошенко зрозумів, що сподіватися на допомогу Польщі в боротьбі проти Московії не варто. За допомогою татар він розгромив під Брайловом польське військо (19 грудня 1666 р.), тим самим перешкодивши його намірам розміститися на Правобережжі.

У той самий час у результаті тривалих переговорів 30 січня 1667 р. в селі Андрусово, що під Смоленськом, Московська держава та Польща уклали угоду про перемир'я на 13,5 року. На підписання **Андрусівського перемир'я** не запросили ні лівобережного гетьмана І. Брюховецького, ні новообраниого правобережного гетьмана П. Дорошенка.

Гетьман Павло Тетеря. Невідомий художник

Гетьман Іван Брюховецький. Невідомий художник

Працюємо з хронологією

- 1658 р. — Гадяцька угода.
- 1659 р. — Конотопська битва.
- 1663 р. — Чорна рада.
- 1667 р. — Андрусівське перемир'я.

Ілюстрація до книги «Чорна рада» П. Куліша, виданої Я. Оренштайном

Повалення та арешт гетьмана Я. Сомка й обрання І. Брюховецького. Кадр із кінофільму «Чорна рада». Режисер М. Засєєв-Руденко. 2000 р.

Згідно з умовами Андрусівського перемир'я закріплювався такий поділ українських земель: Правобережжя (без Києва) відійшло до Польщі, а Лівобережжя та тимчасово Київ (на два роки) залишилися за Московією. Запорожжя мало визнавати владу обох держав.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У період гетьманства І. Виговського через внутрішні й зовнішні чинники в Гетьманщині спалахнула громадянська війна.
- Гадяцька угода між Гетьманчиною та Річчю Посполитою не знайшла підтримки в більшій частині населення, що стало головною причиною втрати І. Виговським гетьманства.
- Обрання гетьманом політично несамостійного Ю. Хмельницького не змогло врятувати Гетьманщину від Руїни. Політичні хитання гетьмана від Московії до Польщі зрештою привели до усунення його від влади, а подальша боротьба за гетьманську булаву спричинила розкол Гетьманщини на Правобережну і Лівобережну.
- Уклавши Андрусівське перемир'я, Річ Посполита й Московська держава юридично оформили поділ Гетьманщини.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Знайдіть, покажіть та розкажіть». **Правила гри.** Клас об'єднується в чотири команди. Кожна команда представляє одну з подій (укладення Гадяцької угоди, Конотопська битва, Чорна рада поблизу Ніжина, Андрусівське перемир'я). Учасники команди мають знайти інформацію про подію, показати на карті атласу місце, де вона відбувалася, та скласти розповідь про її наслідки для подальшого розвитку Української козацької держави.
- ▲ 2. Які прорахунки політики І. Виговського привели до загострення соціально-політичного становища в Гетьманщині восени 1657 — взимку 1658 р.? **3. Колективне обговорення.** Охарактеризуйте зміст Гадяцької угоди. У чому полягала відмінність цього документа від Зборівського договору 1649 р. і «Березневих статей» 1654 р.? Умови договорів із якою державою були більш прийнятними для Гетьманщини: із Московією чи Річчю Посполитою? Поясніть свою думку. **4.** Чому перемога під Конотопом не додала авторитету гетьману І. Виговському? **5.** У чому полягала недалекоглядність політики Ю. Хмельницького?
- ◆ 6. Простежте за картою атласу перебіг воєнних дій українсько-московської війни 1658—1659 рр. **7.** Складіть у зошиті порівняльну таблицю «Договори, укладені Гетьманчиною із сусідніми державами». Питання для порівняння визначте самостійно.
- ◆ 8. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте етапи обмеження прав Української козацької держави в 1654—1667 рр. Які методи використовувала Московія в обмеженні прав козацької України?
- ★ 9. Який рік слід вважати датою розколу Української козацької держави на Лівобережну і Правобережну Гетьманщину: 1660, 1663 чи 1667? Поясніть свою думку.

§ 21. Правобережна та Лівобережна Гетьманщина в 60—70-х рр. XVII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про гетьманство П. Дорошенка та його спроби об'єднати під своєю владою всі українські землі; про втручання у внутрішні справи Гетьманщини сусідніх держав; про запеклу боротьбу за Правобережжя; хто такі «сердюки», «компанійці».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Робота в малих групах. Обговоріть і визначте, коли та в результаті яких подій відбувся розкол Гетьманщини на Лівобережну й Правобережну. 2. Які держави прагнули заволодіти українськими землями?

1. Гетьман П. Дорошенко. Возз'єднання Гетьманщини.

Ситуація, що склалася після підписання Андрусівського перемир'я, вимагала від українства згуртованості у відстоюванні власних інтересів. Для здійснення такого кроку потрібна була сильна особистість. Такою людиною став гетьман П. Дорошенко. Спочатку він підпорядкував своїй владі все Правобережжя та за допомогою жорстких заходів навів лад: відбудовувалися міста, відновлювалися господарство й органи влади. Було створено 20-тисячне військо сердюків. Проте для подальшого здійснення планів гетьмана ресурсів Правобережжя було недостатньо.

Для проведення об'єднавчої політики П. Дорошенко, як колись Б. Хмельницький, вирішив заручитися підтримкою Кримського ханства. Спочатку він намагався підкорити своїй владі Волинь, Західне Поділля, Галичину, що створило б базу для подальшої боротьби. Тут були значні людські ресурси, і ця територія відносно мало постраждала від військових протистоянь попередніх років.

Проте Західний похід П. Дорошенка (вересень-жовтень 1667 р.) разом із татарами виявився невдалим. Татари не проминали нагоду брати ясир і грабувати, що викликало опір населення. Цим скористався польський коронний гетьман Ян Собеський, який уміло налагодив оборону. Проте остаточно зірвав план П. Дорошенка похід харківського полку І. Сірка із запорожцями на Кримське ханство.

У вирішальний момент (Я. Собеський перебував в облозі українсько-татарського війська в укріплена таборі біля Підгайців) татари уклали мир із поляками та повернулися в Кримське ханство. П. Дорошенко був змушений підписати з Річчю Посполитою Підгаєцький договір (1667 р.), за яким визнав підданство короля та дозволив польській шляхті повернутися до своїх маєтків.

Гетьман звернувся до московського царя з пропозицією прийняти протекторат Московії за умови об'єднання козацької України. Для Московії це означало розрив Андрусівського перемир'я, на що вона не бажала йти через внутрішні негаразди: вирувало повстання С. Разіна (1667—1671 рр.).

■ Якими методами намагався об'єднати Гетьманщину П. Дорошенко?

Сердюки — наймане піхотне військо, яке набирає гетьман; становило його особисту гвардію. Військо складалося переважно з козаків та частково іноземців (воловів, сербів, поляків). Сердюцькі полки були ліквідовані в 1726 р.

Монумент на місці битви під Підгайцями (Тернопільська обл.).
Сучасний вигляд

Гетьман Петро Дорошенко.
Невідомий художник. XIX ст.

Петро Дорошенко — найяскравіша постать в історії Української козацької держави. Його навіть називали «Сонцем Руїни». П. Дорошенко народився в 1627 р. в Чигирині в козацькій родині. Його дід Михайло Дорошенко був гетьманом Війська Запорозького (трагічно загинув), а батько — полковником за часів гетьманства Б. Хмельницького. П. Дорошенко здобув добру освіту, знав латинську й польську мови. У віці 30 років він став полковником Прилуцького полку, потім — Черкаського й Чигиринського полків у війську Б. Хмельницького. Деякий час він підтримував гетьмана І. Виговського, а потім Ю. Хмельницького.

У той самий час на Лівобережжі спалахнуло повстання проти московської влади. У лютому 1668 р. І. Брюховецький, розчарований московським підданством, прагнучи втримати владу, оголосив про розрив із Московією. Невдовзі з більшої частини Лівобережної України було вигнано царських воєвод. Розпочалося повстання й на Слобожанщині під проводом І. Сірка.

Цією ситуацією вирішив скористатися П. Дорошенко. Заручившись підтримкою лівобережної старшини та Кримського ханства, він у червні 1668 р. вступив на Лівобережжя. Козаки лівобережних полків убили І. Брюховецького та приєдналися до П. Дорошенка. На загальній козацькій раді П. Дорошенка обрали гетьманом усієї козацької України. Це був беззаперечний успіх гетьмана, але такий розвиток подій не влаштовував сусідні держави.

Тим часом польські підрозділи увірвалися на Брацлавщину. Для організації опору П. Дорошенко був змушений повернутися на Правобережжя, залишивши на Лівобережжі наказним гетьманом Дем'яна Ігнатовича, більш відомого як **Дем'ян Многогрішний**. Відбивши наступ польського війська, П. Дорошенко опинився перед небезпекою нової міжусобиці. Запорожжя, яке підтримував кримський хан, проголосило гетьманом запорозького писаря **Петра Суховія** (1668—1669 рр.). Він визнав зверхність Кримського ханства над Українською козацькою державою.

2. Прийняття Українською козацькою державою протекторату Османської імперії (1668—1669 рр.). Намагаючись уникнути міжусобиці та війни з Кримським ханством, П. Дорошенко направив посольство до Стамбула із пропозиціями, за яких Гетьманщина погоджувалася прийняти протекторат Османської імперії. Умови були такими: усі українські землі від річки Вісла й міст Перемишль і Самбір на заході до Севська й Путівля на сході мають перебувати в межах Гетьманщини; населення звільнялося від сплати податків і данини; православна церква мала отримати автономію; туркам і татарам заборонялося в межах України руйнувати поселення, брати ясир, зводити мечеті тощо. На більшість із цих умов турецький султан Мехмед IV погодився.

На Лівобережжя тим часом рушило московське військо на чолі з князем Г. Ромодановським. Д. Многогрішний не витримав наступу та під тиском частини старшини й духовенства перейшов на бік Московії, склавши присягу царю. У грудні 1668 р. на Старшинській раді Чернігівського, Ніжинського й Стародубського полків Д. Многогрішний був проголошений гетьманом.

Ситуацію скористався П. Суховій, який узяв під контроль південні Лівобережжя. Спалахнули бойові дії. Д. Многогрішний із московськими військами витіснив загони П. Суховія й татар, що його підтримували, на Правобережжя.

На загальній козацькій раді в березні 1669 р. у Глухові під час обрання Д. Многогрішного гетьманом було ухвалено нові договірні статті з Московією («Глухівські статті»). Гетьман переніс свою резиденцію з Гадяча до Батурина. Для охорони він узяв ще тисячу московських стрільців. Відтоді московські війська завжди перебували в резиденції лівобережного гетьмана.

На той час повернулося посольство зі Стамбула, яке відправляв П. Дорошенко. У березні 1669 р. в Корсуні відбулася розширенна Старшинська рада, у якій узяли участь представники Лівобережжя та Запорожжя. Було ухвалено рішення прийняти протекторат Османської імперії (без складання присяги султану) та підтвердити довічне право гетьманства П. Дорошенка по обидва боки Дніпра.

Проти такого рішення виступили запорожці, частина городового козацтва, селяни та міщани, у свідомості яких зберігалося вороже ставлення до Османської імперії.

У травні запорожці знову проголосили П. Суховія гетьманом, на бік якого перейшли козаки Корсунського й Уманського полків. Розгорнулися запеклі бої, у яких П. Суховій зазнав поразки.

У серпні частина козаків проголосила гетьманом уманського полковника Михайла Ханенка (1669—1670 рр.), якого підтримала Польща, і збройне протистояння продовжилося. П. Суховій став генеральним писарем в уряді новообраниого гетьмана.

У вересні 1670 р. М. Ханенко підписав «Острозькі статті», за якими козаки поверталися в підданство до польського короля та відмовлялися від будь-яких відносин з іншими державами. Натомість козаки зберігали давні вольності, проголошувалася «безпека, вольності й повага на вічні часи» до православного духовенства.

3. Усунення від влади гетьмана Д. Многогрішного. «Конотопські статті» 1672 р. Після підписання «Глухівських статей» лівобережний гетьман Д. Многогрішний узяв собі за мету відновлення прав козацької України часів Б. Хмельницького й перестав узгоджувати свою політику з Московією. Він відновив зв'язки з П. Дорошенком і почав надавати йому військову допомогу, позбавив посад багатьох промосковських налаштованих старшин. У 1672 р. ця група старшин сфабрикувала справу про «зраду» гетьмана, змовившись із московськими стрільцями. Д. Многогрішного та його соратників було заарештовано й відправлено до Москви. Після катувань Д. Многогрішного засудили до страти, яку останньої миті замінили на заслання до Сибіру.

Новим гетьманом Лівобережжя призначили прихильного до Московії Івана Самойловича (1672—1687 рр.). Одночасно було ухвалено «Конотопські статті», які здебільшого

Підписуючи «Глухівські статті», царська влада пішла на деякі поступки Українській козацькій державі. Зокрема, московські воєводи мали перебувати лише в п'яти містах (Київ, Переяслав, Ніжин, Чернігів, Остер), а їхні функції обмежувалися лише військовими справами. Збір податків із місцевого населення переходив до козацької старшини. Гетьману, як і раніше, заборонялося вести зовнішньополітичні справи, але його представники могли бути присутніми на посольських з'їздах, де вирішувалися питання, пов'язані з козацькою Україною. Гетьман отримав право на створення найманого кінного війська **компанійців** кількістю 1 тис. осіб. На них покладалися функції підтримання порядку. Переход селян у козаки обмежувався. Українцям заборонялося торгувати тютюном і вином у московських містах.

Компанійці — наймані підрозділи кінноти, які виконували переважно поліцейську функцію. Їх набирали з козаків або іноземців (волохів, сербів тощо). Від 20-х рр. XVIII ст. компанійці стали наближеними до гетьмана особами, що мали певні привileї.

Гетьман Дем'ян Многогрішний.
Невідомий художник. XVII ст.

повторювали «Глухівські статті» 1669 р., але містили й нові обмеження влади гетьмана: гетьман не мав права звільняти з посад і судити старшину без ради з усією старшиною; гетьману заборонялося без царського указу та згоди Старшинської ради підтримувати відносини з правителями інших держав і гетьманом П. Дорошенком. Положення про необхідність присутності представників гетьмана на з'їзді послів під час обговорення справ, що стосувалися Української козацької держави, були вилучені.

4. Боротьба за Правобережжя. Наприкінці 60-х рр. XVII ст. ситуація на Правобережжі була дуже складною. До внутрішнього протистояння додалося військове суперництво за цей регіон Речі Посполитої, Московії та Османської імперії.

Польська влада визнала правобережним гетьманом М. Ханенка та влітку 1671 р. розпочала воєнні дії проти П. Дорошенка. У 1672 р. на боці П. Дорошенка виступила Османська імперія. Вона вимагала від Польщі передати їй Західне Поділля з Кам'янцем.

У липні 1672 р. турецьке військо на чолі із султаном розташувалося під Хотином. Тим часом П. Дорошенко вів успішні дії проти М. Ханенка й Речі Посполитої на Брацлавщині. Невдовзі він з'єднався із силами Османської імперії. Об'єднане військо взяло в облогу Кам'янець і після штурму здобуло його. Далі воно підйшло до Львова.

Поразки змусили польську владу підписати в жовтні 1672 р. в Бучачі угоду з Османською імперією. За **Бучацьким мирним договором** Річ Посполита визнавала існування Української козацької держави під протекторатом турецького султана в межах Брацлавщини та Південної Київщини. Західне Поділля переходило під владу Османської імперії, а решта Правобережжя (Північна Київщина) залишалася під польською владою. Польща зобов'язувалася сплачувати данину Османській імперії. Бучацький мирний договір засвідчив помилковість політики П. Дорошенка, який у боротьбі за об'єднання Української козацької держави сподівався на підтримку Османської імперії.

Польський сейм відмовився ухвалити Бучацький мирний договір, і війна продовжилася. Восени 1673 р. під Хотином турецькі війська були розгромлені польською армією на чолі з Я. Собеським. У 1676 р. він був проголошений польським королем і великим князем литовським під ім'ям Ян III Собеський.

Московська держава сприйняла Бучацький мирний договір як відмову Речі Посполитої від Правобережної Гетьманщини й наприкінці 1673 р. розпочала воєнні дії проти П. Дорошенка. До початку березня 1674 р. 70-тисячне козацько-московське військо захопило основні міста Правобережжя. На Старшинській раді в Переяславі 17 березня

Облога Кам'янця в 1672 р. Гравюра
на міді

Я. Собеський під Хотином.
Художники А. Штех, Ф. ван Кессель.
1674—1679 pp.

1674 р. І. Самойловича проголосили гетьманом «обох боків Дніпра». М. Ханенко, що прибув на раду, склав гетьманські клейноди. Однак об'єднання Української козацької держави під однією булавою не було тривалим. Турки й татари, які прийшли на допомогу П. Дорошенку, змусили козацько-московське військо відступити на Лівобережжя.

Брацлавщину знову захопили польські війська. П. Дорошенко опинився в скрутному становищі. Він вирішив відмовитися від протекторату Османської імперії та визнати владу московського царя. П. Дорошенко присягнув йому перед кошовим отаманом І. Сірком, а той доповів про це І. Самойловичу. Проте московська влада не визнала цей акт присяги. У вересні 1676 р., коли московська армія оточила Чигирин, П. Дорошенко, щоб уникнути кровопролиття, поклав перед брамою булаву та склав присягу царю.

У жовтні 1676 р. Ян III Собеський уклав із турецьким султаном **Журавненський мирний договір**, за яким Польща визнавала за Османською імперією Поділля, а за гетьманом П. Дорошенком — більшу частину Правобережжя, крім Білоцерківського й Павлоцького полків. Натомість скасувалася щорічна данина Османської імперії. Проте й цей договір не був схвалений сеймом, і згодом бойові дії відновилися.

5. Повернення до влади на Правобережжі Ю. Хмельницького. Чигиринські походи турецької армії. Після зрешчення П. Дорошенка турецький уряд спробував за допомогою Ю. Хмельницького утримати за собою Правобережжя. У 1677 р. султан Мехмед IV вручив йому булаву з гучним титулом «князя Сарматії та України, володаря Війська Запорозького». Навесні 1677 р. разом із турецькою армією Ю. Хмельницький з'явився на українських землях. Проте населення не виявило готовності йти за новим гетьманом і чинило опір.

На початку серпня 1677 р. відбувся перший Чигиринський похід. 100-тисячне турецько-татарське військо разом із загоном прибічників Ю. Хмельницького підійшло до Чигирина та взяло його в облогу. Спроби Ю. Хмельницького схилити козаків на свій бік були марними. Штурм міста також виявився невдалим. Після того як на допомогу гарнізону Чигирина прибуло 57-тисячне козацько-московське військо, очолюване князем Г. Ромодановським і гетьманом І. Самойловичем, облогу було знято.

У липні 1678 р. вже 200-тисячне турецько-татарське військо вдруге підступило до Чигирина і взяло його в облогу. За допомогою підкопів турецькі війська підрівали вал та увірвалися в нижнє місто. Козаки відступили до фортеці. Московське військо за таємним наказом царя відмовилося прийти на допомогу. Також не рушило на допомогу 120-ти-січне козацько-московське військо, що стояло неподалік

Бій за османський прапор.
Художник Ю. Брандт. XIX ст.

За гетьмана І. Самойловича козакам було дозволено займатися власною прибутковою справою, але за це слід було сплатити «оренду» (так тоді називали дозвіл на господарську діяльність). Це дало поштовх до стрімкого економічного розвитку Лівобережної Гетьманщини і значно наповнило скарбницю гетьмана. Проте для козацької старшини власний млинок, гуральня або інший промисел ставали важливішими, ніж боротьба за Батьківщину.

Облога Чигирина. Гравюра з Літопису Самійла Величка

Працюємо з хронологією

1668 р. — проголошення П. Дорошенка гетьманом усієї козацької України.

1669 р. — Старшинська рада в Корсуні. Ухвалення протекторату Османської імперії над Українською козацькою державою.

1677, 1678 pp. — Чигиринські походи турецької армії.

Татарський лучник. Художник В. Павлішак. Між 1866 і 1905 pp.

Піхотинці-сердюки (фрагмент). Невідомий польський художник. Кінець XVII ст.

міста. Московський цар вирішив відкупитися від Османської імперії, віддавши місто її військам на поталу. Козацьку столицею було захоплено.

Турецькі війська вщент зруйнували Чигирин. Проте виснажені тривалою облогою, вони вже не змогли продовжити наступ і повернулися до Молдавії.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- П. Дорошенко, ставши гетьманом Правобережжя, повів рішучу боротьбу за об'єднання Української козацької держави. Однак його успіх був нетривалим.
- Сусідні держави не були зацікавлені в існуванні сильної Української козацької держави. До того ж її єдність підривала боротьба старшинських угруповань за владу. Унаслідок цього на українських землях певний час діяло кілька гетьманів одночасно.
- Спроби відновити єдність Української козацької держави завершилися невдачею.

Запитання та завдання

- ◆ **1.** Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Хто з них?». **Правила гри.** Учні та учениці вибирають зі списку історичну особистість (тут: П. Дорошенко, Ю. Хмельницький, Д. Многогрішний, П. Суховій, М. Ханенко, Мехмед IV тощо). Учитель/учителька зачитує перелік подій, на які мають відгуковуватися головні герої, якщо вони брали в них участь.
- ▲ **2. Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, якою була мета політики гетьмана П. Дорошенка. Чи досяг він її? **3.** Поміркуйте, чому військово-політичний союз гетьмана П. Дорошенка з Османською імперією привів до нового спалаху громадянської війни в Українській козацькій державі. **4.** Як можна оцінити арешт і заслання московською владою гетьмана Д. Многогрішного? **5.** Чому повернення Ю. Хмельницького до влади завершилося невдачею? **6.** Коли і на яких умовах була припинена боротьба за Правобережну Гетьманщину між Османською імперією та Московією?
- ◆ **7.** Простежте за картою атласу, якими були основні напрямки воєнних походів та де відбувалися битви в 1667—1681 pp. **8.** Складіть синхронізовану хронологічну таблицю подій Руйни.
- ★ **9. Робота в парах.** Обговоріть і порівняйте «Глухівські статті» 1669 р. з «Московськими статтями» 1665 р. Що було між ними спільного, а що відмінного? **10. Колективне обговорення.** Якою, на вашу думку, була роль гетьмана П. Дорошенка в тогочасних подіях? Чи справедливо його називають «Сонцем Руйни»? **11.** Які здобутки Української революції середини XVII ст. вдалося зберегти після подій Руйни? **12.** Чи згодні ви з твердженням гетьмана І. Мазепи, який, оцінюючи події Руйни, зазначав: «Самі себе звоювали»? Поясніть свою відповідь.

§ 22. Правобережне козацтво в останній чверті XVII ст. Закрілення розподілу козацької України між Московським царством і Річчю Посполитою

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: як відбулося закрілення поділу Української козацької держави між Річчю Посполитою та Московським царством; про відродження правобережного козацтва в останній чверті XVII ст.

1. Укладення Бахчисарайського мирного договору між Московською державою та Османською імперією.

Після Чигиринських походів правителем Правобережжя залишився Ю. Хмельницький, який розмістився в Немирові. Він був підвладний турецькому наміснику (паші) із Кам'янця.

Проте влада Ю. Хмельницького тривала недовго. За однією з версій, він був заарештований, а згодом страчений турецькою владою за пограбування купців, тортури та вбивства невинних. На думку інших вчених, він доживав віку в православному монастирі на острові в Егейському морі.

Тим часом Московська держава та Османська імперія домовилися про поділ Української козацької держави. У 1681 р. сторони підписали **Бахчисарайський мирний договір** на 20 років.

2. Відновлення козацтва на Правобережжі, його участь у боротьбі проти Османської імперії.

Бахчисарайський мирний договір не завершив боротьбу за Правобережжя. Із часом протистояння між Річчю Посполитою та Османською імперією спалахнуло з новою силою.

У 1681 р. турецький султан віддав Брацлавщину й Київщину під управління молдавського господаря Георгія III Дуки. Той поставив наказним гетьманом Яна Драгинича. Останній, оселившись у Немирові, почав призначати полковників до колишніх полкових міст і розгорнув активну політику з освоєння розорених війною земель. Крім того, Я. Драгинич проголосив «загальне право свободи по всій Україні й відновлення козацьких полків». Ці заходи викликали занепокоєння Московської держави, яка вбачала в цьому порушення умов Бахчисарайського мирного договору. Лівобережний гетьман І. Самойлович навіть здійснив рейд на Правобережжя, щоб розігнати нових поселенців.

У той самий час Річ Посполита також вирішила відновити козацтво, розуміючи, що без нього вести успішну боротьбу з Османською імперією та відродити Правобережжя

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Який період історії України називають Руїною? 2. Як гетьмани намагалися об'єднати Українську козацьку державу?

- На яких умовах відбулася домовленість між Московською державою та Османською імперією щодо українських земель?

Умови Бахчисарайського мирного договору 1681 р.:

- кордон між Московією та Османською імперією пролягав по Дніпру;
- Лівобережна Гетьманщина, Київ із прилеглими містами та Запорожжя визнавалися за Московією, а Південна Київщина й Поділля — за Османською імперією;
- обидві сторони зобов'язувалися не споруджувати та не відбудовувати укріплення між Південним Бугом і Дніпром, а також не заселяти ці землі;
- татарські орди могли вільно кочувати в південноукраїнських степах, а запорозькі козаки та все населення — ловити рибу в Дніпрі, добувати сіль, полювати й пересуватися річками до Чорного моря;
- султан і кримський хан зобов'язувалися не допомагати противникам Московської держави.

Розвідник Ю. Кульчицький
під час облоги Відня.
Невідомий художник. 1684 р.

У битві під Віднем уславився український козак **Юрій Кульчицький** із міста Самбір на Львівщині, про подвиги якого писали тогоджані європейські газети.

Коли Османська імперія взяла в облогу Відень, Ю. Кульчицький перебував у місті в торгових справах. Не вагаючись, він став до лав захисників Відня. Знаючи турецьку мову та звичай (він колись був у полоні), Ю. Кульчицький неодноразово проникав до турецького табору та діставав важливі відомості.

Коли після розгрому турецької армії союзники ділили захоплену здобич, Ю. Кульчицький узяв собі вози, навантажені кавою. Ніхто не зінав, що це і що з ним робити. Кмітливий козак відкрив у Європі першу кав'янню. Так було закладено традицію вживання відомої на весь світ віденської кави. Після смерті Ю. Кульчицького в столиці Австрії йому було встановлено пам'ятник.

неможливо. Ще в 1674 р. подільський полковник Остап (Євстафій) Гоголь був призначений наказним гетьманом. У його відання перейшли Могилівський, Брацлавський, Кальницький та Уманський полки. У 1676 р. польський сейм ухвалив рішення затримати козаків на службі не лише з військовою метою, але «як представників панування Речі Посполитої в Україні». Оскільки більша частина Правобережжя була під владою Османської імперії, польська влада виділила для козаків землі на Київському Поліссі. Гетьманською резиденцією стало місто Димер.

Підписання Бахчисарайського мирного договору суттєво змінило розстановку сил у Центрально-Східній Європі. Він розв'язав руки султану для останнього, як виявилося, великого наступу на Європу. Його кульміацією стала облога Відня в 1683 р. На допомогу місту вирушив польський король Ян III Собеський із 25-тисячним військом, у якому були й українські козаки. Стрімкий удар польських гусарів (це була найбільша кавалерійська атака в історії) по табору османів примусив останніх тікати з місця битви. Після цієї перемоги Польща вступила до Священної ліги (Рим, Венеція, Австрія), яка вела боротьбу проти Османської імперії.

У той час як польський король Ян III Собеський громив турецьку армію під Віднем, 5 тис. козаків на чолі з гетьманом Стефаном Куницьким здійснили похід через молдавські землі в буджацькі та білгородські степи. Вони здобули гучну перемогу над турецькими та татарськими військами в битві під містом Тигиня (нині Бендери) і вийшли до Чорного моря. Проте незабаром козаки самі були розбиті в Молдавії. У поразці звинуватили С. Куницького, через що його було вбито. Новим гетьманом став Андрій Могила (Мигула) (1684—1685 рр.).

Король Ян III Собеський прагнув створити міцну перешкоду турецько-татарським нападам. Тому він вирішив узаконити територіальне козацьке військо на землях Правобережної Наддніпрянщини. Відповідно до універсалу короля (1684 р.) і сеймової Конституції (1685 р.) за козаками затверджувалися вольності, свободи і привілеї, а також дозволялося заселяти землі колишніх семи правобережних полків (Чигиринського, Канівського, Корсунського, Черкаського, Уманського, Білоцерківського та Кальницького). Обіцяні привілеї привертали сюди жителів Лівобережжя, переселенців з інших районів Правобережжя, Галичини, вихідців із Білорусі та Молдавії. На землях, визначеніх польською владою, було створено чотири територіальні козацькі полки. Очолював козацьку адміністрацію наказний гетьман, якого призначав король. У 1689—1693 рр. наказним гетьманом був Григорій Гришко, а його наступником став Самійло Самусь.

Козаки нових полків (2 тис. осіб були записані до реестру) брали активну участь у війні з Османською імперією,

Віденська битва 1683 р. Художник Ф. Геффелс

Засідання Карловицького конгресу 1699 р. Гравюра. Невідомий художник

за що отримували чималі гроші від польської влади. Зміцнення козацтва призвело до загострення конфлікту зі шляхтою, що спалахнув у 1688 р. через земельні володіння. Проте поки йшла війна, вища влада Речі Посполитої не зважала на це. У 1699 р. держави Священної ліги й Османська імперія підписали **Карловицьке перемир'я**, за яким Річ Посполита повертала собі Західне Поділля. Цього ж року сейм ухвалив рішення про ліквідацію козацького війська на Правобережжі.

3. Гетьманство І. Самойловича. Період гетьманства І. Самойловича тривав 15 років. Він намагався об'єднати козацьку Україну силою, спираючись на московські війська. Проте за прихильність Московії він платив новими поступками царській владі. Так, він сприяв підпорядкуванню Київської православної митрополії Московському патріархату в 1686 р.

Із метою виснаження сил своїх противників І. Самойлович руйнував правобережні міста й села, а їхнє населення примушував переселятися на лівий берег Дніпра («Великий згін» 1678—1679 рр.). Проте приєднати Правобережжя І. Самойлович так і не зміг, оскільки в боротьбі за нього стикалися інтереси Речі Посполитої, Московського царства й Османської імперії.

У 80-ті рр. XVII ст. гетьман активно займався внутрішніми справами. За І. Самойловича Лівобережна Гетьманщина вступила в період відносно стабільного розвитку. Відновилося господарство, швидко розвивалися торгівля й промисли, відродилося культурне життя. Коштом І. Самойловича збудували ряд соборів, зокрема у Мгарі (нині територія Полтавської області). Він зміцнив владу гетьманської адміністрації в регіонах, намагався приборкати Запорозьку Січ. Фактично І. Самойлович припинив скликати загальні козацькі ради й почав називати себе «верховним володарем і господарем вітчизни».

■ Що призвело до усунення І. Самойловича від влади після тривалого гетьманства?

Гетьман Іван Самойлович. Невідомий художник. Кінець XIX ст.

Історик ХХ ст. Д. Дорошенко про І. Самойловича

Гетьман був, безперечно, українським патріотом і мріяв про якнайбільшу самостійність України, був добрим політиком і адміністратором, але занадто честолюбною людиною, яка не вміла й не хотіла жертвувати інтересами особистої кар'єри для загального добра.

? Колективне обговорення.

На які сильні й слабкі риси І. Самойловича вказує історик?

І. Самойлович мав сумну славу найбільшого казнокрада. За час свого правління він запровадив велику кількість надмірних і незрозумілих податків, мав багато маєтків, які щедро роздавав своїм родичам і друзям. До кінця життя І. Самойлович накопичив величезні статки, які викликали заздрість навіть у найвищого московського чиновництва.

■ Якою була мета укладення «Вічного миру»? Поясніть свою думку.

І. Самойлович започаткував інститут «бунчукових (значкових) товаришів». До нього належали діти старшини, які з юнацьких років, перебуваючи в оточенні гетьмана, готовилися в майбутньому обійтися керівні посади. Також гетьман сприяв утвердженню старшинського землеволодіння (про нього ви дізнастesя в наступних параграфах). Сам він був великим землевласником, зокрема, мав у своєму розпорядженні місто Гадяч і 14 сіл.

Прагнення І. Самойловича одноосібної влади, тяжіння до запровадження монархічної форми правління в козацькій Україні непокоїли царський уряд. Серед лівобережної старшини було чимало невдоволених жадобою та здирництвом гетьмана.

4. «Вічний мир» між Московською державою та Річчю Посполитою. Перший Кримський похід. Щоб залучити Московську державу до боротьби з Османською імперією та закріпiti за собою Правобережжя, король Ян III Собеський пішов на примирення з Московією. **6 травня 1686 р.** між Річчю Посполитою та Московією було підписано «Трактат про Вічний мир», або **«Вічний мир»**, відповідно до якого:

- Лівобережжя, Запорожжя й Київ з околицями визнавалися за Московією, а більша частина Правобережжя (Північна Київщина й Волинь) — за Польщею;
- Московія визнавала за Польщею Поділля, якщо та згодом відвоює його в Османської імперії;
- правобережні землі Наддніпрянщини, спустошені польськими й турецько-татарськими військами, мали залишитися незаселеними;
- польська влада зобов'язувалася забезпечити православному населенню на своїй території вільне віросповідання;
- Московія й Річ Посполита вступали у військовий союз, спрямований проти Османської імперії та Кримського ханства.

Фактично «Вічний мир» 1686 р. скасував Бахчисарайський мирний договір між Московією та Османською імперією. Для Української козацької держави договір означав узаконення на міжнародному рівні її поділу на дві частини. Саме тому проти «Вічного миру» виступав гетьман І. Самойлович, але всі його звернення до царя були марними.

Після укладення «Вічного миру» склалися сприятливі умови для активізації боротьби Московії за Північне Причорномор'я. Із цією метою в **1687 р.** було здійснено спільний Кримський похід 100-тисячного московського та 50-тисячного козацького війська на чолі з князем Василем Голіциним і гетьманом І. Самойловичем. Напередодні походу князь В. Голіцин заявляв: «Я йду на Крим, щоб зруйнувати його дощенту, щоб знищити саму пам'ять про антихристів. Ми мусимо перекрити туркам шлях до Криму. Там

вони побачать, на що здатні християни». Проте похід завершився повним провалом. Провину за це безпідставно поклали на І. Самойловича, що стало приводом до усунення його від гетьманства.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Бахчисарайський мирний договір 1681 р. примирив інтереси Московської держави та Османської імперії. Проте українські землі між Південним Бугом і Дніпром були повністю розорені.
- Війна Османської імперії та Польщі, що тривала в останній чверті XVII ст., поставила на порядок денний питання про відродження козацтва, яке мало перешкоджати набігам татар і турків та сприяти відновленню господарського життя на Правобережжі.
- Відроджене козацтво відіграло важливу роль у боротьбі проти турецького панування на Правобережжі, а також узяло активну участь в антитурецькій коаліції, яка зупинила останній великий наступ Османської імперії на Європу.
- У 1686 р. було підписано «Вічний мир» між Річчю Посполитою та Московією, результатом якого став остаточний розподіл українських земель між двома державами після тривалої боротьби.

Працюємо з хронологією

1681 р. — Бахчисарайський мирний договір між Московським царством та Османською імперією.

1683 р. — битва під Віднем.

1686 р. — «Вічний мир» між Річчю Посполитою і Московським царством.

1687 р. — Перший Кримський похід московсько-козацького війська.

1699 р. — Карловицьке перемир'я між Османською імперією та державами Священної ліги.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Речення за реченням». **Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються в чотири команди. Кожна команда має передказати зміст певного пункту параграфа, відповідаючи по черзі одним реченням. За зупинку понад 30 секунд і помилкове твердження нараховуються штрафні бали.
- ▲ 2. Чому Ю. Хмельницький, спираючись на владу Османської імперії, не зміг закріпити свою владу на Правобережжі? 3. Як позначилися на українських землях умови Бахчисарайського мирного договору між Московським царством та Османською імперією? 4. Чим було зумовлено відновлення козацтва на Правобережжі в останній чверті XVII ст.? 5. Які основні політичні цілі ставив перед собою І. Самойлович? Чому він був позбавлений гетьманської булави? 6. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, які чинники вплинули на укладення «Вічного миру» між Московією та Річчю Посполитою. Як ця подія позначилася на історичній долі українських земель?
- ◆ 7. Визначте за картами атласу межі розподілу українських земель за Андрушівським перемир'ям 1667 р., Бахчисарайським мирним договором 1681 р. і «Вічним миром» 1686 р.
- ★ 8. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте основні відмінності між умовами Андрушівського перемир'я та «Вічного миру» щодо українських земель. 9. **Колективне обговорення.** Чому у 80-ті рр. XVII ст. стало можливим, щоб сусідні держави без згоди українського населення ділили його землі?

Московський екземпляр договору Московії і Речі Посполитої про «Вічний мир». 1686 р. Фотокопія

§ 23. Слобідська Україна та Запорозька Січ у другій половині XVII ст. Кошовий отаман І. Сірко

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: яким був адміністративно-територіальний устрій Слобожанщини та Запорозької Січі в другій половині XVII ст.; про особливості розвитку Січі у складі Гетьманщини; про роль Запорозької Січі у воєнно-політичних подіях другої половини XVII ст.; про діяльність кошового отамана І. Сірка; що таке «Слобідська Україна (Слобожанщина)», «займанщина».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Які українські землі перебували під владою гетьмана? 2. Яким був адміністративно-територіальний устрій Української козацької держави за гетьмана Б. Хмельницького? 3. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, яким був устрій Запорозької Січі.

- Чому в Слобідській Україні сформувався козацький устрій?

Слобідська Україна (Слобожанщина) — історична область, до якої входили території сучасних Харківської, східної частини Сумської, північні частини Донецької та Луганської областей України; південно-східні частини Воронезької, південно-західні частини Бєлгородської, південь Курської областей Росії.

Реакція Б. Хмельницького на переселенський рух до Слобожанщини була вкрай негативною. У 1657 р. він планував каральний похід на територію Сумського полку, який тільки формувався, щоб близько 10 тис. козаків повернути до свого війська. Переселенців він розглядав як дезертирів, тобто втікачів. Навіть був закон, за яким майно «викотців» можна було конфіскувати.

1. Виникнення та розвиток Слобідської України. Із другої половини XVI ст. на землях, де сходилися кордони Речі Посполитої, Московського царства і Кримського ханства, активно розгортається процес колонізації. У XVII ст. він набув значних масштабів. Основну роль у ньому відігравали українські селяни й козаки з Лівобережної і Правобережної Гетьманщини. Переселенський рух призвів до виникнення історико-географічної області під назвою **Слобідська Україна**, або **Слобожанщина**. На той час переселенців називали «викотці». Це були люди, які розривали всі свої зв'язки з колишнім місцем перебування та йшли на незаселені території. Формально ці землі належали московському царю, але фактично вони були нічими.

У 1638 р. сюди прибули учасники козацького повстання на чолі з Я. Острянином (вони оселилися в Чугуеві).

У 50-ті рр. XVII ст. велика група селян і козаків Чернігівського та Ніжинського полків на чолі з Іваном Дзиковським заснували Острогозьк, а переселенці з містечка Ставище Білоцерківського полку на чолі з Герасимом Кондратьєвим заснували Суми. На городищі, де зливалися річки Лопань і Харків, виникло місто Харків. Схожу історію заснування мали Салтів, Мерефа, Охтирка, Балаклія, Ізюм та багато інших міст. Разом із містами виникали й нові села.

Засновані на нових землях поселення звільнялися від податків і тому називалися **слободами** (звідси й назва Слобідська Україна). Права українських поселенців закріплювалися царськими жалуваними грамотами. Свідченням визнання влади царя була присяга, яку складали поселенці. Одночасно Слобожанщину заселяли московські служилі люди, якими управляли царські воєводи.

На Слобідській Україні утвердився козацький устрій. У 50-х рр. XVII ст. царський уряд сформував з українських переселенців козацькі слобідські полки: Острогозький

(Рибинський), Охтирський, Сумський, Харківський. У 1685 р. було створено Ізюмський полк. Полки були як військовими козацькими підрозділами, так і адміністративно-територіальними одиницями. Старшину обирали на загальних козацьких радах.

Полкове управління складалося з полковника й полкової старшини: обозного, судді, осавула, хорунжого, двох писарів. Полки поділялися на сотні. Сотенне управління складалося із сотника, отамана, осавула, хорунжого й писаря. Адміністративними, судовими, фінансовими та військовими справами в полках опікувалися полковники, у сотнях — сотники.

Полковника обирали на довічний термін. Його затверджували белгородський воєвода і цар. Крім того, на Слобожанщині нерідко спостерігалося успадкування посади полковника. Це було пов'язано з особливостями заселення краю: полковники часто були ватажками переселенських груп. Полковники підпорядковувалися безпосередньо белгородському воєводі. Посади гетьмана на Слобожанщині не було.

Царська влада використовувала українських переселенців для господарського освоєння та охорони південних кордонів Московської держави від нападів кримських і ногайських татар, забезпечувала їх зброєю, продовольством, зберігаючи за переселенцями козацькі привілеї та самоврядування.

Система землеволодіння на Слобожанщині мала свої особливості. У другій половині XVII ст. там ще було багато незаселених земель і діяло право **займанщина**. Кожен поселенець міг вільно займати стільки землі, скільки був

Зі звернення жителів Сумського полку до царя (1705 р.)

Наші діди, батьки, брати й родичі та ми самі поприходили з різних гетьманських і задніпрянських міст у [Слобідську] Україну на закликання белгородських та курських воєвод, які запевняли нас царським словом — не відбирати від нас наших вольностей. Вони веліли селитися там, щоб ми захистили собою московсько-українські міста по Белгородській лінії в диких степах на татарських займищах, якими ходили татари під ці міста. І для збільшення населення в цих нових містах велено було нам закликати на життя свою братію — українців. Ми збудували Суми, Суджу, Миропілля, Краснопілля, Білопілля та інші міста, а до них повіти й села. І ми вірою та правдою служили. І тоді, коли татари приходили плюндрувати московсько-українські міста, ми не приставали ні до якої зради. За те пожалувано нас усікими вольностями й дозволено займанщини займати, пасіки і всілякі ґрунти заводити та всілякими промислами промишляти без чиншу (податку), за старим українським звичаєм.

? **Колективне обговорення.** 1. Як формувалося населення Слобожанщини? 2. Яку роль відіграли українські поселенці в освоєнні московсько-татарського прикордоння? 3. Яким було ставлення царської влади до поселенців?

Міфічний козак Харко, який, за легендою, вважається засновником міста Харкова. Поштова листівка

Масове переселення на Слобожанщину розпочалося в другій половині XVII ст. і було пов'язано з добою Руйни. Наприкінці XVII ст. на Слобожанщині вже налічувалося 232 населені пункти (у 1657 р. — 64), де, за різними джерелами, жило від 120 до 250 тис. осіб. Серед них більшість становили українці (80 %).

Займанщина — звичаєве право, яке дозволяло володіти або користуватися землею на підставі першого «займу» (захоплення).

Палац Шидловських у с. Старий Мерчик (Харківська обл.). Сучасний вигляд

Краєвид Чортомлицької Січі.
Художник С. Васильківський

У 1652 р. запорожці перенесли свою столицю з відкритого перед Степом Микитиного Рогу в район Дніпрових плавнів, на острів Чортомлик, що розташувався біля місця впадання в Дніпро протоки Чортомлик (поблизу сучасного села Капулівка на Дніпропетровщині). Цей район був більш захищений від нападів татар природними перешкодами. З опису 1672 р. відомо, що запорожці тут звели потужні штучні укріплення.

- Якими були основні джерела доходів запорозьких козаків у другій половині XVII ст.?

спроможний обробити. Із часом, щоб урегулювати займанщину, навколо міста або села визначали певну земельну ділянку, яка розподілялася серед поселенців. Ліси, луки, річки та озера люди використовували спільно.

Упродовж другої половини XVII ст. багата старшина поступово перетворювалася на великих землевласників, серед яких можна назвати родини полковників Ф. Шидловського, Г. Дінця, Г. Кондратьєва та інші. Козацька старшина захоплювала громадські угіддя, змушувала дрібних господарів за безцінь продавати свої ділянки. У її володінні були цілі села й хутори.

2. Роль Запорозької Січі у воєнно-політичних подіях другої половини XVII ст. Після створення Української козацької держави Запорозька Січ перебувала під владою гетьмана, хоча й зберігала певну самостійність у внутрішньому житті. Проте запорозька старшина прагнула відігравати окрему роль у політичній діяльності козацької України. Це послаблювало владу гетьмана, дестабілізувало ситуацію в державі. Розуміючи це, Б. Хмельницький та його наступники іноді силою придушували антигетьманські виступи запорожців.

Після смерті Б. Хмельницького Запорожжя фактично виокремилося в державне утворення, яке лише формально підпорядковувалося гетьману. Воно проводило самостійну внутрішню й зовнішню політику, яка часто суперечила політиці гетьманів. Протистояння між гетьманами та запорозькою старшиною було вигідне царському уряду. Це дало йому привід до втручання у внутрішні справи козацької України.

Після укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. Запорозька Січ перебувала під контролем Речі Посполитої та Московської держави, а фактично здійснювала самостійну політику, керуючись лише власними інтересами. За «Вічним миром» 1686 р. Січ уже підпорядковувалася лише московському царю. Саме із цього часу було заборонено будь-які відносини запорожців із Польщею та Кримським ханством, а для контролю над козаками на запорозьких землях було збудовано фортеці, де розміщувалися московські залоги.

3. Устрій і господарський розвиток Січі. За роки Національно-визвольної війни на Січі відбулися певні зміни. Так, в умовах збереження звичаїв і традицій Запорожжя зростала роль в управлінні кошового й курінних отаманів. Навіть з'явилася посада кошового гетьмана.

Проте економічне життя Запорожжя змінилося мало порівняно з попереднім періодом. Крім промислів (мисливство, бджільництво, рибальство), основу господарства Запорожжя становило скотарство. Ним займалися насамперед у зимівниках — хутірських господарствах, де взимку утримувалася худоба. Переважно розводили велику рогату худобу, коней

та овець. Землеробство було нерозвинене через постійну воєнну загрозу й відсутність достатньої кількості робочих рук. До того ж запорожці, які зверхнью ставилися до селянства, вважали, що землеробство не є гідним для них заняттям.

На Січі працювало чимало ремісників, які переважно виготовляли зброю, порох, ядра для гармат, спорядження, господарський інвентар, морські та річкові човни тощо.

Чималу роль відігравала на Запорожжі й торгівля. Ко-заки підтримували торговельні зв'язки з Гетьманчиною, Кримським ханством, Польщею, Московією. Запорожці вивозили рибу, волів, коней, овець, мед, віск, сіль, а купували зерно, зброю, тканини тощо. Також запорожці збирали з купців, що проходили їхніми землями, мито на перевозах і поромах, стягували всілякі збори за надання провідників, охорони тощо.

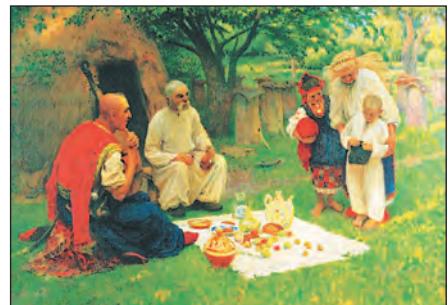
Господарська діяльність козаків повністю не забезпечувала їхніх потреб. Додатковим джерелом доходів для них була царська й гетьманська платня грошима, сукном, військовими припасами, а також воєнна здобич.

4. Кошовий отаман І. Сірко. Найвідомішим отаманом Запорозької Січі (початок XVII ст. — 1680 р.) був І. Сірко. Він провів понад 60 переможних битв проти військ Османської імперії, Кримського ханства й ногайських орд. Їх він уважав своїми головними ворогами, саме цим були продиктовані його вчинки, які іноді розходилися з політикою гетьманів. На думку істориків, під керівництвом І. Сірка запорожці звільнили понад 100 тис. бранців. Свою військову діяльність він розпочав напередодні Національно-визвольної війни. У 1658—1660 рр. подільські козаки обрали І. Сірка вінницьким (кальницьким) полковником. Він був серед тих, хто виступав проти гетьмана І. Виговського. Саме І. Сірко організував і здійснив воєнний похід на Аккерман, що спричинив розпад українсько-татарського союзу та не дозволив І. Виговському скористатися результатами перемоги в Конотопській битві. І. Сірко зі своїми козаками примусив І. Виговського зректися булави та зробив усе можливе, щоб вона потрапила до рук Ю. Хмельницького. За це він отримав від московського царя винагороду — «двісті золотих та на триста рублів соболів».

У 1660 р. І. Сірко виступив проти Слободищенського трактату, залишив полковництво й пішов на Запорожжя. У 1660—1661 рр. він брав участь у походах запорозьких козаків проти Кримського ханства.

Після обрання І. Брюховецького гетьманом у 1663 р. І. Сірко вперше став кошовим отаманом Війська Запорозького. Того ж року він здійснив два вдалі походи до Кримського ханства, завдавши йому відчутних поразок.

Наступного року спільно з московськими військами І. Сірко здійснив похід на Правобережжя та розгромив

Гість із Запорожжя. Художник Ф. Красицький. 1916 р.

Обоз запорожців. Художник Ю. Брандт

Іван Сірко. Скульптурна реконструкція Г. Лебединської (за методом академіка М. Герасимова)

За додатковими джерелами складіть історичний портрет І. Сірка. Скористайтеся відповідним планом-схемою в електронному додатку.

**Із листа І. Сірка до царя
Олексія Михайловича
(13 березня 1664 р.)**

Я, Іван Сірко, звичайної своєї служби вашій царській пресвітлій величності не залишаючи, місяця січня 8 числа з коша славного Запорожжя пішли за дві ріки, за Буг і за Дністер, де з милості Божої... напавши на турецьке місто Тигиня (Бендери), багатьох бусурманів побили і здобич велику взяли... я з Військом Запорозьким, повернувшись з-під Тигині, міста турецького, прийшов під міста черкаські... Через нас, Івана Сірка, до вашої царської величності привернута вся Мала Росія, міста, що є над Бугом і за Бугом, а саме: Брацлавський полк, Кальницький, Могилів, Раців, Уманський повіт.

- ?** 1. На чий службі перебував І. Сірко? 2. Про які успіхи він доповідав царю?

загони польського полковника С. Чарнецького й правобережного гетьмана П. Тетері.

Після укладення Андрушівського перемир'я 1667 р. між Московією та Річчю Посполитою І. Сірко деякий час підтримував П. Дорошенка в боротьбі за возз'єднання козацької України, але після рішення правобережного гетьмана прийняти протекторат Османської імперії виступив проти нього. Восени 1667 р. І. Сірко став полковником Харківського полку на Слобожанщині та здійснив похід у Кримське ханство: розгромив татарську орду біля Кафи і визволив близько 2 тис. бранців. Однак переможний похід став поразкою для П. Дорошенка в його боротьбі, він втратив кримських татар як союзників.

У 1670 р. запорожці знову обрали І. Сірка своїм кошовим. Того ж року він здійснив похід на Очаків, захопив і зруйнував турецьку фортецю на узбережжі Чорного моря. У жовтні 1671 р. І. Сірко разом із М. Ханенком присягнув Речі Посполитій і зобов'язався воювати з Кримським ханством.

У 1672 р. після усунення від влади Д. Многогрішного І. Сірко вирішив поборотися за гетьманську булаву, але зазнав поразки. Полтавський полковник Федір Жученко захопив І. Сірка в полон і передав московському царю. І. Сірка засудили й відправили до Сибіру.

Однак незабаром він був звільнений за проханням польського короля. На Річ Посполиту сунула величезна турецька армія. Виявилося, що полководця, який зміг би протистояти навалі, не було. У червні 1673 р. І. Сірко знову був на Січі. Зібравши козаків, він штурмом узяв Аслам-Кермен, потім Очаків, а також захопив великий загін ординців.

Розгніаний султан Мехмед IV у 1674 р. відправив до козаків листа з вимогою припинити напади й прийняти його протекторат. Запорожці відповіли дошкульним листом.

Влітку 1675 р. І. Сірко здійснив похід у Кримське ханство. Він зруйнував чимало міст і селищ, а також столицю Бахчисарай. Військо хана було розбито, а йому самому довелося рятуватися втечею. Проте користі від цього походу для Української козацької держави не було.

У 1676 р. після зренчення влади П. Дорошенком І. Сірко прийняв від нього клейноди гетьмана. Під час Чигиринських походів 1677 і 1678 рр. кошовий боровся проти турецько-татарських військ і загонів Ю. Хмельницького. Свій останній похід І. Сірко здійснив на початку 1679 р., коли вщент зруйнував турецькі фортеці, що перешкоджали виходу козацьких чайок із Дніпра в Чорне море. За ці зухвалі дії султан відіслав велике військо на приборкання козаків. Проте коли турецькі війська дізналися, що козаки підготувалися до оборони й чекають на них, то повернули назад.

Влітку 1680 р. кошовий І. Сірко, що був уже в похилому віці, занедужав і незабаром помер.

Похід отамана І. Сірка на Крим, звільнення побратимів. Художник М. Добрянський. 2009 р.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Колонізація Слобожанщини була зумовлена воєнними подіями другої половини XVII ст. До кінця століття тут існували десятки міст і містечок, сотні сіл. Поряд із сільським господарством успішно розвивалися ремесла, промисли й торгівля.
- Запорозька Січ формально підпорядковувалася владі гетьмана, хоча й зберігала певну самостійність у внутрішньому житті.
- Запорозька старшина прагнула відігравати самостійну роль у політичному житті козацької України. Це послаблювало владу гетьмана та дестабілізувало ситуацію в державі.
- Найвідомішим кошовим отаманом Запорозької Січі другої половини XVII ст. був І. Сірко. Він відзначився переможними походами й битвами проти Кримського ханства та Османської імперії.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Снігова куля». **Правила гри.** У грі беруть участь декілька осіб. Перший учень/ученица називає ім'я, твір, пам'ятку, поняття тощо за вивчену темою. Це слово повторює другий учень/ученица й потім називає своє. Кожен наступний учень/ученица називає вже озвучені слова й додає нове. Зрештою утворюється довгий тематичний ланцюжок. Якщо учасник/учасниця гри робить помилку або довгу паузу, то вибуває з гри. Перемагає учень/ученица, що наведе найдовший ланцюжок.
- ▲ 2. Коли почалася колонізація Слобідської України українськими козаками й селянами? 3. Які чинники впливали на розвиток господарства Слобожанщини? 4. За рахунок чого відбувалося формування великого землеволодіння козацької старшини? 5. Який кошовий отаман відігравав провідну роль в історії Січі другої половини XVII ст.? 6. Із якою метою запорожці здійснювали походи проти Османської імперії та Кримського ханства? 7. Які зміни відбулися у складі запорозького козацтва в другій половині XVII ст.? Як вони вплинули на розвиток Січі?
- ◆ 8. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте основні причини та етапи колонізації Слобожанщини. Запишіть їх у вигляді хронологічної таблиці в зошиті. 9. Доберіть приклади втручання Московської держави у відносини між гетьманами і Запорозькою Січчю. 10. Складіть у зошиті таблицю «Господарство Запорозької Січі».

Галузь господарства	Рівень розвитку	Роль в економіці Січі

- ★ 11. Як змінювалося адміністративне підпорядкування Запорозької Січі протягом другої половини XVII ст.? 12. **Колективне обговорення.** Чи можна стверджувати, що в 60—70-х рр. XVII ст. Запорозька Січ була окремою державою? 13. Чому Річ Посполита не змогла налагодити ефективний контроль за Січчю, на відміну від Московської держави?

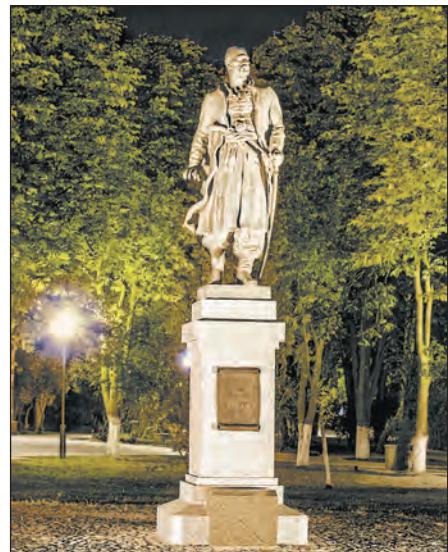
Працюємо з хронологією

1663 р. — перше обрання І. Сірка кошовим отаманом.

1675 р. — захоплення Кримського ханства запорожцями на чолі з І. Сірком.

Будівництво Сумської фортеці.
Діорама. Художник Ю. Александрович

Пам'ятник І. Сірку в м. Покров
(Дніпропетровська обл.). Скульптор В. Корчмар. 2010 р.

§ 24. Лівобережна Гетьманщина наприкінці XVII ст. Початок гетьманства I. Мазепи

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: якими були умови «Коломацьких статей» та обставини їх укладення; про постать гетьмана I. Мазепи та початок його гетьманства; яким було становище Гетьманщини наприкінці XVII — на початку XVIII ст. та її роль у війні з Османською імперією 1687—1700 рр.; що таке «старшинське землеволодіння».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Яку політику проводив гетьман I. Самойлович? 2. Як виникла та розвивалася Слобідська Україна? 3. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, якими були наслідки Руйни для Правобережжя. 4. Що таке олігархія?

Запорожець. Художник
С. Васильківський

Старшинське землеволодіння — форма землеволодіння, що склалася в Українській козацькій державі. Воно існувало у двох формах: приватній (спадковій) і ранговій (тимчасовій). Як винагороду за несення служби в козацькому війську старшина отримувала на «ранг» (посаду) землі, села й містечка з державного земельного фонду в тимчасове володіння. Також старшина накопичувала землі за рахунок займанщини, купівлі землі в козаків, селян.

1. Адміністративно-територіальний і соціальний устрій Лівобережної Гетьманщини. Розвиток господарства. У Гетьманщині після обрання I. Виговського гетьманом утвердилася республіканська форма правління, яка вже незабаром стала республікансько-олігархічною.

До кінця XVII ст. полково-сотенній устрій у первинному вигляді зберігся лише на Лівобережній Гетьманщині. Він також існував на новоосвоєних землях Слобідської України. На Лівобережжі було десять полків, які, у свою чергу, поділялися на сотні. Водночас на внутрішнє життя Гетьманщини почали впливати царські воеводи, які перебирали на себе чимало владних повноважень.

Як ви вже знаєте, у результаті Національно-визвольної війни землі й угіддя із займанщикою включно селяни вважали свою власністю. Оскільки Українська козацька держава проголосила своїми володіннями всі землі старост, вигнаної шляхти, католицьких храмів, які перейшли до Військового скарбу, то селяни й держава стали співвласниками землі.

Землі козацтва не підпорядковувалися Військовому скарбу. Тому козаки не сплачували податків, але натомість власним коштом мали нести державну військову службу. У разі ухилення від служби вони виключалися з козацького стану та втрачали право на землю.

У 60—80-ті рр. XVII ст. на Лівобережжі та Слобожанщині почало формуватися **старшинське землеволодіння**. Зміцнювалися позиції гетьманського та монастирського землеволодіння. Протягом 1657—1672 рр. старшина, шляхта, а також монастири отримали у володіння 275 сіл і хуторів. У маєтках старшини й шляхти селяни втрачали свободу, мусили сплачувати різні податки та виконувати повинності, у монастирських володіннях — іноді відбували панщину.

У другій половині XVII ст. на Лівобережжі загалом спостерігалося піднесення господарського життя. Провідну роль, як і раніше, відігравало землеробство. У старшинських,

монастирських господарствах та господарствах заможних козаків вирощували зерно на продаж. Розширивалися посіви під технічні культури, зокрема коноплі. Товарного характеру поступово набували садівництво й городництво. Важливе місце в господарстві посідало і тваринництво. Розводили велику рогату худобу, коней, овець, свиней. У господарстві старшин, заможних козаків переважала наймана праця, але частішали випадки використання праці підлеглих селян. Наприкінці XVII ст. панщина поступово набувала постійного характеру.

У цей час швидко розвивалися й міста та містечка, перетворюючись на центри ремесла, промислів і торгівлі. Спостерігався розвиток торгівлі, формувалися центри ярмаркової торгівлі. Основні торговельні зв'язки Лівобережжя Гетьманщини мала з Московською державою.

2. Обрання І. Мазепи гетьманом. «Коломацькі статті».

Влітку 1687 р. на річці Коломак (притока Ворскли), де після невдалого Кримського походу отaborилося московсько-козацьке військо, за наказом князя В. Голіцина відбулися вибори нового гетьмана. Гетьманська булава дісталася генеральному осавулу **Івану Мазепі** (1687—1709 рр.).

Вступаючи на посаду, І. Мазепа підписав і новий українсько-московський договір — «**Коломацькі статті**». Вони загалом повторювали текст «Глухівських статей» 1669 р., але до них додали деякі нові пункти, які стали наступним кроком на шляху обмеження Московською державою прав Гетьманщини. Так, статті підтверджували 30-тисячний козацький реєстр, права і привілеї гетьмана та старшини. Проте гетьману заборонялося змінювати генеральну

Зміївська фортеця. Художник Ю. Грабілін

- Завдяки чому І. Мазепа став гетьманом?

Іван Мазепа народився в 1639 р. в селі Мазепинці поблизу Білої Церкви в сім'ї українського шляхтича. Його юнацькі роки припали на період Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. та Руїни. Він здобув освіту в Києво-Могилянській колегії та Варшавському езуїтському колегіумі, вивчив артилерійську справу у Франції, Німеччині, Нідерландах та Італії. Крім української, І. Мазепа вільно володів російською, польською, італійською, німецькою, французькою, кримськотатарською мовами та латиною.

І. Мазепа служив при дворі польського короля Яна II Казимира, виконуючи важливі дипломатичні доручення. Згодом він опинився в оточенні гетьманів П. Дорошенка та І. Самойловича.

Відвідуючи в службових справах Москву, І. Мазепа налагодив тісні відносини з впливовими особами, наближеними до царя. Усе це було запорукою його успішної діяльності на посаді гетьмана.

Гетьман Іван Мазепа. Художник С. Васильківський. 1900-ті рр.

Герб І. Мазепи

старшину на її урядах без дозволу царя. Також гетьман не міг самостійно здійснювати дипломатичні відносини з іншими державами та був зобов'язаний дотримуватися «Вічного миру» з Польщею (тобто не мав права робити спроби повернути під свою владу Правобережжя). Крім того, гетьман мусив за наказом царя виставляти козацькі війська проти Кримського ханства й Османської імперії.

У містах Київ, Чернігів, Переяслав, Ніжин й Остер, як і раніше, розташовувалися московські воеводи із залогами, а в столиці Гетьманщини Батурині — московський стрілецький полк для контролю над гетьманом. Також статті містили спеціальний пункт, який пояснював відносини між Гетьманщиною та Московією: Гетьманщина оголошувалася складовою єдиної держави московського царя. Тобто всі права козаків і Гетьманщини цар міг будь-коли скасувати.

Звістка про підписання «Коломацьких статей» стала поштовхом до заворушень по всій Гетьманщині. Козаки та селяни нападали на маєтки старшини, деяких убивали. Новообраний гетьман І. Мазепа закликав населення не чинити самосуду й обіцяв, що припинить зловживання старшин і скасує заведені за І. Самойловича податки. Повстання було придушене.

- Як можна оцінити участю українських козаків у війнах Московії з Османською імперією?

3. Другий Кримський похід 1689 р. Азовські походи 1695, 1696 рр. Стабілізувавши ситуацію в Гетьманщині, І. Мазепа був зобов'заний брати участь у подальших воєнних діях проти Кримського ханства. Насамперед треба було побудувати «городки» понад річкою Самара й заселити їх. Ці «городки» мали стати опорними пунктами для нового наступу на Кримське ханство й водночас захищати Гетьманщину від набігів татар. Будівництво викликало конфлікт із Запорожжям. Щоб його владнати, І. Мазепа надіслав туди тисячу злотих.

Навесні 1689 р. відбувся Другий Кримський похід московсько-козацького війська. 100-тисячне московське військо під керівництвом князя В. Голіцина зі слобідськими полками рушило на Кримське ханство. До нього приєдналися гетьманські полки на чолі з І. Мазепою. Примушуючи татар відступати, війська підійшли до стін Перекопа. Однак через нестачу води й продовольства йти у глиб Кримського півострова князь В. Голіцин не наважився та повернув назад. Фактично похід завершився провалом.

Згодом І. Мазепа разом зі старшиною прибув до Москви, щоб відрекомендуватися царям Івану V і Петру I. У цей час у місті стався палацовий переворот, здійснений прибічниками Петра I. Тоді І. Мазепа злагув, що може втратити булаву, і не гаючи часу прибув до Петра, щоб засвідчити свою прихильність і завоювати довіру.

Повернувшись із Москви, І. Мазепа почав здійснювати заходи зі зміненням своєї влади.

Козаки в поході на Крим. Невідомий художник

У цей час війна Московії з Османською імперією тривала. Упродовж 1690—1694 рр. гетьманські полки брали участь у походах до району нижньої течії Дніпра та Очакова. Попередній досвід доводив: щоб здобути Кримський півострів, потрібно контролювати узбережжя Чорного моря. Тому в середині 90-х рр. XVII ст. цар Петро I склав план війни з Османською імперією, який передбачав дії одночасно на двох фронтах: у гирлі Дону, щоб здобути фортецю Азов, і в гирлі Дніпра. Перший похід Петра I в 1695 р. на Азов зазнав невдачі через відсутність флоту. У той самий час дії І. Мазепи на Дніпрі були успішними: він захопив Кизи-Кермен і Тавань. Проте це не вплинуло на загалом невдалий перебіг подій.

У 1696 р. Петро I разом із козаками наказного гетьмана Якова Лизогуба здійснив другий Азовський похід, і за підтримки новозбудованого флоту Московії та козацької флотилії місто Азов було здобуто. Воєнні дії точилися й поблизу Очакова, проте взяти його не вдалося. Війна з Османською імперією затягувалася. Це лягло важким тягарем на населення Гетьманщини, яке було змушене утримувати московську армію та споряджати козацькі полки.

У 1699 р. союзники Петра I, країни Священної ліги, уклали Карловицьке перемир'я з Османською імперією. Тоді 30 липня 1700 р. між Московією та Османською імперією був підписаний Константинопольський мирний договір, за яким Московія отримувала Азов на 30 років і частину узбережжя Азовського моря.

4. «Московські статті» 1689 р. Політика гетьмана

I. Мазепа. У 1689 р., через два дні після приходу до влади царя Петра I, гетьман І. Мазепа підписав нові «Московські статті», які виявилися останніми у відносинах між царями й гетьманами. Зміни, що містили статті, стосувалися переважно економічних питань і давали більше свободи гетьману в здійсненні внутрішньої політики. Перш за все «Московські статті» фактично поновлювали податки, уведені І. Самойловичем та скасовані «Коломацькими статтями». Податки забезпечували економічну незалежність гетьманської скарбниці, а відповідно — автономію Гетьманщини. «Московські статті» також дозволяли І. Мазепі навести лад у гуральництві, що було значним економічним чинником.

І. Мазепа домігся й дуже важливого для зміщення державної влади в Гетьманщині пункту — проведення огляду й перепису всіх козаків. Цим він прагнув зробити соціальну структуру суспільства стабільною. Гетьман потурбувався й про те, щоб посилити свою владу, зробивши її верховною не тільки над старшиною, а й над московськими воєводами. Це також було закріплено в новому договорі.

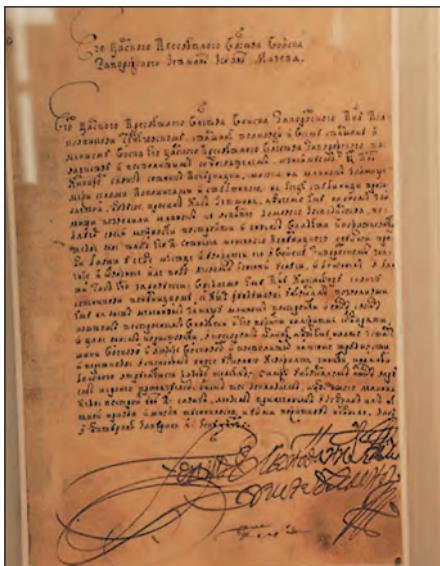
Крім того, І. Мазепа домігся захисту прав козаків від тиску духовенства, а прав усього населення Гетьманщини — від свавілля московських воєвод.

■ Завдяки чому І. Мазепа тривалий час утримував владу?

у 1692—1693 рр. І. Мазепі довелося зіткнутися з опором його промосковській політиці. У середовищі старшини й на Січі було чимало противників Московії. Цими настроями скористався службовець гетьманської канцелярії на ім'я Петрик, який, подавшись на Січ, знайшов там охочих для виступу проти гетьмана.

Петрик закликав до боротьби за об'єднання земель Правобережної і Лівобережної Гетьманщини, Запорожжя. Також він уклав договір із кримським ханом Саадатом III Гераєм, який визнав його гетьманом, і рушив у похід на Лівобережжя. Проте похід зазнав поразки. Наступного року Петрик заручився ще більшою підтримкою татар: новий хан Селім I Герай надав Петрику орду в 30 тис. осіб. Проте й цей похід виявився невдалим. Історики припускають, що поразки походів Петрика були зумовлені авторитетом І. Мазепи, проти якого не наважилася виступити старшина.

Низка пунктів «Московських статей» передбачала зміцнення військової сили Гетьманщини. Передбачалося збільшення кількості охотських (найманіх компанійських і сердюцьких) полків, які б утримувалися за рахунок світських і церковних осіб. Також збільшувалася присутність московських військ для захисту Української козацької держави від набігів татар.

Універсал гетьмана І. Мазепи про сплату податків із млинів. 1695 р. Фотокопія

Під безпосереднім наглядом і керівництвом І. Мазепи було споруджено 12 храмів та відновлено 20. Внесок І. Мазепи в розвиток архітектури будівництва був настільки вагомим, що тогочасний різновид українського бароко дослідники називають «мазепинським бароко».

Таким чином, І. Мазепа, уклавши «Московські статті», виразно заявив про початок реалізації нової внутрішньої політики.

На першому етапі гетьманства І. Мазепа дотримувався політики добрих відносин із царем: доповідав про «витівки» запорожців, придушував соціальні виступи населення, посилив козацькі полки в далекі воєнні походи. За все це цар щедро обдаровував І. Мазепу. У 1700 р. І. Мазепа отримав найвищий орден — Андрія Первозванного, а в 1707 р. — титул князя Священної Римської імперії.

У соціально-економічній політиці гетьман зробив основну ставку на козацьку старшину й українську шляхту, прагнучи перетворити їх на привілейований соціальний стан. І. Мазепа сприяв зростанню великого старшинського та монастирського землеволодіння. У 1701 р. він обмежив панщину для селян, яка не мала перевищувати двох днів на тиждень. Крім того, І. Мазепа здійснив перепис козацького стану, ускладнивши цим перехід до нього з інших сусіпільних станів.

Сам гетьман мав близько 100 тис. селян на українських землях та 20 тис. селян у Московській державі. Він був одним із найзаможніших людей Європи, мав багаті колекції зброї та книг.

Наслідком такої політики стало посилення всіх форм визиску селян, козаків і міщан, загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві.

Проте воєнні потреби вимагали боєздатного козацького війська. У 1698 р. козаків було поділено на спроможних виконувати військову службу (виборних) і неспроможних (підпомічників), які мали допомагати виборним у веденні господарства. Такий самий поділ згодом був запроваджений і на Слобожанщині.

Під час Другого Кримського й Азовських походів І. Мазепа на власні кошти спорудив понад 700 човнів, які ходили по Дніпру, здійснюючи перевезення військ, вантажів та висаджуючи десанти. Із метою оборони південних кордонів гетьман побудував фортеці, зокрема, Новобогородицьку та Новосергіївську на річці Самара.

Одним із найважливіших напрямів загальної державної політики І. Мазепи була культурно-просвітницька діяльність. У розвиток української освіти, науки, архітектури, літератури, книгодрукування гетьман вкладав величезні кошти з військової скарбниці та власні кошти, справедливо вважаючи, що лише в такий спосіб Гетьманщина може зрівнятися з європейськими державами.

Багато нових споруд з'явилося в Києві. У 1690 р. було збудовано нове приміщення Києво-Могилянської колегії, у 1698 р. — Богоявленську церкву Братського монастиря, дзвіницю Софійського собору, до 1695 р. обнесено новим муром Києво-Печерську лавру.

I. Мазепа також сприяв перетворенню Києво-Могилянської колегії на академію (1701 р.). У 1700 р. на українських землях було засновано новий навчальний заклад — Чернігівський колегіум.

На думку дослідників, така цілеспрямована та всебічна культурна діяльність I. Мазепи дає змогу говорити про неї не просто як про благодійництво, а як про зважену далекоглядну державну політику.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- На Лівобережній Гетьманщині та Слобожанщині суспільство зберігало становий характер. Активно формувалася панівна верства козацької старшини, шляхти й вищого духовенства. Швидко зростало велике землеволодіння.
- Протягом другої половини XVII ст. швидко розвивалося сільське господарство, що було зумовлено зростанням попиту на сільськогосподарську продукцію, збільшенням кількості населення й освоєнням нових земель.
- I. Мазепа докладав величезних зусиль для розвитку Української козацької держави. Він здійснив реформу козацького стану, опикувався культурою та освітою.

Запитання та завдання

- 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Знайдіть на карті». **Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються у дві команди. Одна команда готує перелік із 12 географічних об'єктів, які пов'язані з певними історичними подіями (тут: розвиток Слобожанщини, Січі та діяльність I. Мазепи). Слід називати ці об'єкти не прямо, а лише їхні суттєві ознаки. Інша команда за певний час (10 секунд) визначає, про який об'єкт ідеється, і показує його на стінній карті. Третя команда експертів контролює коректність завдань і правильність їх виконання.
- 2. Охарактеризуйте «Коломацькі статті» 1687 р. Визначте їхні відмінності від попередніх договірних статей. **3. Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, чиї інтереси захищав I. Мазепа у внутрішній політиці. **4.** За рахунок чого формувалося велике землеволодіння на українських землях? Якими були його основні форми? **5.** Як позначилася на становищі Української козацької держави війна Московії з Османською імперією 1687—1700 pp.?
- 6. **Робота в парах.** Обговоріть і порівняйте соціальний устрій Лівобережної Гетьманщини та Слобожанщини. Відповідь подайте у вигляді таблиці. **7.** Покажіть на карті атласу основні події війни Московії з Османською імперією. **8.** Складіть у зошиті таблицю «Напрями політики I. Мазепи», указавши здобутки та результати.
- 9. Завдяки чому I. Мазепа зумів утриматися при владі в умовах палацових переворотів у Москві? Дайте розгорнуту відповідь. **10. Колективне обговорення.** Якими були інтереси Гетьманщини у війнах Московії з Османською імперією?

Гетьман I. Мазепа мав одну з найкращих у тогоденій Україні книгозбірень обдаровував книжками монастирі, церкви, окремих осіб.

Працюємо з хронологією

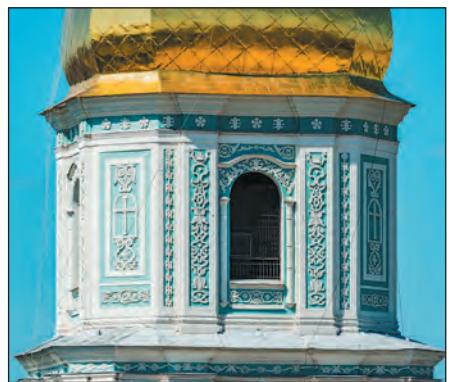
1689 р. — Другий Кримський похід московсько-козацького війська.

1695, 1696 pp. — Азовські (Азовсько-Дніпровські) походи московсько-козацьких військ.

1698 р. — реформування I. Мазепою козацького стану.

1700 р. — Константинопольський мирний договір між Московським царством та Османською імперією.

1701 р. — узаконення панщини, яка не мала перевищувати двох днів на тиждень.

Оздоблення дзвіниці Софії Київської — яскравий приклад українського бароко.
Сучасний вигляд

§ 25. Участь Гетьманщини в Північній війні. Конституція П. Орлика

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про перебіг Північної війни та участь у ній України; про повстання С. Палія; якими були обставини переходу гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII; про роль Полтавської битви в подальшій долі України; про гетьманство П. Орлика та його Конституцію; як було остаточно ліквідовано козацтво на Правобережжі; що таке «політична еміграція».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Яку політику здійснював І. Мазепа на початку свого гетьманства? 2. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, який вплив на Україну мали війни Московської держави кінця XVII ст.

- У чому проявлялася згубність Північної війни для розвитку Гетьманщини?

Товариш кінного реєстрового полку часів гетьмана І. Мазепи. 1690—1710 рр. (реконструкція). Художник С. Шаменков

- Чи можна вважати повстання С. Палія успішним?

1. Гетьманщина в умовах Північної війни Московії та Швеції (1700—1721 рр.). У 1700 р. Московська держава розпочала Північну війну зі Швецією, прагнучи захопити східне узбережжя Балтійського моря. Від самого початку козацькі полки брали участь у воєнних діях, будували канали, дороги, фортеці тощо. Також були й значні втрати серед козаків у боях і від хвороб.

Особливо негативно перші поразки московського війська позначилися на становищі Гетьманщини. Вона стала джерелом матеріальних і людських ресурсів для відновлення воєнного потенціалу Московії. Гетьманщина мусила також утримувати в деяких містах московську армію й військові гарнізони. Крім того, з українських земель у великій кількості вивозили зерно та інші продукти. Усе це призводило до занепаду господарства й торгівлі.

Козаків також непокоїло обмеження царським урядом їхніх станових прав. Гостру реакцію викликав указ 1705 р. про перетворення двох козацьких полків, висланих до Пруссії, на регулярні драгунські. Непевність майбутнього Гетьманщини примушувала старшину й гетьмана замислюватися над подальшою долею держави. І. Мазепа почав розуміти згубність відносин Гетьманщини з Московією.

2. Повстання під проводом С. Палія (1702—1704 рр.). У 1699 р. сейм Речі Посполитої ухвалив рішення про ліквідацію козацького війська на Правобережжі. Гетьман С. Самусю та полковникам наказали розпустити полки. Однак вони відмовилися виконати це розпорядження та розпочали боротьбу проти польського панування, яку сучасники називали «другою хмельниччиною», або «палівщиною». На чолі цього повстання став полковник Семен Палій (Гурко).

Програма боротьби містилася в його словах: «Я поселився на вільній Україні, ю Речі Посполитій немає ніякого діла

УКРАЇНА В ПІВНІЧНІЙ ВІЙНІ (1700—1721 рр.)

до цієї області; лише я один маю право в ній розпоряджатися як справжній козак і гетьман козацького народу».

Відверта боротьба проти Польщі розпочалася в 1701 р. із селянських заворушень на Поділлі та Брацлавщині. У 1702 р. повстання охопило Київщину та Східну Волинь. На бік повсталих перейшли всі правобережні полки.

Коронний гетьман С. Яблоновський спробував захопити С. Палія у Фастові, але на захист міста піднялися всі жителі. Після невдалої облоги міста польські війська відступили на Поділля, а козаки С. Палія зайняли територію майже всєї Правобережної Гетьманщини та вигнали звідти шляхту.

Влітку 1702 р. повстання спалахнуло з новою силою, набувши рис національно-визвольної боротьби. У листопаді повсталі захопили опорний пункт Речі Посполитої на Правобережжі — Білу Церкву, а згодом Немирів. Польські

Пам'ятник на честь визволення міста Біла Церква (Київська обл.) у 1702 р. козаками під проводом С. Палія

Семен Палій. Невідомий художник. XIX ст.

Семен Палій (Гурко) народився на початку 40-х рр. XVII ст. на Чернігівщині в козацькій сім'ї. Освіту він здобув у Києво-Могилянській колегії, потім став козаком Ніжинського полку, служив у війську П. Дорошенка. Із кінця XVII ст. С. Гурко перебував на Запорожжі, де швидко завоював авторитет серед козаків і дістав прізвисько Палій. У 1683 р. С. Палій очолив козацький загін, що разом із польськими військами захищав Віденський османський вторгнення. Після повернення з походу С. Палій оселився на Правобережжі. Коли польська влада оголосила про формування козацьких полків, С. Палій разом із кількома сотнями запорожців заснував полк із центром у місті Фастів. Проте на ці землі прагнула повернутися й шляхта. Ситуацію загострило укладення «Вічного миру» між Польщею та Московією, за яким Правобережжя залишалося у складі Речі Посполитої. На всі звернення С. Палія до царя взяти Правобережжя під свою владу той відповідав відмовою. У 1689 р. С. Палій із загоном козаків напав на Немирів, де перебував прихильний до Польщі гетьман Г. Гришко. Узяти місто не вдалося. С. Палія заарештували й ув'язнили. За рік козаки його звільнили, і він повернувся до Фастова, де продовжив свою політику.

Шведські війська за часів Карла XII: артилерист, гренадер, драгун.
Художник Р. Кньотель. 1890 р.

війська з великими труднощами приборкали повстання на Поділлі та Брацлавщині.

На той час Річ Посполита перебувала у складних умовах. У країні виникло два ворожі табори: один на чолі зі Станіславом Лещинським підтримувала Швеція, інший на чолі з Августом II Сильним — Московія.

Об'єктивно повстання відповідало інтересам Швеції, але його лідери сподівалися на підтримку Московської держави й лівобережного гетьмана. І. Мазепа теж хотів скористатися ситуацією для відновлення єдності Гетьманщини. У 1704 р. під приводом допомоги королю Августу II козаки І. Мазепи вступили на Правобережжя. Їх зустрічали як визволителів.

Повстання припинилося. Однак несподівано С. Палія як можливого претендента на гетьманську булаву було заарештовано й за згодою царя заслано до Сибіру.

І. Мазепа взяв на себе управління Правобережною Гетьманщиною. На цих землях він проводив обережну політику. З одного боку, було збільшено кількість козацьких полків до семи: уся старшина, крім С. Палія, залишилася на своїх посадах. З іншого — каралися «бунтівники» й підтримувалася шляхта. Проте в 1707 р. ситуація різко змінилася. Шведський король Карл XII здійснив похід, завдавши поразки Августу II, який був одночасно правителем Саксонії. Петро I опинився перед вибором: приєднати до Московії Правобережжя й тим самим налаштувати проти себе польську шляхту чи залишити Правобережжя у складі Речі Посполитої, підтримавши промосковські сили. Він вирішив, що краще мати в Польщі промосковські сили при владі й контролювати всю країну, ніж заволодіти однією її частиною. Проте це не влаштовувало І. Мазепу.

Московські війська вриваються в Батурин у листопаді 1708 р.
Сучасний малюнок

3. Переход І. Мазепи на бік Карла XII. Узявши за мету звільнення Гетьманщини з-під влади Московії, І. Мазепа розпочав таємні переговори зі шведським королем Карлом XII.

У 1708 р. Карл XII із 35-тисячною армією вирушив у похід на Москву. Пізніше до нього мав приєднатися генерал Адам Левенгаупт із 16-тисячним військом, важкою артилерією та додатковими пропасами.

Шлях на Москву був перекритий великими залогами московських військ у Пскові, Новгороді та Смоленську. Карл XII, віддаючи перевагу маневреній війні, вирішив здійснити обхід через Білорусію. Проте через бездоріжжя, вороже ставлення місцевого населення шведська армія просувалася повільно. Ударом для неї став розгром московським військом армії А. Левенгаупта поблизу села Лісне в Білорусії. Після цього шведський король рушив на українські землі, де сподіався на допомогу І. Мазепи. Гетьман опинився перед вибором: відверто підтримати Швецію або залишитися на боці Петра I. 4 листопада 1708 р. гетьман вирішив приєднатися до Карла XII.

Дізнавшись про вчинок І. Мазепи, цар Петро I наказав зруйнувати гетьманську столицю Батурина, де зберігалися великі запаси зброї, артилерії та продовольства. Долю Батурина вирішила зрада. Полковник І. Ніс показав таємний вхід у місто, через який московські війська проникли в столицю та вчинили погром. Батурин було спалено, а населення знищено. За різними оцінками, загинуло від 11 до 14 тис. осіб, у тому числі дітей, жінок, літніх людей. І. Мазепу оголосили зрадником.

На Старшинській раді в Глухові новим гетьманом було обрано Івана Скоропадського (1708—1722 рр.).

Крім того, Петро I звернувся до населення із закликом бути вірним йому, а на Січ відправив дарунки та гроші. Через кілька днів більшість старшини залишила І. Мазепу, підписала присягу на вірність царю й визнала гетьманом І. Скоропадського.

Проте до І. Мазепи й Карла XII приєднався кошовий отаман Запорізької Січі Кость Гордієнко із частиною запорожців. 8 квітня 1709 р. І. Мазепа та К. Гордієнко підписали з Карлом XII угоду, яка передбачала утворення на українських землях, що перебували у складі Московії, князівства під формальним протекторатом Швеції. Питання про долю правобережних і західноукраїнських земель не порушувалося, оскільки шведський король визнавав їх частиною Польщі. Однак ці плани не були втілені в життя.

Петро I продовжував каральні заходи в Україні. У квітні 1709 р. московські війська під командуванням П. Яковлева здійснили похід на Запорожжя, у результаті якого була знищена Чортомлицька Січ. Урятувалася лише незначна кількість запорожців.

23 листопада 1708 р. в Москві, а також у Глухові було проголошено церковну анафему (прокляття) І. Мазепі. Понад 200 років (до 1917 р.) анафему українському гетьману повторювали в церквах Російської імперії. Анафему проголошували навіть у тих церквах, що були збудовані коштом І. Мазепи, де в інших молитвах за церковними правилами йому висловлювали хвалу. Українська православна церква зняла з І. Мазепи анафему в 1994 р., а Константинопольський Патріарх — у 2019 р.

Після погрому Січі в 1709 р. запорожці заснували Кам'янську Січ. Проте в 1711 р. московські війська зруйнували її.

Частина запорожців знайшла притулок у володіннях хана — урочищі Олешки, де створила ще одну Січ. Матеріальне становище козаків Олешківської Січі було значно гіршим, ніж на Запорожжі. У 1728 р. козаки під проводом Івана Гусака заарештували кошового отамана К. Гордієнка, спалили будівлі та рушили на місце Чортомлицької Січі. Проте московська влада заборонила їм відновлювати Січ.

Зазнавши невдачі, козаки повернулися у володіння кримського хана й оселилися на місці Кам'янської Січі.

У 1733 р. після смерті К. Гордієнка московська влада дозволила запорожцям повернутися.

У 1734 р. козаки заснували Нову (Підпільненську) Січ, що проіснувала до 1775 р.

- Чому Полтавська битва вирішила подальшу долю Гетьманщини?

Московські війська, що прибули під Полтаву влітку 1709 р., розмістилися табором на північ від міста поблизу села Яківці. Їхній лівий фланг прикривав ліс, правий — глибокі яри, а з тилу — річка Ворскла.

Козацькі полки І. Скоропадського розмістилися між Малими Будищами та Решетилівкою, щоб не допустити відступу шведських військ на Правобережжя. Загалом московська армія налічувала 42—60 тис. осіб та 72 гармати, хоча деякі дослідники називають значно більші цифри (150 тис. осіб). Шведські сили оцінюються у 12—30 тис. осіб та чотири гармати.

Карлу XII заважало керувати боєм під Полтавою поранення в ногу, яке він дістав напередодні. Під час битви він упав і знепритомнів. Шведи вирішили, що король загинув, тому кинулися тікати.

- Чи був запропонований П. Орликом конституційний устрій актуальним на той час?

Політична еміграція — вимушена зміна місця проживання або переселення зі своєї батьківщини в інші країни з політичних причин.

4. Полтавська битва та її наслідки. Навесні 1709 р. основні шведські сили й козаки І. Мазепи підійшли до Полтави. Залога міста, що складалася з козаків і московських воїнів, відмовилася здатися. Облога міста тривала три місяці. Тим часом до Полтави підійшли основні московські сили. Тут **27 червня 1709 р.** відбулася ключова битва Північної війни.

Шведський король, який мав удвічі менше сил, наважився дати московським військам вирішальний бій. Шведська армія, що вишукувалася чотирма колонами, на світанку рушила полем на московський табір. Проте шведські війська несподівано натрапили на московські редути — польові земляні укріплення. Прохід між редутами й атака московської кінноти завдали шведам відчутних втрат. До того ж їхній лівий фланг загубився в лісі й був знищений. Після кількагодинного важкого бою шведські війська опинилися перед головними московськими силами, що вийшли з укріпленого табору. Шведський король вирішив атакувати їх, зосередивши свої відбірні війська на флангах. Гвардія Карла XII зуміла прорвати лівий фланг московських військ. Тоді Петро I сам повів в атаку свої резерви, які підтримала артилерія. Шведські війська були відкинуті. У їхній тил ударили козаки І. Скоропадського.

До 11-ї години ранку Полтавська битва завершилася поразкою шведського війська, яке втратило понад 12 тис. осіб убитими й полоненими. Московські втрати склали 1345 осіб убитими та 3290 пораненими.

Після поразки І. Мазепа й Карл XII утекли до володінь турецького султана. Петро I доручив своєму послу в Стамбулі підкупити великого візира, якому обіцяли значну винагороду за видачу І. Мазепи. Ця звітка схвилювала гетьмана й остаточно підірвала його слабке здоров'я. 22 серпня 1709 р. він помер. Тіло І. Мазепи відвезли в місто Галац (Румунія) і в колі військової старшини й короля Карла XII поховали в міському монастирі.

5. Гетьман П. Орлик і його Конституція. Ліквідація козацького устрою на Правобережжі. 16 квітня 1710 р. під Бендерами відбулася козацька рада, на якій новим гетьманом було обрано найближчого сподвіжника І. Мазепи — генерального писаря його уряду **Пилипа Орлика**. Він очолив першу українську **політичну еміграцію** в Європі й уряд в екзилі (еміграції).

Під час козацької ради було прийнято складений П. Орликом документ «Пакти й Конституції законів і вольностей Війська Запорозького». Пізніше цей документ дістав назву **Конституція П. Орлика**, або **Бендерська Конституція**. Це була угода між старшиною та козаками, з одного боку, та гетьманом — з іншого. Уперше новообраний гетьман

укладав зі своїми виборцями офіційну угоду, де чітко зазначалися умови, за яких він отримував владу.

Таким чином, проголосивши фактично республіканський політичний устрій Української козацької держави, Конституція П. Орлика стала зразком тогочасної політичної думки не тільки в Україні, а і взагалі в Європі.

Конституція обмежувала права гетьмана, передбачала створення представницького органу — Генеральної військової ради. У ній були закладені основи принципу розподілу законодавчої, виконавчої та судової влади, упроваджувалася виборність посад.

Зміст документа відповідав інтересам козацької старшини, яка через послаблення гетьманської влади отримала можливість більшої участі в управлінні державою. Конституція П. Орлика до 1714 р. діяла на тій частині Правобережної України, де зберігався військово-територіальний полковий устрій.

Подальші дії П. Орлика були спрямовані на звільнення України з-під московської влади. Він уклав угоди з кримським ханом Девлетом II Гераєм, шведським королем Карлом XII, прибічниками поваленого польського короля Станіслава Лещинського з метою спільногоВизволення Гетьманщини й Слобожанщини. До них приєдналася Османська імперія, яка 20 листопада 1710 р. оголосила війну Московії. За планом союзників передбачалося здійснити похід із метою звільнення Правобережної України.

На початку 1711 р. хан із 40-тисячною ордою та 2 тис. запорожців вирушив на Слобідську Україну. Не досягнувши там воєнного успіху, він із 12 тис. захоплених бранців повернувся до Кримського ханства. Тим часом П. Орлик із 5 тис. запорожців, 20—30-тисячною татарською ордою та польським загоном рушив на Правобережжя. Він здобув Немирів, Брацлав, Вінницю й узяв в облогу Білу Церкву. До нього приєдналося близько 11 тис. місцевих козаків на чолі з полковником С. Самусем. Однак після звістки про наближення московських військ татари припинили облогу та почали брати ясир (10 тис. жителів). Місцеві козаки залишили гетьмана й кинулися рятувати своїх близьких. П. Орлик втратив мало не все своє військо й був змушений припинити похід. Він повернувся до Бендер. Козаки С. Самуся відмовилися відступити та продовжили боротьбу. Вирішальна битва з московськими й польськими військами відбулася під час оборони Богуслава. С. Самусь та його прихильники потрапили в полон і були заслані до Сибіру.

Влітку 1711 р. Петро I розпочав воєнну кампанію проти Османської імперії — Прутський похід. Московська армія вирушила до Молдавії, де її господар підняв антитурецьке повстання.

8—9 липня на річці Прут відбулася вирішальна битва. Московська армія була оточена турецьким військом, і Петро I

Конституція П. Орлика складалася зі вступу й 16 статей. У документі проголошувалася незалежність України від Московії та Речі Посполитої; обґрунттовувалися протекторат шведського короля та союз із Кримським ханством. Територія України визначалася Зборівським договором 1649 р. Козакам поверталися їхні території в Наддніпрянщині.

За Конституцією П. Орлика при гетьмані утворювався представницький орган влади — Генеральна військова рада із законодавчими функціями, яка складалася з генеральної старшини, полковників, виборних депутатів із кожного полку та делегатів із запорожців. Генеральний військовий суд, до якого гетьман не міг втрутатися, отримував право судити за злочини (кривди й провини) як гетьмана, так і старшину.

Державна скарбниця й майно підпорядковувалися генеральному підскарбію, на утримання гетьмана відводилися окремі землі. Установлювалася виборність полковників, сотників із наступним їх затвердженням гетьманом.

Спеціальна комісія мала здійснювати ревізію державних земель, якими користувалася старшина, а також повинностей населення. Гетьман мав захищати козацтво та все населення від надмірних податків і повинностей, допомагати козацьким вдовам і сиротам.

Пам'ятник П. Орлику в Києві.
Скульптор А. Кущ, архітектор
О. Стукалов. 2011 р.

Пилип Орлик походив із давнього чеського роду. Навчався П. Орлик спочатку в єзуїтському колегіумі у Вільні, а потім у Києво-Могилянській колегії. Він був освіченою людиною, знатав кілька європейських мов. П. Орлик обіймав посади в Генеральній військовій канцелярії, згодом став генеральним військовим писарем і найближчим радником гетьмана І. Мазепи.

zmіг вирватися лише завдяки підкупу та значним політичним поступкам.

За Прутським мирним договором 1711 р. Московська держава повертала Османській імперії Азов, знищувала свої фортеці, нещодавно збудовані на Запорожжі, і зобов'язувалася не втручатися у внутрішні справи Речі Посполитої. Окремий пункт стосувався українських земель, від яких Московія мала відмовитися та повернути під протекторат Кримського ханства ѹ Османської імперії. Проте через нечітке формулювання було незрозуміло, про що йдеться, — Запорожжя, Правобережжя або всю Гетьманщину. Петро I зволікав із виконанням умов договору.

Зрештою наприкінці 1711 р. Османська імперія висунула московській стороні вимогу передати всю Наддніпрянську Україну з Києвом під її протекторат відповідно до умов Прутського мирного договору. Московська влада категорично відмовилася.

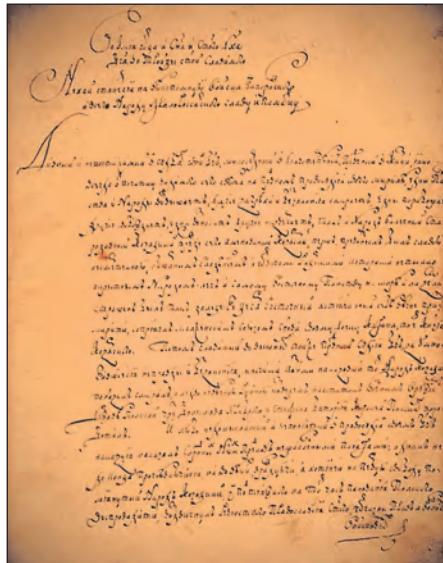
У результаті переговорів було досягнуто домовленостей, що Московія відмовляється від Правобережжя (крім Києва з околицями) і західної частини Запорожжя (землі на правому березі Дніпра з Кодаком), а Османська імперія не висуває претензій на інші запорозькі землі та Лівобережну Україну.

Ці домовленості були зафіксовані в московсько-турецькому договорі, підписаному у квітні 1712 р., та Адріанопольському договорі 1713 р. Вони стали тяжким ударом для П. Орлика та його сподвижників.

Розуміючи, що Правобережжя втрачене, царський уряд аж до 1714 р. переселяв місцеве населення на Лівобережжя з метою позбавити П. Орлика будь-якої підтримки.

Україна знову залишалася розділеною. Влада ж П. Орлика над Правобережжям, отримана згідно з указом султана, була нетривалою. У квітні 1714 р. між Османською імперією та Річчю Посполитою було укладено договір, за яким Правобережна Україна залишалася у складі Речі Посполитої. Ще в 1712 р. польський сейм ухвалив рішення про скасування полкового устрою на Правобережжі. У 1714 р. московські війська передали Польщі Білу Церкву, а залишки правобережних полків переправилися через Дніпро. Польща остаточно відновила свою владу на Правобережжі. Однак ці землі не стали «пусткою». Уже від 20-х рр. XVIII ст. почалося їх активне заселення й відродження. Хоча вирішальна роль у цьому процесі належала вже не козацтву.

У червні 1714 р. П. Орлик виїхав із Бендера у подорож до країн Європи, де намагався отримати допомогу в боротьбі проти Московії. У 1720 р. він подався до Німеччини, а згодом до Франції. Однак підтримки у правителів європейських держав гетьман не знайшов. Після підписання Ніштадтського мирного договору 1721 р. між Московією та

Перша сторінка оригінальної версії Конституції П. Орлика. Фотокопія

Швецію перебування українських політичних емігрантів у всіх європейських столицях не схвалювалося. До того ж за наказом Петра І непокірного гетьмана намагалися заарештувати.

У 1722 р. П. Орлик був змушений переїхати до володінь Османської імперії, де прожив останні 20 років свого життя. Усі його дипломатичні зусилля виявилися марними.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Північна війна стала важким тягарем для українського народу. Проти політики московського царя виступив гетьман І. Мазепа.
- Гетьман І. Мазепа у своїх діях покладався на хитрість, вигоду та інтриги, а не на героїзм і відданість народу та його провідників. Поразка Швеції в битві під Полтавою стала й провалом планів гетьмана на самостійну Українську козацьку державу.
- Створення козацьких полків на Правобережній Гетьманщині відроджувало традиції українського державотворення. Вагома роль у цьому процесі належала С. Палію.
- Незважаючи на те, що на певний час удалось об'єднати дві частини України, міжнародне становище склалося не на її користь. Зрештою Правобережжя залишилося у складі Речі Посполитої, а козацький устрій на цих землях був ліквідований.
- П. Орлик збагатив українську та світову історію першою Конституцією в сучасному розумінні цього слова.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Відгадайте героя або героїню». **Правила гри.** Учитель/учителька записує на картці ім'я історичної особи та кладе її в конверт. Учні та учениці мають за допомогою заздалегідь визначені кількості запитань відгадати, про кого йдеться. Учитель/учителька може відповідати лише «так», «ні» або «частково». Гра проводиться в парах, малих групах або з усім класом.
- ▲ 2. **Колективне обговорення.** Що підштовхнуло І. Мазепу на союз зі Швецією? 3. Які воєнно-політичні дії Петра І стали відповіддю на союз І. Мазепи з Карлом XII? 4. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, чим гетьманство П. Орлика відрізнялося від правління всіх його попередників. 5. Із якою метою П. Орлик запропонував козацтву «Пакти й Конституції...»? 6. Чому походи П. Орлика в Україну зазнали поразки?
- ◆ 7. Спираючись на додаткові джерела, складіть історичний портрет І. Мазепи, П. Орлика (на вибір). Скористайтесь відповідним планом-схемою в електронному додатку. 8. Простежте за картою (с. 135) події Північної війни на землях тогоджаної України. Визначте території, охоплені повстанням С. Палія 1702—1704 рр., напрямки походів П. Орлика на Правобережжя.
- ★ 9. Чому національно-визвольне повстання на Правобережжі 1702—1704 рр. називали «другою хмельниччиною»?

Працюємо з хронологією

- 1700—1721 рр.** — Північна війна.
- 1702—1704 рр.** — повстання С. Палія («паліївщина»).
- 1708 р.** — укладення гетьманом І. Мазепою договору зі шведським королем Карлом XII.
- 1708 р.** — знищення московськими військами гетьманської столиці — міста Батурин.
- 1709 р.** — зруйнування московськими військами Чортомлицької Січі.
- 1709 р.** — Полтавська битва.
- 1710 р.** — Конституція П. Орлика.
- 1711 р.** — Прутський похід московського царя Петра I.

Булава, яку, за легендою, успадкував П. Орлик після І. Мазепи. XVIII ст.
Експонат Публічної бібліотеки міста Лінчепінг (Швеція)

Пам'ятний знак на честь 300-річчя Конституції П. Орлика. Військово-історичний меморіальний комплекс «Бендерська фортеця» (Молдова).
2010 р.

§ 26. Церковне життя. Культура наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: як Українська православна церква була підпорядкована Московському патріарху; про особливості розвитку української культури наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.; про основні здобутки української культури цієї доби; імена видатних представників української культури; що таке «Священний Синод Російської православної церкви».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якими були основні риси української культури попередньої доби? 2. **Робота в малих групах.** Обговоріть і назвіть головні здобутки української культури XVII ст.

- Чому Москві вдалося підпорядкувати Київську митрополію Московському патріарху? Які це мало наслідки?

1. Підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату. Із моменту прийняття Української козацької держави під царський протекторат Московія не припиняла спроб підпорядкувати православну церкву в Україні владі Московського патріарха. Це дало б їй змогу контролювати не тільки політичне, а й духовне життя на українських землях. Під час укладення українсько-московського договору 1654 р. Москва вже пропонувала ідею підпорядкування Київської митрополії. Проте українська делегація рішуче її відкинула. Водночас Українська православна церква на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим, шість полковників, чотири полки, січовики відмовилися присягнути царю. Хоча згодом Москва змусила митрополита до цього за допомогою стрільців, що прибули до Києва, потім за його життя не робила жодних спроб «підкорити Київ».

Смерть митрополита Сильвестра Косова 13 квітня 1657 р. активізувала боротьбу за Київську митрополію. Проте новообраний митрополит Діонісій Балабан відкинув пропозиції Московії і в 1658 р. був затверджений Вселенським (Константинопольським) Патріархом. Діонісій підтримав гетьмана І. Виговського. Щоб позбутися московського впливу, Діонісій переїхав із Києва, де була московська залога, до Чигирина.

Проте, скориставшись усуненням від влади І. Виговського, Московія домоглася включення до «Переяславських статей», що були підписані з Ю. Хмельницьким, пункту про перехід Київської митрополії в підпорядкування Московського патріарха. Українське духовенство проігнорувало цей пункт. Тоді Москва, користуючись розколом на українських землях, вирішила створити паралельну промосковську церковну ієрархію. Місцеблюстителем митрополичого престолу в Києві був проголошений Лазар Баранович. Однак той усупереч сподіванням дотримувався нейтралітету

Митрополит Сильвестр Косів (1647—1657 рр.). Ікона в Михайлівському Золотоверхому монастирі

у відносинах між митрополитом Діонісієм та Москвою. У 1661 р. Москва замінила його на Мефодія. Діонісій не став миритися із черговим посяганням Москви на власну канонічну територію. Він призначив на білоруську кафедру Йосипа Нелюбовича-Тукальського, а також домігся від Вселенського Патріарха анафеми для Мефодія.

Дії Діонісія підтримав опозиційний до царя Московський патріарх Никон, який не бажав сваритися зі Вселенським Патріархом.

Після смерті митрополита Діонісія Москва знову спробувала домогтися свого. Однак у 1668 р. Вселенський Патріарх визнав єдиним Київським митрополитом Йосипа Нелюбовича-Тукальського. Митрополит став «правою рукою» гетьмана П. Дорошенка в боротьбі за об'єднання Гетьманщини й відкидав будь-які пропозиції Москви.

У 1675 р. Йосип Нелюбович-Тукальський помер, і за Київську митрополію спалахнула нова боротьба. Розкол Гетьманщини позначився й на Київській митрополії. Лівобережжя тривалий час підпорядковувалося місцеблюстителю Лазарю Барановичу. А на Правобережжі були ставленники польського короля — єпископи Антоній Вінницький та з 1679 р. Йосиф Шумлянський. Також певний час на території, підконтрольній Османській імперії, перебував представник Вселенського Патріарха грек Панкратій.

Новий наступ Московського патріархату почався зі спроби підпорядкувати Києво-Печерську лавру. Скориставшись смертю настоятеля Інокентія Гізеля, Московський патріарх усупереч правилам домігся від Вселенського Патріарха вільних виборів наступника. Проте вибраний митрополит Варлаам Ясинський відмовився їхати до Москви та отримав благословення від місцеблюстителя Лазаря. Саме в цей час польський король призначив Йосифа Шумлянського власником усіх володінь Києво-Печерської лаври, що робило владу обраного настоятеля непевною. Тоді Варлаам Ясинський 26 лютого 1685 р. підписав підтверджену грамоту з Москви. Таким чином, шляхом маніпуляції Києво-Печерську лавру було вилучено з-під влади Вселенського Патріарха й підпорядковано Московському. Московський уряд надіслав Вселенському Патріарху Якову царську грамоту з пропозицією дозволити Московській патріархії висвячувати Київських митрополитів. Не чекаючи відповіді (вона була негативною), цар наказав І. Самойловичу провести вибори Київського митрополита та відрядити його на висвячення до Москви.

На соборі, на якому не було жодного єпископа (усі відмовилися брати участь у неканонічному дійстві), митрополитом Київським було обрано Луцького єпископа Гедеона (князь Григорій Святополк-Четвертинський). Для створення масовості на собор зігнали нижче духовенство та представників козацької старшини. У грудні 1685 р. Гедеон отримав дозвіл

Митрополит Діонісій Балабан (1657—1663 рр.). Невідомий художник. XVIII—XIX ст.

Митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський (1663—1675 рр.). Невідомий художник. XVII ст.

На с. 142, 143 зображені митрополитів — захисників церковної автономії в Україні, які не схвалювали союз із Москвою. Користуючись відповідною пам'яткою в електронному додатку, складіть історичний портрет одного з них.

Митрополит Гедеон. Невідомий художник. XVIII ст.

■ Чому для Москви рішення про приєднання української церкви було політичним, а не релігійним?

Феофан Прокопович. Невідомий художник. Кінець XVIII — початок XIX ст.

на митрополію, ставши «митрополитом Київським, Галицьким і Малої Русі», а традиційна частина титулу Київських митрополитів — «і всієї Русі» — була вилучена. До травня 1686 р. Київська митрополія була під владою Вселенського Патріарха, поки її не перебрав на себе Московський патріарх.

Найголовнішим наслідком цієї події було те, що українська церква почала втрачати свою самобутність.

Лише 11 жовтня 2018 р. Синод Константинопольського патріархату скасував владу Московської патріархії над українськими землями.

2. Приборкання українського духовенства імперською владою. Підпорядкування Української православної церкви Московскому патріарху стало для неї катастрофою. Вона втратила колишню самостійність.

Московський патріарх започаткував процес відокремлення від митрополії деяких єпархій (першою стала Чернігівська) і монастирів (Києво-Межигірський і Києво-Печерський), які почали безпосередньо підпорядковуватися патріарху. Ті єпархії, які розташувалися на території Речі Посполитої, приєдналися до греко-католицької церкви (у 1691 р. до неї перейшла Переяславська єпархія, 1700 р. — Львівська, 1702 р. — Луцько-Острозька). Лише ченці Манявського скиту зберегли зв'язок зі Вселенським Патріархом аж до закриття монастиря австрійською владою в 1785 р.

Дуже швидко Московський патріарх Іоаким виявив інтерес до внутрішніх справ митрополії. Уже в 1686 р. він закріпив за собою духовний нагляд (контроль вищих ієрархів над діяльністю нижчого духовенства), а згодом Москва почала втручатися в друкарство. Наприклад, у 1689 р. надійшла вимога погоджувати тексти з патріархом, у 1693 і 1720 рр. установили обмеження та заборону україномовного друку. Московські церковні собори 1689 та 1690 рр. засудили київське богослов'я за унійні «превратные толкования», зауваживши, що Вселенські Патріархи не мали можливості стежити за твердістю віри: під заборону потрапили навіть твори чинного єпископа Лазаря Барановича. Поступово Київська митрополія була повністю ослаблена — у ній не залишилося жодного єпископа. У 1722 р. Київську митрополію понизили до архієпископства та скасували виборність її ієрарха.

Військово-політичний виступ І. Мазепи позначився на українському духовенстві, яке здебільшого ще зберігало антимосковські настрої. Українське духовенство, усвідомивши, що Українська козацька держава вже не може бути йому опорою, почало швидко переорієнтовуватися на Москву. Восени 1708 р. Київський митрополит під тиском царя наклав анафему на гетьмана І. Мазепу, який дуже багато зробив для розвитку церков.

Після Полтавської битви 1709 р. ректор Києво-Могилянської академії **Феофан Прокопович** виголосив довгу проповідь перед Петром I, у якій засуджував І. Мазепу й висловлював свою прихильність владі. Пізніше саме за пропозицією Феофана Прокоповича цар розпочав зміни щодо європеїзації Московії.

Феофан Прокопович був автором «Духовного регламенту», що замінив патріарше правління в Російській православній церкві владою **Священного Синоду** під головуванням світського чиновника (Охоронцем патріаршого престолу був екзарх Стефан Яворський, а згодом фактично правителем Синоду став Феофан). Так церква стала частиною державного апарату.

Феофан Прокопович також висунув ідею проголошення Московського царства Російською імперією, яка начебто була наступницею Русі та батьківщиною «слов'яновського» народу, до якого він зараховував і українців. Феофан Прокопович прислужився й російській науці, саме з його ініціативи було засновано Російську Академію наук.

Успішне просування на службі Феофана Прокоповича в новій імперії відображало ширше явище — перехід на імперську службу переважної частини українського духовенства, яке було більше налаштованим на Захід. Українське духовенство активно залучали на різні церковні й державні посади.

Український священник Димитрій Туптало, призначений митрополитом Ростовським, навіть був канонізований як святий за боротьбу зі старообрядцями.

Паїсій Величковський — творець морально-етичних зasad чернецтва XVIII ст. — започаткував аскетичну літературу. Він був засновником Іллінського скиту на Афоні, настоятелем монастирів у Драгомирні, Секулі та Нямецької лаври. Паїсій Величковський переклав найвідоміший твір ченців «Добротолюбіє». Фактично він відродив чернецтво, яке занепало після загибелі Русі-України. Паїсій Величковський був канонізований у 1988 р.

Так поступово українські священники стали знаряддям імперської влади. Проте їхня кількість і вплив із часом почали лякати її. За наказом імператриці Катерини II було заборонено набирати українців на високі посади церковної та світської служби.

3. Особливості розвитку культури. Культура кінця XVII — початку XVIII ст. базувалася на двох складових: попередньому розвитку української культури та впливі західноєвропейського бароко. На українському ґрунті культура бароко набула особливих рис, що дає підстави стверджувати про існування українського бароко. Крім того, у культурі цього періоду почали простежуватися світські риси.

Священний Синод Російської православної церкви — орган управління, що діяв у Російській імперії з 1721 до 1917 р., який замінив владу патріарха. Синод Російської православної церкви Московського патріархату мав статус вищої державної установи. Його очолював оберпрокурор (ця посада прирівнювалася до міністерської). Синод підпорядковувався імператору.

Історик ХХ ст. І. Огієнко про українську культуру

Наши співаки-українці занесли на Москву і свою співацьку одіж, і ця одіж осталася скрізь по Росії ще й до нашого часу.

У кафедральних церквах співаки ще й тепер одягаються в особливу одіж, яку перейнято од українців ще в XVII—XVIII віках... Вплив український на московську церкву був таким великим, що на Москві по церквах скрізь запанувала українська вимова, і ця вимова лишалася тут аж до початку XIX віку.

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте: 1. Чим автор пояснював панівний український культурний вплив у Росії (Московії) у XVII—XVIII ст.? 2. Які напрями українського культурного впливу перелічує автор? Які факти свідчать про величезну роль української культури в розвитку тогочасної Росії (Московії)?

- Які події найбільше вплинули на розвиток української культури кінця XVII — початку XVIII ст.?

КУЛЬТУРА БАРОКО

Особливості

- Вигадливе поєднання деталей, ліній, прикрас
- Інтерес до людських почуттів і вчинків
- Увага до символів
- Театральність, парадність

Києво-Могилянська колегія за організаційною структурою відповідала вищим навчальним закладам Західної Європи. Після тривалих клопотань у 1694 р. колегія отримала царську грамоту на самоврядування. У 1701 р. її було перетворено на академію. У 1709 р. тут навчалося близько 2 тис. студентів. Проте вже за декілька років їхня кількість зменшилася до 165 осіб.

На характер культури цього періоду мали вплив і зміни в соціальній структурі українського населення. Основну частину культурно розвиненого населення становили вже не шляхтичі й духовенство, а рядові козаки, козацька старшина, міщани. Це сприяло розширенню підґрунтя, на якому розвивалася українська культура.

4. Освіта і друкарство. Києво-Могилянська академія.

Наприкінці XVII ст. освітній рівень населення козацької України залишався відносно високим. Тут діяла велика кількість початкових шкіл, у яких учителювали дяки, мандрівні студенти Києво-Могилянської колегії. У них навчали читання, письма, лічби, співу. Поширилося й домашня освіта.

Саме в цей період у Гетьманщині виникла й набула поширення форма навчання й здобуття професійних знань при канцеляріях, де навчалися ведення канцелярських справ, складання ділових паперів тощо.

У тогочасній Україні характерною була професійна підготовка юнаків через систему учнівства в ремісничих цехах. Таку підготовку отримували й діти козаків у січовій школі на Запорожжі. Вона готувала канцеляристів, кобзарів, сурмачів, скрипалів, цимбалістів.

Виникали нові колегіуми, які були середніми навчальними закладами: Чернігівський (1700 р.), Харківський (1726 р.), Переяславський (1738 р.). Значним освітнім центром став Харківський колегіум, у якому навчалося 800 учнів. Крім традиційних предметів, тут вивчалися також інженерна справа, артилерія та геодезія. Переяславський колегіум безпосередньо займався підготовкою духовенства для православних парафій Правобережжя.

У колегіумах вивчали старослов'янську, українську, польську, німецьку, французьку мови, поетику, риторику, філософію, богослов'я, математику, фізику, медицину, історію, географію, астрономію, музику.

На Правобережжі та західноукраїнських землях діяли переважно езуїтські колегіуми — Луцький, Кам'янецький, Львівський, Перемишльський та інші.

Вища освіта на українських землях була представлена Києво-Могилянською колегією (1632 р.) та Львівським університетом (1661 р.).

Поширення грамотності серед населення сприяло розвитку книгодрукування. Найбільшою друкарнею в тогочасній Україні з 13 існуючих була друкарня Києво-Печерської лаври. Серед виданих нею книг відома, зокрема, «Іфіка Іерополітика» (1712 р.), у якій пояснювалися норми поведінки в суспільстві. Виходили релігійні трактати, букварі та інші книги. На західноукраїнських землях продовжувала діяти Львівська братська друкарня, де видавали букварі та інші книжки. Значний внесок у розвиток книгодрукування зробили Почаївська та Унівська друкарні.

Прикметною рисою книгодрукування того часу, незважаючи на заборони Синоду Російської православної церкви, стало збільшення видання творів світської літератури. А запроваджений за Петра I гражданський шрифт зробив книжки більш доступними для широкого кола читачів.

5. Розвиток наукових знань. У XVII—XVIII ст. на українських землях, як і на інших територіях Європи, швидко розвивалася наука. Проте на відміну від усієї Європи, де наука долала сильний опір церкви, тут її представниками здебільшого були церковні діячі, іноді вищі ієархи. Так, Феофан Прокопович навіть виголосив перед студентами й викладачами Києво-Могилянської академії спеціальну промову «Про заслуги і користь фізики».

Видатні діячі того часу зосереджували увагу на складних питаннях астрономії, математики, медицини, географії. Так, Йоанікій Галятовський намагався розкрити причини таких природних явищ, як сонячне й місячне затемнення, хмарність, дощ, вітер, близькавка тощо. У 1707—1708 рр. Феофан Прокопович уклав курс лекцій з арифметики та геометрії для Києво-Могилянської академії. Єпіфаній Славинецький здійснив переклад посібника з анатомії Андреаса Везалія, який використовували в медичних колегіумах.

У XVIII ст. набули поширення медичні знання. З'явилася низка лікарів-українців, які здобули вчений ступінь доктора медицини: І. Полетика, М. Кружень, П. Погорецький та інші. У 1707 р. в Лубнах відкрилася перша на українських землях польська аптека.

6. Розвиток літератури. Із другої половини XVII ст. почався період піднесення літературної творчості. Це час розквіту української літератури стилю бароко. Найбільш яскраво барокові риси проявилися в поезії. Поетичні твори цієї доби різноманітні — від суспільно-політичних до ліричних.

Суспільно-політична поезія пов'язана з подіями Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького та Руїни. Відомі такі твори: «Висипався хміль із міха», «Похвала віршами Хмельницькому од народа малоросійського», «Чигирина» тощо.

Авторами релігійно-філософської поезії були представники духовенства — Лазар Баранович, Варлаам Ясинський, Димитрій Туптало, Стефан Яворський, Феофан Прокопович та інші, у творах яких порушувалися морально-етичні проблеми. У поезії цього напряму найбільше проявився стиль бароко — символіка, алгорія, гра слів, ускладнені асоціації, натуралістичність деталей. Найбільшу поему (23 тис. рядків) на релігійну тематику склав І. Максимович («Богородице Діво»).

У напрямі бароко розвивалася й панегірична поезія — уславлення визначної події або вчинку видатної особи.

Із записок історика і мандрівника, сина Антіохійського патріарха П. Алеппського (1654 р.)

Починаючи з цього міста [Рашкова] і по всій землі руських, тобто козаків, ми помітили прекрасну рису, що дуже здивувала нас: усі вони, крім небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочек, уміють читати й знають порядок церковних служб і церковні співи; крім того, священники навчають сиріт і не лишають їх неуками блукати по вулицях.

? Як автор документа описує рівень освіти в тогочасній Україні?

ЛІТЕРАТУРА
другої половини XVII ст.

Ознаки

Зберігався зв'язок літератури з релігійним світоглядом

Мистецтво слова поступово ставало самостійною галуззю творчості

Усе виразніше виявлялися світські й естетичні функції літератури, вироблялися нові форми й способи художньо-словесного зображення

Основна увага письменників зосереджувалася на людині, а також на її зв'язку з Богом, утверджувалися нові жанри художньої літератури

Наприкінці XVII — у XVIII ст. розвивалася богословська література, до якої належали, зокрема, проповіді. Їхні автори схвалювали вірність православ'ю, прагнення миру, злагоди та спокою; засуджували заздрість, підступність, невдячність, жадобу, моральну розпусту.

Найвизначнішими творами були «В істинній вірі», «Мир із Богом людині» Інокентія Гізеля, збірки проповідей Лазаря Барановича «Меч духовний» і «Труби словес проповідних». Крім того, проповідями усвавилися Димитрій Туптала, Стефан Яворський, Феофан Прокопович та інші.

Продовжував розвиватися й агиографічний жанр (опис житій святих). Його найвидатнішою пам'яткою є чотиритомна збірка житій святих Димитрія Туптала.

Найвідомішими представниками цього жанру були Іван Величковський, Лазар Баранович. Велику популярність мали епіграми — невеликі сатиричні вірші, у яких висміювали якусь людину або суспільне явище. Найкращими епіграммістами вважалися Лазар Баранович, І. Величковський, Д. Братковський, Клементій Зіновій. В епіграмах часто поєднувалися релігійно-філософські та побутові сюжети.

Найкращі вірші ліричної поезії написані С. Климовським, І. Бачинським, Д. Левицьким, І. Мазепою, Лазарем Барановичем. Жанрово така поезія дуже різноманітна — це і опис соціально-побутових явищ, і змалювання природи, і любовна лірика. Вона наповнена народними образами та символами. Любовна поезія була тісно пов'язана з піснею.

Значної популярності набула й сатирична віршована література. У рукописних збірках поширювалися вірші Клементія Зіновія (370 віршів) та І. Некрашевича («Ярмарок», «Сповідь»). У них відтворювалися колоритні побутові сцени, висміювалися вади суспільства, прославлялася чесна праця хліборобів і ремісників.

Серед прозової творчості найбільше значення залишалося за полемічною богословською літературою. Серед найвидатніших полемічних творів можна виділити такі: «Фундаменти», «Бесіда» Йоанікія Галятовського, «Нова міра старої віри» Лазаря Барановича, «Навіти» анонімного автора.

Із середини XVII ст. в літературі набув розвитку жанр езопівської байки. Її вивчали в школах, поширювали в рукописних збірках. Згодом ці байки сприяли становленню нової української літератури.

Велику частину літературного доробку цієї доби складає історична література. Серед неї слід виділити «Синопсис»

Літопис Саміїла Величка. Сторінка видання 2020 р.

Титульна сторінка збірки проповідей Йоанікія Галятовського «Небо новое». Львівська друкарня М. Сльозки. 1665 р. Фотокопія

Титульна сторінка «Книги житий святих» Димитрія Туптала. Друкарня Києво-Печерської лаври. 1705 р. Фотокопія

(1674 р.) — короткий нарис історії України та Московії від найдавніших часів до останньої четверті XVII ст. (автор не відомий). У XVIII ст. в українському суспільстві існував великий інтерес до подій Національно-визвольної війни, що відображалося у творчості. У 1702 р. з'явився перший такий твір — Літопис Самовидця, створений одним із діячів часів Руїни Романом Ракушкою-Романовським. Популярними стали праці Самійла Величка «Сказання про козацьку війну з поляками» та «Повість літописна про малоросійські й частково інші події» і «Дійствія презільної брані...» Григорія Грабянки. У XIX ст. їх називали козацькими літописами, хоча насправді це були типові історичні твори XVIII ст., написані в стилі бароко.

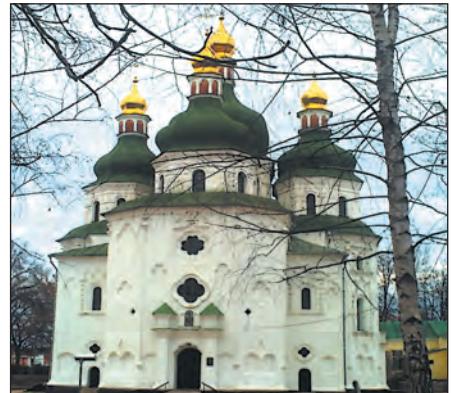
7. Архітектура. Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького, події Руїни, народні повстання, війни Московії, Речі Посполитої з Османською імперією, Кримським ханством, Швецією зумовили бурхливий розвиток фортифікаційного будівництва. Розвиток артилерії спричинив і зміни у фортифікації. Почали переважати укріплення бастіонного типу, які зводили навколо старих фортець і замків у Кам'янці, Хотині, Львові, Ужгороді тощо. Найбільшою оборонною спорудою на українських землях на початку XVIII ст. стала Київська (Печерська) фортеця, яка увібрала в себе всі тогочасні досягнення фортифікації.

Із другої половини XVII ст. нове піднесення переживало монументальне будівництво. На українському ґрунті його поширення відбувалося двома напрямами: українізація західноєвропейського бароко та надання барокового вигляду українській архітектурній традиції.

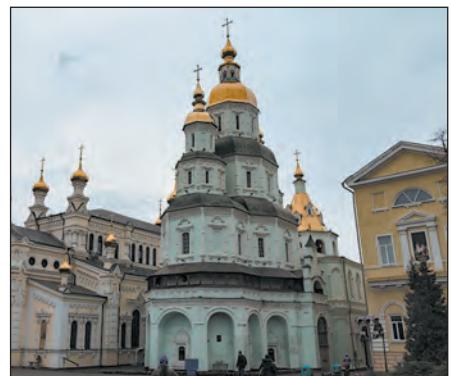
Для архітектури бароко були характерні риси урочистої піднесеноності, грандіозності, схильність до рухливих композицій і декоративної насиченості.

Архітектура бароко в першу чергу вплинула на оздоблення стародавніх храмів, які, зберігаючи попередню структуру, отримали нові елементи — вигадливі декоративні фронтони (передня частина будівлі), обрамлення вікон і дверей, мальовничі багатоярусні грушоподібні бані, ступінчасті дахи. Після реконструкції барокового вигляду набули Софія Київська, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Михайлівський Золотоверхий собор, Спаський і Борисоглібський собори в Чернігові. Такими ці храми збереглися до наших днів.

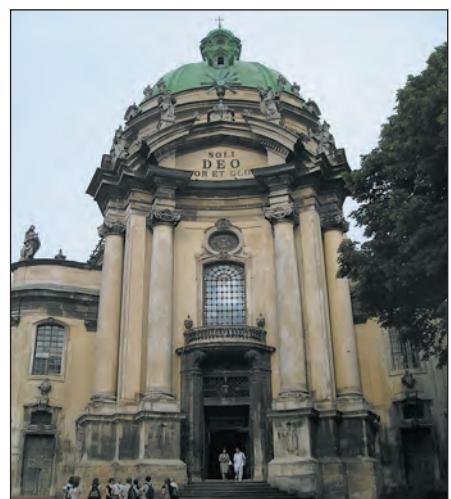
Більшість баркових споруд у тогочасній Україні були збудовані за часів гетьманства І. Мазепи. До найкращих баркових ансамблів культового призначення належать Миколаївський собор у Ніжині (50-ті рр. XVII ст.), Троїцький собор Густинського монастиря (1671 р.), Покровська церква в Харкові (1689 р.), Троїцький собор у Чернігові (1679—1695 рр.), Всіхсвятська надбрамна церква Києво-Печерської лаври (1696—1698 рр.), Спасо-Преображенська церква

Миколаївський собор у Ніжині.
50-ті рр. XVII ст. Сучасний вигляд

Покровська церква в Харкові. 1689 р.
Сучасний вигляд

Костьол домініканців у Львові.
1745—1749 рр. Сучасний вигляд

Цікавим явищем українського бароко в образотворчому мистецтві другої половини XVII — першої половини XVIII ст. стала діяльність художнього осередку в Жовкові. Так, Іван Руткович традиційні сюжети іконостасів подавав як напівсвітські картини. Найбільш відомими його творами є іконостаси храмів у Жовкові, Волиці-Деревлянській, Волі-Висоцькій, Новій Скваряві. Інший відомий митець цієї доби Йов Кондзелевич віддавав перевагу складним монументальним композиціям, у яких знаходили відображення подій життя українського народу. Найбільш відомі його роботи були створені для монастиря Скит Манявський (зберігаються в Національному музеї у Львові), Білостоцького та Загорівського монастирів на Волині.

До плеяди жовковських митців належать також Юрій Шимонович, Мартин Альтомонте, Василь Петрахнович. Їхня творча спадщина представлена не лише іконописом, а й світськими портретами, картинами зі сценами битв.

у Великих Сорочинцях (1734 р.) та інші. До цього переліку можна зарахувати дзвіницю Софії Київської. У західноєвропейському бароко зведено костьол домініканців у Львові (1745—1749 рр.).

Крім церковного, розгорталося й світське кам'яне будівництво. Зводилися трапезні, колегіуми, магістрати, військові канцелярії, житлові будинки. Серед цих споруд слід відзначити корпус Київської академії, келії Києво-Печерської лаври, Троїцького та Єлецького монастирів Чернігова, будинок генерального судді Василя Кочубея в Батурині.

Проте основним будівельним матеріалом залишалося дерво. До наших днів збереглося чимало дерев'яних храмів цієї доби, особливо на Прикарпатті, Буковині та Закарпатті.

8. Мистецтво. Від другої половини XVII ст. український живопис швидко відходив від церковних канонів, у ньому переважало зображення реальних людей, подій. У творчості митців цього періоду відчувався вплив мистецького стилю бароко.

У монументальному живописі яскраво проявлялися народні традиції. Особливо реалістично передано образи людей із народу, краєвиди в оздобленні церкви Святого Юра в Дрогобичі, а також у розписах дерев'яних храмів на Закарпатті. У Софії Київській були створені нові розписи з використанням сюжетів про боротьбу з татарами та поляками. В Успенському соборі Києво-Печерської лаври було намальовано цілу портретну галерею української знаті цієї доби.

Творчість народних майстрів яскраво відобразилася в картинах Страшного суду. Визначним явищем стало звернення до образів козака-бандуриста — захисника Батьківщини («Козак Мамай»), а також селянина-повстанця, борця проти соціального й національного поневолення.

Продовжував розвиватися іконопис. На іконах поряд із біблійними персонажами зображали й реальних людей — гетьманів, старшин, рядових козаків, міщан на тлі інтер'єрів цієї доби (ікони «Воздвиження Хреста Господнього», «Покрова Богородиці» тощо).

У цей період набув розвитку український портретний живопис, який мав яскраву національну особливість. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. він ще зберігав тісний зв'язок з іконописом. Були створені монументальні портрети Б. Хмельницького й відомих козацьких старшин. Світські барокові портрети були пишно декоровані, різні орнаментальні елементи виразно підкреслювали майнове та соціальне походження зображеніх. Великої популярності за тих часів набув ктиторський портрет — зображення засновників і покровителів храмів.

Помітного розвитку досягла в цей період графіка, що була тісно пов'язана з друкарством. Книжки були ілюстровані гравюрами, які виконувалися на дереві або металі.

Розписи церкви Святого Юра в Дрогобичі (Львівська обл.). Сучасний вигляд

Найбільшу роль у розвитку графічного мистецтва цього часу відіграли брати Тарасевичі. Олександр Тарасевич створив портретну галерею визначних діячів України, Леонтій Тарасевич виконав цикл ілюстрацій до «Києво-Печерського патерика» та Нового Заповіту.

Визначним майстром графіки був Іван Щирський. На його гравюрах рослинні орнаменти органічно поєднувалися з античними сюжетами та реалістичними зображеннями. Цікавим типом графічного мистецтва стали великі афіші — оголошення про диспути в Києво-Могилянській колегії (академії), виконані цим митцем.

У другій половині XVII ст. високого рівня розвитку досягло декоративне й ужиткове мистецтво, зокрема різьблення по дереву. Різьблені геометричні або рослинні орнаменти прикрашали меблі, ткацькі верстали, вози тощо.

З усіх видів народної художньої творчості чи не найпопульнішими в тогоденій Україні були ткацтво та вишивка, пов'язані з прикрашанням предметів побуту, одягу, житла.

9. Музика і театр. Наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст. завершилося формування основних рис народної музики, що існують і сьогодні. Народні думи та історичні пісні виконували кобзарі, лірники, бандуристи. Усталилася народна інструментальна музика, що супроводжувала всі свята, — популярності набули троїсті музики. Свою назву вони отримали не за кількістю інструментів в ансамблі, а за функції, які виконували музиканти: мелодія, ритм, темп.

Побутовий багатоголосий пісенний жанр — кант — набув національних рис щодо поетики та змісту музики. У ньому посилилися світські мотиви. Мелодика кантів виступала джерелом і для церковної музики цього часу. Авторами кантів були визначні культурні діячі Лазар Баранович, Димитрій Туптало та інші.

Продовжував розвиватися хоровий спів. Найбільш поширеним став партесний концерт, де спів відбувався без інструментального супроводу. Він набув професійних рис. Виступи колективів проходили в панських палацах і церквах. Відомі імена таких співаків, як К. Коновський, Й. Завойський, О. Лешковський та інші.

Професійну музичну освіту можна було здобути в Києво-Могилянській академії, музичних школах при магістрах, духовних семінаріях, оркестрах. У 1738 р. в Глухові була відкрита спеціальна музична школа.

Продовжувало розвиватися й театральне мистецтво. Найбільш популярним, як і раніше, був вертеп. Значно розширилася народно-побутова частина вертепного дійства.

Шкільний театр та шкільна драма найбільшого розвитку досягли в Києво-Могилянській академії, де написання та розігрування драм було обов'язковою складовою навчального процесу. Дійства шкільного театру розподілялися на

Гравюра із зображенням студентів Києво-Могилянської академії на тлі головного корпусу, трьох святих та Афіни Паллади — покровительки науки. Художник І. Щирський. 1698 р.

Зростання значення професійної музики спонукало ще Б. Хмельницького в 1652 р. видати універсал про створення цеху музики. Згодом такі цехи виникли в Стародубі, Ніжині, Чернігові та інших містах. Цеховики обслуговували урочисті церемонії, брали участь у воєнних походах, виступали під час розваг у великих маєтках.

Працюємо з хронологією

1686 р. — приєднання Київської митрополії до Московського патріархату.

1701 р. — надання Києво-Могилянській колегії статусу академії.

Практичне заняття за розділом IV

Узагальнення за розділом IV

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом IV

різдвяні та велиcodні. Найпопулярнішими драмами були «Комедія на Різдво Христове» Димитрія Туптала та «Слово про збурення пекла».

Шкільна драма поступово ускладнювалася, виникали її різноманітні форми — повчальні та історичні драми тощо. Під час вистав використовувалися декорації, предмети бутафорії, сценічні ефекти.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Підпорядкування Київської православної митрополії Московському патріархату послабило політичні позиції гетьманського уряду та мало далекосяжні наслідки для Української козацької держави, її культури й церковного життя.
- У другій половині XVII — першій половині XVIII ст. українська культура набула небаченого розквіту. Особливо це проявилось в освіті, архітектурі та мистецтві.
- В українській культурі цього періоду були тісно пов'язані національні традиції та західноєвропейські впливи, що спричинило виникнення такого явища, як українське бароко.
- Перебування козацької України у складі Московського царства, що перетворювалося на імперію, мало негативний вплив на українську культуру: заборони, залучення провідних діячів до служби в імперії, нищення національних ознак.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Знавці культурних пам'яток». **Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються в пари. Один(-на) з них демонструє зображення пам'ятки культури (або надає її коротку характеристику), а інший(-а) вказує її назву. Потім вони міняються ролями.
- ▲ 2. Які чинники впливали на розвиток української культури кінця XVII — першої половини XVIII ст.? Який із них був вирішальним? 3. За яких обставин Українська православна церква втратила свою самостійність? Які це мало наслідки? 4. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, яка мистецька школа переважала на українських землях наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.? У яких видах мистецтва і як вона проявлялася?
- ▲ 5. Охарактеризуйте жанрове різноманіття української літератури другої половини XVII — першої половини XVIII ст. Відповідь подайте у вигляді схеми. 6. Використовуючи додаткові джерела, складіть опис однієї з археологічних пам'яток цієї доби.
- ★ 7. **Колективне обговорення.** Чому Московський патріарх прагнув отримати у своє підпорядкування Київську митрополію? 8. **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. територія Лівобережної Гетьманщини характеризувалася високим рівнем освіченості, більша частина дорослого населення була письменною. Чим це зумовлювалося? Із яких закладів складалася система освіти на українських землях?

Розділ V. Українські землі у 20—90-х рр. XVIII ст.

§ 27. Посилення колоніальної політики Російської імперії. Ліквідація гетьманату

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: яку колоніальну політику здійснювала Московія (Російська імперія) щодо України; про гетьманство І. Скоропадського, Д. Апостола; як українська керівна верхівка намагалася протистояти політиці царської влади щодо України.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Як розгорталися події Північної війни на українських землях? 2. Визначте роль І. Мазепи в історії України. 3. Якими були наслідки Полтавської битви для Української ко-зацької держави?

1. Наступ царської влади на автономні права Гетьманщини.

Перехід І. Мазепи на бік Швеції Петро I використав як привід до розгортання каральних заходів проти незгодних із політикою царської влади.

Одночасно із цим відбувався наступ на українську автономію (самостійне внутрішнє управління). Коли в 1708 р. новообраний гетьман І. Скоропадський запропонував царю підтвердити в нових статтях традиційні права та вольності, то отримав від Петра I глузливу відповідь: «Українці й так мають із ласки царя стільки вольностей, як жоден народ у світі». Повноваження гетьмана були визначені в **Рішительному указі**. Також Петро I відхилив прохання І. Скоропадського про те, щоб козаки перебували під командуванням наказного гетьмана, а не московських генералів. Перед гетьманським урядом була поставлена вимога звітувати про податки й доходи Військового скарбу.

Воеводи отримали право втручатися у внутрішні справи козацької України. Для нагляду за гетьманом був приставлений царський міністр-резидент (із 1710 р. їх було двоє). У Глухові — новій гетьманській резиденції — було розміщено два полки московських військ. У 1708—1709 рр. Гетьманщину, а з 1719 р. і Слобожанщину було включено до Київської губернії.

Губернатор отримував більше повноважень, ніж гетьман. У 1715 р. царським указом було встановлено новий порядок виборів полкової старшини, згідно з яким основну роль у цьому процесі відігравав царський представник. Старшинами почали призначати іноземців, яких поступово стала більшість. Згодом Петро I сам призначив своїх соратників: П. Толстого — ніжинським полковником, а А. Танського — київським. Цим він порушив виборний принцип формування влади в Гетьманщині. До того ж московським можновладцям надавалися великі землеволодіння

Із листа князя М. Голіцина до канцлера Г. Головкіна (1708 р.)

Задля нашої безпеки треба насамперед посіяти незгоду між полковниками й гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої влади, як Мазепа, то, сподіваюся, буде приходити з доносами. При цьому не треба поводитися з донощиками суворо; якщо двоє прийдуть із брехливими доносами, але коли з ними обйтися ласково, то третій приде вже з правдивим доносом, а гетьман зі старшиною будуть боятися. Як раніше я до вас писав, так і тепер кажу: треба, щоб у всіх полках були полковники, не згодні з гетьманом... тоді всі їхні справи будуть нам відкриті.

- ? 1. Із якою метою розпалювалася незгода між полковниками й гетьманом? 2. Як можна назвати таку політику?

Заходи, що свідчили про наступ московської влади на українську мову й культуру:

- У 1709 р. за наказом Петра I було вислано за кордон студентів Києво-Могилянської академії, що походили з Правобережжя.
- Московська влада конфіскувала кошти, надані І. Мазепою для розбудови Києво-Печерської лаври. Її землі передали під будівництво Київської фортеці.
- Проводилася політика запрошень із Гетьманщини до Московії українських вчених, просвітителів, богословів і педагогів.
- Примусово насаджувався великоросійський правопис і «російське православіє» щодо українських церковних видань.
- Із Гетьманщини до Московії вивозилися історичні пам'ятки, рідкісні книги тощо.
- З усіх українських церков вилучалися книги раннього українського друку та замінювалися на нові московські видання.

в Україні, що призвело до появи значних територій, непідконтрольних гетьману. У 1720 р. Петро I обмежив функції Генерального військового суду. Посилилося втручання московської влади в господарське життя Гетьманщини, що фактично призвело до розорення її економіки: українські товари дозволялося вивозити за кордон лише через балтійські порти Московії і до того ж не українськими купцями.

Водночас заборонялося ввозити деякі товари в Гетьманщину із Західної Європи (голки, сукна, полотна, панчохи, цукор, тютюн тощо), а замість них треба було купувати продукцію московських фабрик. Запроваджувалося особливе мито для царської скарбниці. У 1721 р. на території Гетьманщини ввели «мідні гроші, щоб срібні й золоті залишалися в обігу населення Росії та якомога більше зосереджувалися в державній скарбниці».

Усе частіше козаків використовували за межами Гетьманщини: на будівництві каналів (у 1721 р. на будівництво Ладозького каналу було направлено 10 тис. козаків), фортець (Санкт-Петербург), у далеких воєнних походах (три походи проти Персії) тощо. Крім того, походи призводили до занепаду господарств козаків. Населення Гетьманщини потерпало від постійв царських військ.

Відбувалися утиски і в культурній сфері. Із Києво-Могилянської академії за наказом царя було виключено всіх студентів і викладачів із Правобережжя, заборонялося друкувати в Україні будь-які книжки, крім церковних, а в тих, що друкувалися, «щоб ніякої різниці й осібного наріччя не було». Так цар розпочав наступ на українську мову, сприяв насильницькому зросійщенню (русифікації) та духовному поневоленню українського народу.

2. Гетьманство І. Скоропадського. Переїзнувши на посаді гетьмана, І. Скоропадський всіляко намагався показати свою лояльність царській владі й тим самим зберегти автономію Гетьманщини. Як і І. Мазепа, він уникав конфліктів зі старшиною й церквою, роздавав їм великі земельні наділі. За його правління близько 30 % оброблюваних земель були в приватній власності старшини, деякі її представники перетворювалися на справжніх земельних магнатів. Сам І. Скоропадський мав понад 100 тис. підданих, у той час як у монастирів їх було 60 тис. осіб.

У січні 1721 р. І. Скоропадський, незважаючи на погане самопочуття, рушив до Москви, щоб остаточно визначити статус Гетьманщини у складі Московського царства. Поштовхом до подорожі став указ царя про виведення Генеральної військової канцелярії з-під управління гетьмана.

Проте візит не дав бажаного результату та не припинив подальшого обмеження прав і вольностей. Натомість І. Скоропадський отримав указ про утворення Малоросійської колегії (29 квітня 1722 р.). Цар, приховуючи справжню

Гетьман Іван Скоропадський.
Невідомий художник. XVIII ст.

мету, пояснював її виникнення тим, що до нього доходили скарги від народу про хабарі й здирства, відбирання в козаків земель, лісів, млинів, примусовий їх перехід у підданство, безлад у Генеральній військовій канцелярії: «Це робиться для вашого ж блага... бути під великоруським судом і управлінням, для того щоб припинити всі неправильні суди й тяготи малоросійського народу».

Ця новина приголомшила гетьмана. Повернувшись до Глухова, він передав «правління діл» Павлу Полуботку (1722—1723 рр.). 3 липня 1722 р. І. Скоропадський помер.

3. Перша Малоросійська колегія. Наказний гетьман

П. Полуботок. Після смерті гетьмана І. Скоропадського всю владу в Гетьманщині взяла на себе Малоросійська колегія у складі шести російських офіцерів (діяла в 1722—1727 рр.). Колегія на чолі зі Степаном Вельяміновим почала прибирати до рук усе гетьманське правління. Петро I не дозволив обирати нового гетьмана, а доручив наказному гетьману П. Полуботку виконувати накази колегії.

Чернігівський полковник П. Полуботок був людиною енергійною, палким прибічником української автономії. Недарма цар говорив про П. Полуботка, що він «небезпечніший за Мазепу». Гетьман не змирився з претензіями С. Вельямінова не тільки на контроль за владою, а й на саму політичну владу. П. Полуботок згуртував навколо себе старшинську опозицію, розпочав судову реформу, розгорнув боротьбу з хабарництвом. Він звертався в сенат (верховний розпорядчий орган Російської імперії) зі скаргами на порушенні Малоросійською колегією законів і традицій Гетьманщини, наполягав дозволити провести вибори нового гетьмана.

У серпні 1723 р. представники старшинської опозиції в козацькому таборі на річці Коломак склали так звані **Коломацькі чолобитні** (звернення) на ім'я царя, у яких вимагали скасувати запроваджені Малоросійською колегією податки й дати дозвіл на обрання гетьмана. Коли ці чолобитні отримав Петро I, то наказав ув'язнити П. Полуботка разом із 15 опозиційними українськими старшинами в Петропавлівській фортеці. Там 18 грудня 1724 р. наказний гетьман П. Полуботок помер.

4. Гетьманство Д. Апостола. Загроза нової війни з Османською імперією, нарощання невдоволення діяльністю Малоросійської колегії, труднощі з утриманням 60-тисячного російського війська та особистий конфлікт між С. Вельяміновим та князем О. Меншиковим спричинили скасування Малоросійської колегії в 1727 р. і деяке пом'якшення російської політики щодо України. Було дозволено провести вибори гетьмана, яким став 73-річний миргородський полковник **Данило Апостол** (1727—1734 рр.). Із ним царська

Наказний гетьман Павло Полуботок. Невідомий художник. Кінець XVIII — початок XIX ст.

Смерть П. Полуботка в Україні сприйняли болісно. Його прославляли як великого захисника України, про нього складали легенди. Однією з найпопулярніших була така, що нібіто цар, довідавшись про хворобу П. Полуботка, прибув просити в нього вибачення, і гетьман перед смертю пригадав йому всі кривди, які завдала царська влада Українській козацькій державі: «За невинне страждання мое і моїх земляків будемо судитися у спільнога і нелицемірного судді, Бога нашого: скоро станемо перед ним, і він розсудить Петра з Павлом». І справді Петро I невдовзі помер (25 січня 1725 р.).

- У чому полягала особливість правління гетьмана Д. Апостола?

Гетьман Данило Апостол. Художник О. Мартинович

«Рішительні пункти» передбачали:

- вибори гетьмана лише за згодою царя, гетьман втрачав право призначати й карати старшину та здійснювати самостійну зовнішню політику;
- справи Гетьманщини поверталися із сенату в підпорядкування Колегії іноземних справ;
- зменшення кількості російських військових, що розміщувалися в Україні;
- уведення до складу Генерального військового суду російських представників;
- скасування податків, які запровадила Малоросійська колегія;
- відновлення Генерального військового скарбу, але він був підконтрольний російському уряду.

«Правління гетьманського уряду» — уряд, створений російською владою після смерті гетьмана Д. Апостола для управління Гетьманчиною.

влада теж не уклала традиційної угоди. Діяльність гетьмана визначалася «Рішительними пунктами» 1728 р.

Д. Апостол активно взявся за відновлення втраченої автономії: він призначив на посади полковників своїх прихильників, здійснив заходи щодо впорядкування старшинського землеволодіння, уперше вчинив дії щодо складання тогочасного бюджету Гетьманщини, налагодив українську торгівлю, підпорядкував гетьманській владі Київ, реорганізував судову систему, домігся дозволу на повернення запорожців із володінь кримських татар в Оleshках та заснування ними в 1734 р. Нової (Підпільненської) Січі на річці Підпільній.

За гетьмана Д. Апостола основний земельний фонд було роздано козацькій старшині, православній церкві та російським чиновникам. Відмінність між спадковим і тимчасовим землеволодіннями старшини майже зникла.

Позитивне значення для боротьби з хабарництвом і впорядкування землеволодіння мало Генеральне слідство про маєтності, здійснене гетьманом. У 1729—1730 рр. було проведено ревізію (перевірку) маєтків і визначено законність володіння ними. Було з'ясовано, що вже понад 35 % оброблюваних земель Гетьманщини були приватною власністю старшини. За сприяння Д. Апостола в 1728 р. розпочали створювати звід законів «Права, за якими судиться малоросійський народ». Його завданням було юридично закріпити автономний статус і привileї Гетьманщини у складі Російської імперії. Звід було завершено вже після смерті гетьмана. Проте російський сенат категорично відмовився його затвердити.

5. Політика «Правління гетьманського уряду». Спроба ліквідації автономного устрою Слобожанщини. Після смерті Д. Апостола в 1734 р. імператриця Анна Іванівна знову заборонила обирати гетьмана, а ведення українських справ передали «Правлінню гетьманського уряду» (1734—1750 рр.).

Новий уряд складався з трьох представників козацької старшини й трьох російських урядовців. У своїй діяльності він мав керуватися «Рішительними пунктами» 1728 р. Крім того, російські урядовці були зобов'язані всіляко применшувати значення влади гетьмана й підривати довіру до неї, сприяти зближенню старшини з російськими офіцерами, а також шлюбам українців із росіянами. Українські справи знову повернули до сенату. В Україні було проведено ревізію для впорядкування збирання податків, завершено складання зводу українського законодавства.

Для контролю над суспільством у Російській імперії була відновлена «Канцелярія таємних і розшукових справ». За підозрою в державній зраді в повному складі був заарештований Київський магістрат.

Істотні зміни відбулися в устрої Слобожанщини. Ще в 1726 р. полки потрапили в підпорядкування Військової колегії. Із 1723 р. полковниками могли призначати тільки росіян. У 1732 р. почалися перетворення, метою яких була ліквідація автономного самоврядування. У Сумах була створена «Канцелярія комісії заснування слобідських полків», що перебрала на себе чимало функцій полковників.

Полкові ратуші в 1733—1734 рр. було перейменовано на канцелярії, які отримали права, що мали канцелярії в провінціях губерній. Судочинство здійснювалося на основі російського законодавства. У 1734 р. було скасовано право козаків і селян на займанщину. Жителям Слобожанщини заборонялося залишати її межі. Підпомічники викреслювалися з козацького стану.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Заходи московської (російської) влади в 1708—1722 рр. свідчили про підготовку до наступу на українську державність. Проте зовнішні обставини змусили пригальмувати процес ліквідації Української козацької держави, і владу гетьмана було відновлено на короткий період (1727—1734 рр.).
- Загальний напрям російської політики щодо України залишався незмінним: перетворити її на звичайну провінцію Російської імперії. У таких умовах українська козацька еліта докладала зусиль для збереження давніх прав. Проте у своїх діях вона уникала радикальних заходів і не спиралася на підтримку народу.

Запитання та завдання

- Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Шість запитань». **Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються в команди. Кожна з них має за визначений час скласти шість запитань за опрацьованим матеріалом. Виграє та команда, більшість запитань якої не повторюють запитання інших команд.
- Як Петро I використовував ресурси України для досягнення своєї мети? **3. Чим характерне правління гетьмана І. Скоропадського?** Чому Петро I не дозволив проводити вибори нового гетьмана після смерті І. Скоропадського? **4. Які основні політичні ідеї було закладено в Коломацьких чоловітніх?** **5. Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, як діяльність Малоросійської колегії руйнувала традиційну систему управління в Україні. **6. Якими були наслідки діяльності «Правління гетьманського уряду» для Української козацької держави?**
- Складіть у зошиті порівняльну таблицю «Гетьманство І. Скоропадського та Д. Апостола». Укажіть спільні та відмінні риси. **8. Складіть історичний портрет наказного гетьмана П. Полуботка.** Скористайтеся відповідним планом-схемою в електронному додатку.
- 9. Колективне обговорення.** Які чинники впливали на часті зміни політики царської влади щодо України?

- Чому «Правління гетьманського уряду» не змогло знищити автономні права Гетьманщини та козацьке самоврядування на Слобожанщині?

«Правління гетьманського уряду» діяло в умовах російсько-турецької війни 1735—1739 рр., тягар якої ліг на плечі українського народу. Російське військо перебувало на утриманні українського населення прифронтової зони. Постійні реквізіції (вилучення майна) позбавляли населення найнеобхіднішого. За підсумками війни запорозькі землі повернулися під владу Російської імперії.

Працюємо з хронологією

- 1722 р.** — імперська влада Росії вперше заборонила вибори гетьмана.
- 1722—1727 рр.** — діяльність Першої Малоросійської колегії.
- 1727—1734 рр.** — гетьманство Д. Апостола.
- 1734 р.** — заснування Нової (Підпільненської) Січі.
- 1734—1750 рр.** — діяльність «Правління гетьманського уряду».

Монета Національного банку України, присвячена П. Полуботку. 2003 р.

§ 28. Лівобережна та Слобідська Україна. Ліквідація Гетьманщини

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про діяльність останнього гетьмана К. Розумовського та його політику; про причини та перебіг процесу ліквідації гетьманства й залишків автономії Гетьманщини та Слобідської України.

- Чи можна стверджувати, що гетьманство К. Розумовського було лише примхою царської влади?

Гетьман Кирило Розумовський.
Художник Л. Токе. 1758 р.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Яку політику проводила Росія щодо Лівобережної Гетьманщини в першій половині XVIII ст.? 2. Назвіть найбільші виступи проти російського панування на Лівобережжі та Слобожанщині в першій половині XVIII ст.

1. Відновлення гетьманства в 1750 р.

Політика «Правління гетьманського уряду» викликала все більше невдовolenня населення Гетьманщини.

Люди сподівалися на покращення становища після сходження на імператорський престол доньки Петра I Єлизавети. Так, серед наближених осіб імператриці було чимало українців, зокрема Олексій Розумовський, що став її фаворитом. Невдовзі сподівання почали спрощуватися. Зміни, що торкнулися Гетьманщини та Слобідської України, були зумовлені не лише особливими стосунками імператриці зі своїм оточенням. До цього спонукали загострення соціального напруження, а також зовнішні обставини: загроза війн з Османською імперією, Пруссією (українські землі були джерелом людських і матеріальних ресурсів).

Уже в 1742 р. було відновлено Київську митрополію. У 1743 р. скасовувалися нововведення в Слобідській Україні.

За розпорядженням Єлизавети в березні 1750 р. в Глухові на Старшинській раді обрали гетьманом брата О. Розумовського Кирила Розумовського (1750—1764 pp.). Йому судилося стати останнім гетьманом козацької України.

2. Гетьманство К. Розумовського.

Ставши гетьманом, К. Розумовський поставив собі за мету відновити давні права Гетьманщини. Спочатку він домігся, щоб справи Гетьманщини повернули до Колегії іноземних справ (це створювало передумови відновлення відносин України та Росії як міждержавних), підпорядкував собі Запорожжя, а згодом і Київ (проте в 1761 р. місто знову повернулося під пряме імперське управління). Загалом його ідеалом були шляхетські порядки, які існували за часів перебування українських земель у складі Речі Посполитої.

Усі подальші заходи К. Розумовського сприяли перетворенню козацької старшини на шляхту. Він отримав право самостійно призначати полковників та роздавати землі, відновив традицію скликання Старшинської ради, яка поступово набуvalа значення станово-представницького органу. Почалося відновлення Батурина, який знову став гетьманською резиденцією. Незважаючи на те, що гетьман та його брат мали значний вплив при дворі, такі

Палац К. Розумовського в Батурині (Чернігівська обл.). Архітектор Ч. Камерон. 1799 р. Відреставрований у 2003—2008 pp.

дії викликали занепокоєння. У 1754 р. з'явилася низка указів, що обмежували владу гетьмана.

До К. Розумовського було приставлено радника-наглядача, яому заборонили самостійно призначати полковників. Тепер гетьман міг лише пропонувати кандидатуру. Гетьман був зобов'язаний постійно звітувати про прибутики й видатки Військового скарбу, а також скасувати кордони між Україною та Росією, мито на ввезення російських товарів, державні митниці, що давали гетьманському уряду велиki щорічні прибутики. У відповідь на клопотання відновити самостійні зовнішньополітичні відносини Гетьманщини К. Розумовський отримав категоричну відмову.

Ці обмеження не зупинили реформаторських прагнень гетьмана. Протягом 1760—1763 рр. провадилася судова реформа. К. Розумовський також здійснив реформи в армії та освіті. Так, усі козаки тепер мали однакове озброєння (рушниця, шабля, спис) та уніформу — синій мундир із червоним коміром, білі штани й різномальорові шапки. Упорядковувалася та вдосконалювалася артилерія. У всіх полках відкривалися школи для навчання козацьких дітей. Гетьман також мав намір відкрити університети в Києві та Батурині. Передусім була оновлена Києво-Могилянська академія.

3. Остаточна ліквідація гетьманства. Діяльність П. Рум'янцева на Лівобережній Україні. У 1761 р. після смерті імператриці Єлизавети Петрівни на престол зійшов її племінник Петро III. Пробувши імператором лише декілька місяців, він встиг своєю політикою налаштувати проти себе багатьох. У результаті змови Петра III вбили. Імператрицею стала його дружина Катерина II, яка була головною натхненницею заколоту. Гетьман К. Розумовський відіграв не останню роль у ньому, проте це не вплинуло на прагнення нової правительки ліквідувати автономію Гетьманщини.

Формальним приводом до скасування Гетьманщини стали дві чоловітні до Катерини II, надіслані в 1763 р. гетьманом К. Розумовським і представниками козацької старшини. У них ішлося про відновлення давніх прав України (самостійні судову й фінансову системи, землі, втрачені із 60-х рр. XVII ст., тощо) та офіційне визнання спадковості гетьманської посади за нащадками роду Розумовських.

У Санкт-Петербурзі це сприйняли як прагнення Гетьманщини відокремитися від Російської імперії. Розгнівана Катерина II була готова віддати гетьмана під суд. Урешті-решт вона запропонувала яому добровільно зректися булави, на що К. Розумовський був змушений погодитися. Як компенсацію він отримав високий чин генерал-фельдмаршала й нові маєтки. 10 листопада 1764 р. вийшов царський указ про ліквідацію гетьманської влади в Україні. У наступні

Судова реформа гетьмана К. Розумовського започаткувала поділ влади на виконавчу й судову. Вищою судовою інстанцією став Генеральний військовий суд, у складі якого, крім двох генеральних суддів, були виборні особи (по одній від полку). У свою чергу, полки (їх налічувалося десять) поділялися на два судові повіти, у яких створювалися земський (для розгляду цивільних справ) і підкоморський (для розгляду межових земельних справ) суди; у кожному полку формувався також гродський суд (для розгляду кримінальних справ), на чолі якого стояв полковник. Суддів обирали старшина. Скасовувалися судові функції Генеральної військової канцелярії. Так Гетьманщина мала перетворитися з військової на цивільну державу.

Разом зі змінами в судочинстві тривало впорядкування законів Гетьманщини, що розпочалося ще за Д. Апостола.

Рядовий козак часів К. Розумовського.
Невідомий художник

Петро Рум'янцев. Художник В. Суриков

Будинок Другої Малоросійської колегії в Глухові (нині Сумська обл.). Сучасний вигляд

Відверто виступити проти запровадження кріпацтва на українських землях наважився нащадок давнього старшинського роду з Полтавщини Василь Капніст. Його твір «Ода на рабство» (1783 р.), що став класикою російської літератури, засуджував політику імператриці Катерини II. Деякі історики вважають, що цей твір був і протестом проти ліквідації автономних прав Гетьманщини.

роки К. Розумовський жив у російській столиці або за кордоном. У 1794 р. він повернувся до Батурина, де незабаром помер.

Для управління землями колишньої Гетьманщини була створена Друга Малоросійська колегія (діяла в 1764—1786 рр.), яку очолив Петро Рум'янцев. Колегія складалася із чотирьох російських чиновників і чотирьох генеральних старшин. Основне завдання колегії полягало в ліквідації українських державних інституцій та утворенні замість них російських. Протягом 1765—1768 рр. колегія підпорядкувала собі всі центральні установи Гетьманщини.

У таємній інструкції щодо управління краєм Катерина II наполегливо рекомендувала знищити всі ознаки української автономії, закріпачити селян, здійснювати пильний нагляд за розвитком економіки, усіляко збільшувати збір податків.

Звичайно, українці усвідомлювали, що відбувається ліквідація їхньої автономії. Тому під час виборів у 1767 р. депутатів до Уложеної комісії для укладання нового збірника законів Російської імперії (попередній був укладений у 1649 р.) депутати від козацької старшини, шляхти, духовенства, козаків і міщан висловили бажання повернутися до умов московсько-українського договору 1654 р., відновити гетьманську владу тощо. Проте комісія, не зумівши виробити якогось реального документа, у 1774 р. була розпущена, а імператриця остаточно взяла на себе повноваження видавати закони імперії.

У 1765—1769 рр. провели загальну ревізію земельної власності (Генеральний, або Рум'янцевський опис). Було переглянуто й упорядковано податки, замінено натуральні повинності грошовим податком, сума якого сягнула 250 тис. карбованців на рік (у 1780 р. вона складала вже 2 млн карбованців).

Масштабні заходи П. Рум'янцева загальмували чергова російсько-турецька війна (1768—1774 рр.).

4. Скасування козацького устрою на Слобожанщині. Остаточна ліквідація автономії Гетьманщини. У серпні 1765 р. Катерина II видала указ про скасування полкового устрою й створення Слобідсько-Української губернії. Замість п'яти козацьких полків було сформовано п'ять гусарських. Місцеві козаки були позбавлені прав і привілеїв та перетворювалися на «військових обивателів». У 1780 р. замість Слобідсько-Української губернії утворилося Харківське намісництво.

У вересні 1781 р. був скасований полковий адміністративно-територіальний поділ. Були утворені Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва, а пізніше — Київська й Чернігівська губернії. У губернських центрах і повітових містах виникали російські адміністративні та судові установи.

Поряд з адміністративно-територіальними змінами царський уряд переймався проблемою втечі українських селян від землевласників. У травні 1783 р. було прийнято указ про остаточне прикріplення селян до місць їхнього проживання. Так було узаконено кріposne право на Лівобережжі та Слобожанщині.

У липні 1783 р. дійшла черга й до української армії: замість козацьких і компанійських полків почали формуватися полки російської армії. Термін служби в ній становив шість років. Козацька старшина отримувала російські офіцерські звання, а козаки перетворювалися на державних селян.

Таким чином, на початок 80-х рр. XVIII ст. було остаточно ліквідовано Українську козацьку державу. Козацькі прапори, гармати, печатки вивезли до Санкт-Петербурга. Адміністративно-територіальний устрій, судова система, соціальний склад на українських землях були приведені у відповідність із регіонами Російської імперії.

Працюємо з хронологією

1750—1764 рр. — гетьманство К. Розумовського.

1764—1786 рр. — діяльність Другої Малоросійської колегії.

1765 р. — скасування полкового устрою на Слобожанщині та створення Слобідсько-Української губернії.

1781 р. — скасування полкового устрою на території Гетьманщини.

1783 р. — указ про прикріplення селян Лівобережжя та Слобожанщини до місць їхнього проживання; ліквідація козацьких і компанійських полків, перетворення їх на регулярні частини російської армії.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- На гетьманство К. Розумовського припав останній період існування Гетьманщини у складі Російської імперії.
- У 1764 р. імператриця Катерина II скасувала гетьманство, а потім козацький устрій на Слобожанщині. Було ліквідовано автономію Гетьманщини.

Запитання та завдання

- Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Історичний ланцюг». **Правила гри.** Перший гравець називає дату, термін, ім'я, історичний факт, пов'язані з вивченою темою. Другий гравець має спочатку повторити те, що сказав його попередник, а потім додати своє слово. Наступний гравець робить так само. За помилку або довту паузу учень/учениця вибуває з гри. Перемагає гравець, що залишиться останнім.
- Чому реформаторська діяльність К. Розумовського викликала занепокоєння імперської влади? **3.** Чим обернулася для українського населення ліквідація автономії Гетьманщини та Слобожанщини? **4.** Чому ліквідація козацького устрою не викликала збройного опору з боку козацької старшини?
- 5. Робота в парах.** Обговоріть і з'ясуйте причини ліквідації гетьманства. **6.** Складіть розгорнутий план відповіді за темою «Ліквідація гетьманства та залишків автономії України». Скористайтеся відповідним планом-схемою в електронному додатку.
- 7. Робота в малих групах.** Обговоріть, у чому полягало історичне значення існування козацької України.
- 8. Колективне обговорення.** Як ви вважаєте, чи могла Україна вибороти незалежність за правління К. Розумовського?

Мундир Харківського намісництва.
1794 р.

§ 29. Південна Україна. Ліквідація Запорозької Січі

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про розвиток Січі й Півдня України в другій половині XVIII ст.; про причини ліквідації імперською владою Запорозької Січі та Кримського ханства; яким було місце Запорозької Січі в історії України; про долю запорожців після ліквідації Січі; що таке «паланки».

- Чим Нова (Підпільненська) Січ відрізнялася від своїх попередників?

Паланки — адміністративно-територіальні одиниці, на які поділялися землі «Вольностей Війська Запорозького низового».

Урочище Гард — центр Бугогардівської паланки (нині Миколаївська обл.)

Нова (Підпільненська) Січ (загальний вигляд). Сучасна реконструкція

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Унаслідок яких подій виникла Нова (Підпільненська) Січ? 2. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, яку роль відігравала Запорозька Січ у подіях української історії.

1. Адміністративно-територіальний поділ земель Нової (Підпільненської) Січі. Навколо Січі розташовувалися землі («вольності») Війська Запорозького. У цей час Запорожжя поділялося на адміністративно-територіальні округи — **паланки**. У 30—40-х рр. XVIII ст. їх налічувалося не більше п'яти. Пізніше їхня кількість зросла до восьми: Кодацька, Бугогардівська, Інгульська, Протовчанська, Орільська, Самарська, Кальміуська, ПрогноЯвська паланки.

Адміністративним центром паланки була укріплена слобода, де стояв гарнізон, розміщувалися полковник і старшина. Паланкова старшина зосереджувала у своїх руках військову, фінансову, судову та адміністративну владу.

Адміністративним центром Запорожжя була Січ. На Січі військовими й одночасно господарськими одиницями були 38 куренів, до яких приписували всіх козаків. Запорозька адміністрація, як і раніше, обирається козаками на радах, перед якими вона й мала звітувати. Вищу військову або кошову старшину обирали один раз на рік на загальній військовій або січовій раді, яку за звичаєм скликали 1 січня. У другій половині XVIII ст. роль січових рад зменшилась, натомість посилилося значення старшини.

До складу запорозьких козаків продовжували приймати всіх, хто шукав порятунку від покріпачення або інших соціальних негараздів. У 60-х рр. XVIII ст. населення Запорожжя налічувало 100 тис. козаків. Нова (Підпільненська) Січ проіснувала 41 рік (із 1734 до 1775 р.).

2. Освоєння нових земель. Нова (Підпільненська) Січ значно відрізнялася від Війська Запорозького попередніх часів. Козацька старшина перетворилася на заможних землевласників. Основою їхньої діяльності став розвиток господарства, а не воєнні походи. Господарства козаків, що базувалися на ринкових відносинах, нагадували фермерські господарства. Це спричиняло соціальне розшарування.

Яскравим свідченням соціальних проблем на Запорожжі стали бунти незаможних козаків у 1749, 1756, 1768 рр.

і зворотні хвилі втікачів. Люди переселялися на засновані російським урядом поселення. Це руйнувало із середини всю соціальну систему Нової (Підпільненської) Січі. Одночасно із цим козацька старшина була неспроможна власними силами швидко колонізувати всі землі Запорожжя. Небезпеку цього добре розумів останній кошовий отаман Війська Запорозького низового **Петро Калнишевський**.

За розпорядженням кошового отамана всіх селян-утікачів, що прибували на Січ, перестали записувати до козацького реєстру. Їх розселяли слободами на вільних землях, «щоб сторонні не мали можливості влезти до тих місць». За час свого перебування на посаді П. Калнишевський заснував на землях Запорожжя 45 нових сіл, 4 тис. хуторів-зимівників, у яких до 1775 р. проживало близько 55 тис. осіб. Загалом на Запорожжі налічувалося понад 6 тис. козацьких поселень. Однак для того щоб перешкодити намірам імперської влади, цього було недостатньо.

На Січі земля вважалася загальновійськовою власністю. Кожен козак, який мав певне майно та був спроможний вести власне господарство, міг отримати землю від коша й заснувати власний зимівник (хутір). Його дозволялося потім продати, віддати в заставу, подарувати тощо. Однак козацька старшина самочинно привласнювала пасовища, рибальські та мисливські угіддя. Вона встановлювала звичай збирати із шинкарів і ремісників двічі на рік «подарунок» на свою користь.

3. Обмеження російським урядом «вольностей» Запорожжя.

Від початку заснування Нової (Підпільненської) Січі російський уряд поступово обмежував її права. У складі держави з абсолютною владою монарха, якою була Російська імперія, козацька республіка не могла проіснувати довго.

У 1753 р. імперська влада спробувала заборонити запорожцям обирати кошового отамана, але це їй не вдалося.

У 40—60-х рр. XVIII ст. російський уряд розпочав заселення північних і північно-східних околиць Запорожжя військовими поселенцями. Це спричиняло ізоляцію «вольностей» від Правобережжя та Гетьманщини й перешкоджало втечам туди селян.

Петро Калнишевський походив із давнього козацько-старшинського роду Лубенського полку. Кошовим отаманом його обирали десять років поспіль. П. Калнишевський докладав чималих зусиль, щоб уникнути залежності Січі від російської влади. Він тричі їздив до Санкт-Петербурга, відстоюючи військові та адміністративно-територіальні права Запорожжя.

П. Калнишевський опікувався культурним розвитком краю. Його коштом було збудовано п'ять церков і соборів, придбано значну кількість церковних книг та начиння як в Україні, так і за кордоном (у Єрусалимі).

П. Калнишевський брав участь у багатьох походах козаків на Кримське ханство й Османську імперію. Особливо він відзначився в російсько-турецькій війні 1768—1774 рр., під час якої командував Військом Запорозьким.

Після зруйнування імперськими військами Нової (Підпільненської) Січі П. Калнишевський був заарештований і за наказом Катерини II засланий до в'язниці Соловецького монастиря. Понад 27 років він провів в ув'язненні, із яких 16 років — у жахливих умовах одиночної камери. Потім за указом імператора Олександра I він був звільнений, але за власним бажанням залишився в монастирі, де й помер у віці 112 років.

Петро Калнишевський.
Невідомий художник

- Чи закономірною була ліквідація Запорозької Січі?

ЛІКВІДАЦІЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Основні причини

Несумісність республіканського устрою Січі з імперськими порядками

Побоювання можливого союзу Нової Січі з Кримським ханством для спільної боротьби з Російською імперією

Недоцільність існування в межах імперії державного утворення зі своєю митною системою, що перешкоджала вільному доступу до Чорного моря

Прагнення російських землевласників приєднати до своїх володінь землі Запорожжя

Загроза перетворення Запорожжя на осередок національно-визвольної боротьби українців

Перетворення Запорожжя з його гаслом «утікачів не видавати» на перешкоду для розвитку кріпосницького господарства імперії

Неспроможність козацької старшини організувати господарське освоєння земель Запорожжя

У 1752 р. у північно-західній частині Запорожжя було створено Нову Сербію, а наступного року на північно-східному кордоні володінь Січі — Слов'яносербію. Ці землі заселялися втікачами від османського ярма — сербами, угорцями, молдаванами, греками, болгарами.

У 60-х рр. XVIII ст. смугу запорозьких земель вилучили для Новоросійської губернії, а ще через десять років — для будівництва Дніпровської оборонної лінії. На заперечення запорожців уряд Російської імперії не зважав.

4. Ліквідація Запорозької Січі. Остаточна ліквідація Січі була для імперського уряду лише справою часу. Відповідна нагода виникла після успішного завершення російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Після проголошення незалежності Кримського ханства від Османської імперії над ним було встановлено російський протекторат. Відтепер зникла загроза нападів татар, для захисту від яких імперії й були потрібні запорозькі козаки.

На початку 1775 р. запорозька старшина, прагнучи зберегти козацтво, відрядила до Санкт-Петербурга делегацію з проектом реорганізації Січі на зразок Донського козацтва. Однак ці пропозиції не було розглянуто.

Наприкінці травня 1775 р. російські війська під командуванням генерала Петра Текелі вступили на Запорожжя та рушили на Січ. У козаків це не викликало жодної підозри. Ніхто не міг уявити, що після шестирічної спільнотної боротьби проти турків і татар колишні союзники матимуть намір знищити Січ.

4 червня російські війська непомітно зняли вартових та оточили Січ. Козакам було наказано скласти зброю. Усвідомлюючи безперспективність боротьби, старшина переконала рядових запорожців не чинити опору. Після оголошення указу Катерини II про скасування Січі гарнізон із 2 тис. козаків склав зброю. Інші війська також без бою захопили центри паланок.

Вишу січову старшину заарештували й віддали до суду. Землі Запорожжя увійшли до складу Новоросійської та Азовської губерній. Запроваджувалися російські порядки й органи влади. Землі почали роздавати імперським вельможам.

5. Історична доля запорожців після ліквідації Запорозької Січі. Нову (Підпільненську) Січ зруйнували, однак січове товариство залишилося. Згідно з указом Катерини II запорожці могли вступити до кінних полків. В іншому разі козаки мали повернутися туди, звідки вони прийшли на Січ, й отримати землю для вирощування зерна. Чимало колишніх запорожців почали господарювати у своїх рідних степах. Проте не минуло й двох років, як вони пошкодували про це рішення. Російський уряд роздавав запорозькі

землі своїм вельможам, не звертаючи уваги на козацькі зимівники. Нові господарі відбирали в козаків землю, а інколи навіть перетворювали їх на кріпаків.

Значна частина козаків-запорожців (блізько 5 тис. осіб) після ліквідації Січі подалася у володіння Османської імперії. Вони просили турецького султана прийняти їх під свій протекторат і надати землі для будівництва Січі. Султан задовольнив це прохання, унаслідок чого виникла Задунайська Січ (80-ті рр. XVIII ст. — 1828 р.).

Чимало козаків, що не бажали бути під владою ані Російської, ані Османської імперії, переселилися до австрійських володінь. Для їхнього розселення було виділено землі в провінціях Банат і Бачка, біля річки Тиса. Близько 8 тис. козаків-запорожців, які опинилися тут, заснували Банатську Січ.

Така ситуація занепокоїла російський уряд. Планувалося знищенння запорозького козацтва й перетворення його на регулярне військо. Натомість новостворена Задунайська Січ, що продовжувала традиції запорожців, становила небезпеку для Російської імперії.

В умовах наближення чергової російсько-турецької війни, що вибухнула в 1787 р., імперський уряд намагався схилити козацтво на свій бік. У 1788 р. колишнім козакам-запорожцям дозволили створити Військо вірних козаків, перейменоване згодом на Чорноморське козацьке військо. Було відновлено запорозькі порядки: козацькі військові клейноди, виборність старшини, ради, курені. Однак служити імперії погодилися лише 12 тис. колишніх запорожців.

6. Участь українських козаків у російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст. Напередодні російсько-турецької війни 1768—1774 рр., коли питання про ліквідацію Січі було вирішено, Катерина II, закликаючи запорожців до участі у війні, запевняла: «Ми вважаємо [запорожців] найзичливішими нашими підданими і за першої нагоди Височайшу нашу милість всьому нашему вірному Війську Запорозькому низовому вчинимо». У війні запорожці активно воювали на боці Росії.

У 1774 р. був підписаний Кючук-Кайнарджийський мирний договір, за яким до Росії відходили землі між Дніпром і Південним Бугом, місто Керч, проголошувалася незалежність Кримського ханства.

Знову про запорожців згадали під час війни 1787—1791 рр. У бойових діях брало участь Чорноморське козацьке військо. Особливо вдало козацькі полки діяли в обороні Кінбурна, облозі та взятті Очакова в 1788 р. У вересні 1789 р. шість полків козаків-чорноморців оволоділи Хаджибеєм (майбутнє місто Одеса). Вагомим був внесок козаків-чорноморців у взяття головної фортеці Османської

Петро Текелі. Невідомий художник

До запорозького війська у складі російської армії під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. входило 7,5 тис. кінних і 5,8 тис. піших козаків.

У 1769 р. запорожці перешкодили прориву 100-тисячної турецької армії в глиб України. Зокрема, на початку червня запорожці раптово атачували очаківську флотилію Османської імперії у складі 20 кораблів, які намагалися піднятися вгору Дніпром. Козаки захопили три кораблі й примусили турецькі війська відступити.

У серпні 3-тисячний загін запорожців розгромив значні сили противника під Очаковом.

Важливим був успіх козацької флотилії з 19 чайок, яка в дельті Дунаю розгромила турецьку флотилію, захопивши сім великих і багато дрібних суден. Запорожці уставилися під час штурму Бендер, у рейдах на Тульчу, Ісакчу тощо.

Російська влада визнавала важому роль українського козацтва в російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст.

Лише в 1771 р. тисячу запорожців було представлено до нагороди срібними медалями.

Кошовий отаман П. Калнишевський був нагороджений золотою медаллю з діамантами особисто імператрицею Катериною II. Ще 17 старшин також були нагороджені золотими медалями на андріївській стрічці.

У 1773 р. П. Калнишевському було присвоєно звання генерал-лейтенанта російської армії. Отже, він мав один із найвищих військових чинів тогочасної російської армії.

імперії на Дунаї — Ізмаїл, яка вважалася неприступною. Козаки знищили турецький флот на Дунаї, що дало змогу здійснювати штурм міста з усіх боків.

Згідно з мирним договором, підписаним у Яссах у 1791 р., кордоном між Османською та Російською імперіями ставала річка Дністер.

Сподіваючись на подяку, козаки-чорноморці прагнули відродити колишні козацькі «вольності» в межиріччі Дністра й Південного Бугу. Проте це не влаштовувало імперський уряд, і козаків було вирішено відправити подалі з України. У 1792 р. їм дозволили оселитися на Таманському півострові в межиріччі Кубані та Дону. У серпні 1792 р. перші 3877 козаків прибули на Тамань, де заснували Кубанське козацьке військо, що проіснувало до 1920 р.

7. Кримське ханство у XVIII ст. Ліквідація Кримського ханства. Остаточно доля держави кримських татар вирішилася в результаті російсько-турецької війни 1768—1774 рр. За Кючук-Кайнарджийським мирним договором була проголошена незалежність Кримського ханства від Османської імперії, але фактично воно опинилося під контролем Російської імперії. У 1776 р. кримськотатарський уряд повідомив російську владу, що відмовляється від її підтримки. Відповідю на це стало введення на територію ханства 25-тисячного російського війська. Новим ханом було проголошено Шагіна Герая, якого підтримувала Росія.

Ліквідації Кримського ханства передували заходи, спрямовані на визрівання внутрішньої соціально-економічної кризи.

За наказом імператриці Катерини II російський полководець Олександр Суворов силою виселив із Криму все християнське населення (31 тис. вірмен і греків) до

- Чому історія Кримського ханства під зверхністю Російської імперії виявилася короткою?

Підписання Кючук-Кайнарджийського мирного договору. Гравюра кінця XVIII ст.

З указу Катерини II про приєднання Кримського півострова до Російської імперії (1783 р.)

Перетворення Криму на вільну й незалежну область не принесло спокою для Росії, а додало їй нових турбот зі значними витратами. Досвід часу з 1774 р. показав, що незалежність мало притаманна татарським народам. І для того щоб зберегти її, нам потрібно... ви-
снажувати свої війська важким рухом, здійснюючи такі витрати, як за часів війни. Така морока з кримською незалежністю спричинила понад 7 млн надзвичайних витрат. Беручи до відома всі ці обставини, ми прийшли до рішення... зробити в майбутньому Кримський півострів не кублом розбійників і бунтівників, а територією Російської держави.

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, яким був офіційний привід для ліквідації Кримського ханства.

Азовської губернії під приводом його захисту від засилля мусульман. Греки й вірмени становили майже все торгово-ремісниче населення півострова та були основними платниками податків до скарбниці хана.

У 1783 р. уряд Російської імперії вважав, що склалися всі умови для поширення своєї влади на півострові.

Останній хан Шагін Герай був змушений зректися влади та вийти до Османської імперії. Оволодівши Кримом, Катерина II почала відбирати кращі землі в місцевого населення та дарувала їх дворянам і чиновникам. Кримських татар витісняли на неродючі землі.

Як наслідок, за наступне століття населення Кримського півострова скоротилося з 500 тис. до 200 тис. осіб, причому більшість становили переселенці.

8. Освоєння Півдня України. Заснування нових міст.

Унаслідок перемог Росії у війнах з Османською імперією (1768—1774, 1787—1791 рр.) і ліквідації Запорозької Січі (1775 р.) та Кримського ханства (1783 р.) утворився масив земель, які Російська імперія почала активно колонізувати. Для позначення цього регіону використовувалася назва «Південна Україна».

Із земель, що були приєднані до Російської імперії впродовж XVIII ст., Південь України був найпривабливішим. Родючість причорноморських степів обіцяла в майбутньому великі прибутки, до того ж цьому сприяла загальна економічна ситуація в Європі.

В організації колонізації цих земель Російською імперією на початковому етапі важому роль відіграв Григорій Потьомкін.

Нові землі активно роздавали російським дворянам. Вони отримували по 1,5 тис. десятин землі за умови заселення кожного наділу 25 селянськими господарствами. Щоб заохотити селян до переселення, дворяни пішли на поступки: панщину скоротили до двох днів на тиждень (замість чотирьох-п'яти).

Із 1786 р. основну частину переселених селян становили українці з Правобережжя. На нових землях оселялися німці, молдавани та представники інших народів, яких російський уряд залучав як колоністів.

У XVIII ст. на Півдні України з'явилося чимало нових міст. Їх виникнення зумовлювалося потребами оборони, заселення та господарського освоєння південних степових просторів. Нові міста виникали переважно на місці фортець. Зокрема, Єлисаветград (нині Кропивницький), Ново-миргород і Новоархангельськ утворилися з фортець, що були закладені в 40—50-х рр. XVIII ст.

У 1770 р. розпочалося будівництво Дніпровської оборонної лінії. На основі її укріплень виникло кілька міст, у тому числі Олександрівськ (нині Запоріжжя).

Князь Г. Потьомкін приймає зренчення останнього кримського хана Шагіна Герая. Художник Б. Чориков. 1836 р.

Григорій Потьомкін — князь Таврійський, генерал-фельдмаршал, російський діяч зі Смоленщини. Г. Потьомкін був фаворитом Катерини II і, як стверджували сучасники, єдиною людиною, що мала на неї вплив. Із 1774 р. Г. Потьомкін — правитель Півдня України, із 1777 р. — імператорський намісник. Він був одним з ініціаторів ліквідації Запорозької Січі, але війни з Османською імперією переконали його в необхідності відновити козацтво. У 1790 р. Г. Потьомкін отримав титул «великого гетьмана Катеринославських і Чорноморських козацьких військ».

Працюємо з хронологією

1768—1774, 1787—1791 рр. — російсько-турецькі війни.

1775 р. — ліквідація Запорозької Січі.

1783 р. — ліквідація Кримського ханства.

У 70-х рр. XVIII ст. на місці козацької слободи Половиці розгорнулося будівництво Катеринослава (сучасний Дніпро). До кінця XVIII ст. на Півдні України налічувалося близько 30 міст. Ці нові міста із часом стали провідними економічними центрами Російської імперії.

Наприкінці XVIII ст., коли регіон уже був цілком освоєний, на території Азовської та Новоросійської губерній українці становили 74 % населення.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Друга половина XVIII ст. стала вирішальною для долі Півдня України й Криму. Після чергових російсько-турецьких війн ці території остаточно опинилися під владою Російської імперії, яка почала активно колонізувати їх.
- У 1775 р. було ліквідовано Запорозьку Січ, а в 1783 р. — Кримське ханство.

Запитання та завдання

На узбережжі Чорного й Азовського морів розбудовувалися великі міста-порти. У 1778 р. біля гирла Дніпра було засновано Херсон, а в гирлі річки Інгул — Миколаїв. У 1795 р. на місці турецької фортеці Хаджибей (Єні-Дунія) розпочалося будівництво Одеси. На Азовському морі було засновано великий порт Маріуполь на місті козацької фортеці Кальміус (існувала ще з XVI ст.).

Також у 1794 р. було засновано ряд важливих міст Кримського півострова: Севастополь, Сімферополь та Євпаторія. Вони постали на місці кримськотатарських поселень Ахтіар, Ак-Мечеть (Акмеджид) та Гезлеве.

Севастополь розбудовувався як головна військово-морська база Росії на Чорному морі. Разом із Миколаєвом він становив окрему адміністративну одиницю.

- ◆ 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Словесний теніс». **Правила гри.** Учитель/учителька об'єднує учнів та учениць у пари. Один(-на) учень/учениця ставить запитання за вивченою темою, інший(-а) відповідає на нього, після чого ставить своє запитання, і т. д. Запитання мають передбачати коротку відповідь: «Перелічіть причини...», «Назвіть передумови (прояви, ознаки, результати, наслідки)...», «Кого називали...», «Що таке...» тощо. Перемогу здобуває учень/учениця, що надасть більше правильних відповідей.
- ▲ 2. Охарактеризуйте адміністративно-територіальний поділ земель Нової (Підпільненської) Січі. **3. Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, як відбувалося господарське освоєння земель Запорожжя впродовж другої половини XVIII ст. Чи могли січовики забезпечити колонізацію Півдня України? **4.** Як було ліквідовано Запорозьку Січ російською владою? Якими були причини цих дій? **5.** Яким було значення Запорозької Січі в історії України?
- ◆ 6. Підготуйте презентацію за темою «Доля кримських татар у другій половині XVIII ст.» та розповідь за нею. **7.** Створіть ментальну карту «Ранньомодерна доба в історії України». Скористайтеся відповідним планом-схемою в електронному додатку.
- ★ 8. **Робота в парах.** Обговоріть і наведіть факти, які свідчать про поступове обмеження російським урядом «вольностей» Запорожжя. **9. Колективне обговорення.** Запорозька Січ не раз зазнавала руйнувань. Чому після подій 1775 р. вона вже не змогла відновитися в попередньому вигляді? **10.** Чи можна стверджувати, що, беручи участь у російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст. на боці Росії, козацтво власноруч готовило передумови для своєї ліквідації?

§ 30. Правобережжя та західноукраїнські землі в середині XVIII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: яким було соціально-політичне та економічне становище Правобережної України у XVIII ст.; про причини широкого народного руху на Правобережній Україні в середині XVIII ст.; хто такі «гайдамаки», «опришки»; що таке «Барська конфедерація».

1. Соціально-політичне та економічне становище Правобережної України. Причини розгортання національно-визвольної боротьби. Річ Посполита, повернувшись наприкінці XVII ст. Правобережжя, зуміла відновити колишню владу лише на початку XVIII ст. (1714 р.). Українські землі знову були розподілені між магнатськими родинами, яких налічувалося близько 40: Любомирські, Потоцькі, Чарторийські, Жевуські та інші. Їм належало близько 80 % земель Правобережжя.

Щоб відродити життя на цих землях, магнати роздавали селянам земельні наділи та звільняли їх від усіх повинностей терміном на 15—20 років. Завдяки цим заходам Правобережна Україна швидко наповнювалася переселенцями з Галичини, Лівобережжя та інших районів, відроджувалося її життя. Проте після закінчення терміну слобід вимоги панів до селян зростали. Поверталося кріпацтво. Панщина сягала до п'яти-шести днів на тиждень. До соціального гноблення додавалися утиски на релігійному ґрунті.

Посилення панщини та національно-релігійне гноблення призвели до широкого народного опору. Невдоволені селяни приєдналися до розбійницьких (гайдамацьких) ватаг, що діяли на Правобережжі. Виник рух, учасників якого називали гайдамаками (назва походить від османсько-турецького слова, що перекладається як «нападати», «шарпати», «гнати», «переслідувати»).

Зростання кількості невдоволених у результаті посилення кріпацтва, нечисленність польської армії на Правобережжі (4 тис. осіб), сусідство із Запорозькою Січчю, із якої виходили ватажки народного руху, перетворили гайдамаків на могутню силу, яка була здатна повалити польську владу на українських землях.

2. Повстання гайдамаків. Перше велике гайдамацьке повстання вибухнуло в 1734 р., коли в Речі Посполитій точилася боротьба навколо обрання нового короля. Сотник надвірного війська князя Єжи Любомирського на ім'я Верлан утік із війська та оголосив повстання проти панів.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Як складалася доля Правобережної Гетьманщини в другій половині XVII — першій половині XVIII ст.? 2. Що таке національно-визвольна боротьба?

Гайдамаки — селяни-втікачі, вигнанці-запорожці, кримські й ногайські татари, що об'єднувалися у ватаги (купи) і займалися степовим розбоєм («козацьким промислом»).

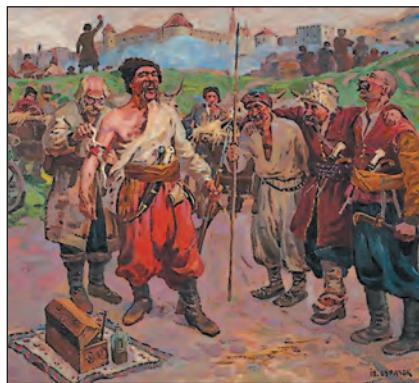
Уперше назва «гайдамацьке гультяйство» була вжита в універсалі командира польських військ від 22 лютого 1717 р. Згодом назву «гайдамаки» почали використовувати для позначення учасників українського національно-визвольного руху.

Гайдамак. Невідомий художник.
Початок XIX ст.

Гайдамаки. Художник О. Мизін. 1927 р.

Гайдамаки під Уманню. Художник І. Бурячок

? Розгляньте ілюстрації. Чи відображають вони справжню сутність гайдамацького руху?

Із листа шляхтича з Летичева до коронного гетьмана Ю. Потоцького про організацію гайдамаками своїх нападів (1746 р.)

Коли [ці гультяї] нападають на село або містечко, то насамперед забезпечують собі дзвінницю, щоб ніхто не вдарив на сполох. Пізніше кілька стає на воротах, двох або трьох гарно кличуть до вікна, щоб їм відчинили. Коли хтось добровільно відчинить, лише заберуть те, що він має. Коли буде сперечатися або боронитися, то поб'ють, поріжуть і все заберуть. Коли нападають на полі або в лісі, то мають такий звичай. Розміщуються в якомусь ярі, де їм із близьких сіл доставляють харчі. Один із гайдамаків сидить на дереві, а коли хтось переходить або перейздить, вискають і проводять до себе до яру.

- ?
1. Яким є ставлення автора до гайдамаків?
  2. Яку тактику використовували гайдамаки?
  3. Чим можна пояснити появу такого явища, як гайдамацтво?

■ Чим була зумовлена жорстокість повстанців — учасників Коліївщини?

Верлан зібрав загін прихильників і рушив у похід Брацлавщиною та Галичиною, руйнуючи маєтки шляхти, суди та канцелярії. Він розсылав універсалі начебто від імені російської цариці Анни Іванівни, подекуди запроваджував козацькі порядки. Найбільшим успіхом Верлана було здобуття Вінниці. Проте під тиском російських і польських військ Верлан був змушеній втекти до Молдавії.

Верлан надихнув на боротьбу нові загони гайдамаків. Щоб їх приборкати, шляхта почала чинити розправи. Проте народний рух не припинявся. Зрештою польські війська вдалися до тактики «поділяй і володарюй». Вони залучили на свій бік одного з ватажків гайдамаків Саву Чалого, який завзято нищив своїх колишніх побратимів. Однак запорожці невдовзі вбили зрадника.

Новий спалах гайдамацького руху відбувся навесні 1750 р. За своїм розмахом він перевершив попередній. Брацлавщина, Київщина, Волинь, Поділля були позбавлені шляхетського панування.

Розуміючи, що події набирають негативних для Росії наслідків, імперський уряд увів свої війська та жорстоко приборкав повстання. Проте остаточно гайдамацький рух придушити не вдалося.

3. Коліївщина. У 60-х рр. XVIII ст. Правобережна Україна опинилася у складній ситуації. Продовжували діяти загони гайдамаків. Польська шляхта розділилася на прихильників і противників короля Станіслава Понятовського, який намагався провести реформи. Загострилися відносини між православними, з одного боку, та католиками й греко-католиками — з іншого.

Скориставшись спровокованою ситуацією, на початку 1768 р. Росія нав'язала Речі Посполитій трактат про зрівняння православних і протестантів у політичних правах із католиками. У відповідь у місті Бар утворилося військово-політичне об'єднання шляхти, що отримало назву **Барська**

конфедерація. Вона виступила за усунення короля та збереження давніх шляхетських привілеїв і порядків. Король не мав достатньо сил, щоб придушити цей рух, і був змушеній шукати підтримки в Росії. На Правобережжя ступив корпус російських військ під командуванням Михайла Кречетникова, який розпочав бойові дії проти конфедератів.

Вчинені конфедератами насильства, нестабільність влади, постійні війська, грабунки стали поштовхом до повстання, що увійшло в історію під назвою **Коліївщина**. Вчені й сьогодні сперечаються про походження цієї назви. Одні стверджують, що вона бере свій початок від слів «колоти», «кіл». За іншою версією, свою назву повстання отримало від назви надвірних козаків «колій», «коліївці» (із польської — черговий), служба яких була «колійною» (тобто почерговою).

Правлячі кола Речі Посполитої, Російської та Османської імперій сприйняли виступ як «бунт черні» і доклали зусиль для його придушення.

Підготовка до повстання розпочалася в лютому 1768 р. Повсталі зібралися в урочищі Холодний Яр неподалік Мотронинського монастиря, де місцевий настоятель Мельхіседек Значко-Яворський, ревний поборник православ'я, освятив зброю повстанців для боротьби проти шляхти й начебто дав їм «золоту грамоту» від Катерини II. Достеменно невідомо, чи діяв настоятель самостійно, виходячи зі своїх переконань, чи за вказівкою російських можновладців, які готовували поділ Речі Посполитої. Повстання очолив **Максим Залізняк**.

Повстанці виступили 6 червня. Їхній шлях проліг через Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав, Лисянку. Кінцевою метою походу була Умань — важливий торговельний і культурний центр, опора польського панування на Правобережжі. У міру просування повстанців їхня кількість швидко зростала. Вони нищили шляхту, орендарів, католицьке й унійне (греко-католицьке) духовенство.

Коліївщина стала приводом до російсько-турецької війни 1768—1774 рр.

Османська імперія сприйняла введення російських військ на Правобережжя для придушення Барської конфедерації як порушення попередніх мирних домовленостей. До того ж керівництво конфедератів уклало угоду з Османською імперією про підтримку.

Загони повстанців, яких турецька влада сприймала як проросійські, здійснили напад на місто Балта, що було під владою кримського хана. 25 вересня 1768 р. Османська імперія оголосила війну Росії, яка сама шукала приводу до вступу в боротьбу за узбережжя Чорного моря. У свою чергу, ці події стали приводом до втручання Росії у внутрішні справи Речі Посполитої та її першого поділу.

Барська конфедерація — військово-політичний союз частини польської шляхти, опозиційно налаштованої до офіційного курсу короля Станіслава Понятовського та невдоволеної політичним втручанням Російської імперії у внутрішні справи Речі Посполитої. Союз був проголошений 29 лютого 1768 р. в місті Бар.

Хрест Барської конфедерації

Братська могила учасників Коліївщини в с. Кодня (Житомирська обл.)

Максим Залізняк. Невідомий художник. Кінець XVIII ст.

Іван Гонта. Невідомий художник. 1866 р.

■ Якою була мета діяльності опришків?

Опришки (від латин. *opressor* — знищувач, порушник) — учасники повстанського селянського руху, який був поширений на Прикарпатті. Цей рух оцінюють як соціальний бандитизм.

Повстання швидко охопило Київське, Брацлавське, південь Волинського та схід Подільського воєводств. Його рушиною силою стали ватаги гайдамаків, надвірні козаки, частково селяни й міщани.

Колівщина відрізнялася від попередніх повстань гайдамаків. Вістрая боротьби було спрямоване проти польського панування, католицької церкви, утисків орендарів та соціального гноблення з боку шляхти. Метою боротьби проголосувалося створення порядків, де не було б «панів і підданіх, а всі користувалися б козацькими вольностями», «аби очистити Україну так, як і раніше було». Повстанці заявили полякам: «Все одно — Гетьманщина буде, не встоїтесь!». Своє військо повстанці називали Військом Запорозьким.

20 червня 1768 р. повсталі з'явилися в околицях Умані. За допомогою сотника Івана Гонти, який із надвірними козаками перейшов на бік повсталих, наступного дня М. Залізняк захопив місто. Дії повсталих в Умані вирізнялися нечуваною жорстокістю. Було зруйновано костьол, езуїтську школу, монастир Василіянського ордену, шляхетські палаці; загинуло щонайменше 2 тис. осіб, переважно поляків та єреїв. Повстання поширилося на інші райони краю. Тут повстанці встановлювали народне самоврядування. Землі шляхти розподілялися між селянами, скасовувалися повинності. М. Залізняка було обрано гетьманом, а І. Гонту — уманським полковником.

М. Залізняк відправляв у всі регіони України невеликі загони, що мали піднімати народ на боротьбу.

У той час як розгорталося повстання, російські війська підійшли до Умані. Командувач російських підрозділів полковник М. Гур'єв заявив про свою прихильність до повстанців і запросив М. Залізняка, І. Гонту та іншу старшину на бенкет. Проте на ньому ватажків руху підступно заарештували. Загони повсталих, залишившись без провідників, були розгромлені. Незважаючи на це, народні виступи тривали й наступного року.

Колівщина була останнім повстанням українців проти Речі Посполитої. Воно зазнало поразки. Причини цього були різні: російські та польські війська перевершували повсталих в озброєнні, дії учасників руху були розрізненими, жорстокість повсталих відлякувала від них прихильників.

4. Опришківський рух. О. Довбуш. Рух народних месників набув поширення і на західноукраїнських землях, особливо Прикарпатті. Там їхні загони називалися «чорними хлопцями», або **опришками**. За історичними джерелами, перші такі загони з'явилися в XVI ст. Виступаючи проти утисків селянства, діючи невеликими групами по 20—50 осіб, вони нападали на шляхту, лихварів, купців. Опришки мали скованки в горах і користувалися підтримкою населення, тому вважалися невловимими.

Найвідомішим ватажком опришків був Олекса Довбуш. Очолюваний ним загін громив панські маєтки, розправлявся із сільськими багатіями. Частину захопленого майна він роздавав бідним. Опорним пунктом опришків стала гора Стіг. Звідти народні месники здійснили стрімкі рейди на Дрогобич, Солотвин, Рогатин, Надвірну та інші міста. Про хоробрість і винахідливість О. Довбуша складали легенди.

Народний герой О. Довбуш загинув у 1745 р. Однак незважаючи на смерть ватажка, рух опришків не припинився до середини ХХ ст.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Посилення соціального, національного та релігійного гноблення в умовах послаблення Речі Посполитої привело до розгортання на Правобережній Україні могутнього гайдамацького руху, вершиною якого стала Коліївщина.
- Історичне значення Коліївщини полягає в тому, що це повстання змінило у свідомості народу ідеї соціальної та національної свободи.

Олекса Довбуш. Народна картина

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Словесний теніс». **Правила гри.** Учитель/учителька об'єднує учнів та учениць у пари. Один(-на) учень/учениця ставить запитання за вивченою темою, інший(-а) відповідає на нього, після чого ставить своє запитання, і т. д. Запитання мають передбачати коротку відповідь: «Перелічіть причини...», «Назвіть передумови (прояви, ознаки, результати, наслідки)...», «Кого називали...», «Що таке...» тощо. Перемогу здобуває учень/учениця, що надасть більше правильних відповідей.
- ▲ 2. **Робота в малих групах.** Обговоріть і назвіть причини повстанської боротьби на Правобережжі в другій половині XVIII ст. Яких форм вона набула? Чому в ній переважали соціальні мотиви? 3. Що було спільногоЯ відмінного між повстаннями гайдамаків 30—50-х рр. XVIII ст. та Коліївщиною? 4. Як ви вважаєте, слабкість влади чи національно-релігійна політика держави стали приводом до гайдамацького та опришківського рухів?
- ◆ 5. **Робота в парах.** Розподіліть обов'язки та за додатковими джерелами підготуйте історичні портрети М. Залізняка, І. Гонти, О. Довбуша (на вибір). Скористайтеся відповідним планом-схемою в електронному додатку. 6. Простежте за картою атласу події гайдамацького та опришківського рухів на Правобережжі та Прикарпатті у XVIII ст. Визначте ключові місця подій.
- ★ 7. Чому гайдамацький та опришківський рухи характеризують як соціальний бандитизм? 8. **Колективне обговорення.** Як ви вважаєте, чи могли народні рухи другої половини XVIII ст. привести до відродження Української козацької держави?

Працюємо з хронологією

1734—1769 рр. — гайдамацький рух.

1745 р. — загибелъ ватажка опришків О. Довбуша.

1768—1769 рр. — Коліївщина.

§ 31. Правобережжя та західноукраїнські землі в останній чверті XVIII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: якими були наслідки поділів Речі Посполитої для подальшої долі українських земель; про розвиток Правобережжя та західноукраїнських земель у другій половині XVIII ст.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, які країни в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. прагнули приєднати Правобережжя та західноукраїнські землі до свого складу. 2. Коли було ліквідовано козацький устрій на Правобережжі?

- Чи припинилося національне гноблення українців після ліквідації Речі Посполитої?

1. Поділи Речі Посполитої та українські землі. У другій половині XVIII ст. Річ Посполита переживала період занепаду. Фільваркова система господарювання та шляхетське свавілля гальмували господарський розвиток країни, послаблювали її перед зовнішньою агресією. Цим скористалися сусідні держави — Росія, Пруссія та Австрія. У їхні плани входило розділити Польщу, розширити свої володіння за рахунок її території.

Перший поділ Речі Посполитої відбувся в 1772 р. У результаті до австрійських володінь Габсбургів відійшли землі Руського (за винятком Холмської землі), Белзького воєводств і південно-західної частини Кременецького повіту Волинського воєводства. Також усупереч угоді Габсбурги заволоділи західною частиною Подільського воєводства, установивши кордон по річці Збруч. Ці землі разом із Малою Польщею були проголошені Королівством Галичини і Лодомерії із центром у Львові, що підпорядковувалося безпосередньо імператору. У 1785 р. край було поділено на 18 округів, очолюваних старостами. Вища влада в краї належала наміснику (губернатору), якого призначав імператор. Вищим представницьким органом був становий сейм.

Після чергової війни з Османською імперією до володінь Габсбургів у 1775 р. додалася Буковина, що згодом як окремий округ увійшла до складу Королівства Галичини і Лодомерії.

Під впливом Великої французької революції в Польщі розгорнувся масовий визвольний рух. Була прийнята Конституція та започатковано реформи, які мали зміцнити суверенітет держави. Щоб знищити революційний осередок у себе на кордонах, Катерина II направила до Польщі війська та примусила відмовитися від Конституції та реформ. 27 березня 1793 р. з'явився маніфест Катерини II, за яким Правобережна Україна мала увійти до складу Російської імперії. До дій Росії приєдналася Пруссія.

Унаслідок другого поділу Речі Посполитої в 1793 р. до Росії відійшла територія Правобережної України (Подільське, Волинське, Брацлавське та Київське воєводства).

Сучасний англійський історик Н. Дейвіс про поділи Речі Посполитої

Здійснені поетапно — у 1772, 1793 та 1795 рр. — вони поділили багатства країни, близької за розмірами до Франції. Здійснювали їх гангстерськими методами, тож невисловлена загроза насильства лежала в основі всіх офіційних угод, а жертви були змушені не помічати наруги над собою.

Чимало тогочасних спостерігачів, вдячних, що пощастило уникнути війни, корячись логіці своїх сподівань, погодилися з поясненнями учасників поділу. Багато істориків вважали, що поляки самі накликали лиху на свою голову...

А найгірше те, що Річ Посполита мусила мовчки слухати, як її кати розповідали світові про свої велиководушні мирні наміри.

? На яких особливостях поділів Речі Посполитої наголошує історик?

Поділ став приводом до національного повстання під проводом Т. Костюшка. Після перших перемог повстанці були розгромлені. Поразка повстання Т. Костюшка мала згубні наслідки для Речі Посполитої. У 1795 р. Австрія, Пруссія і Російська імперія підписали конвенцію про її третій поділ, і польсько-литовська держава на 123 роки припинила своє існування як незалежна країна. До Російської імперії відійшли західні землі Волині.

У результаті ліквідації державних кордонів між землями Лівобережжя та Правобережжя в межах Російської імперії опинилися 80 % українців. Усупереч політиці російського уряду це сприяло еднанню та розвитку українського народу.

Таким чином, наприкінці XVIII ст. українські землі потрапили під владу двох імперій, які впродовж наступного століття продовжили політику національного гноблення українців.

2. Правобережна Україна наприкінці XVIII ст. На українських землях, відібраних у Речі Посполитої, імперська влада утворила три губернії: Київську, Подільську та Волинську. Для уникнення конфліктів нові адміністративні судові установи вводилися поступово.

Було залишено чинними старі польські закони, а також юридичні норми Третього Литовського статуту. Судочинство велося двома мовами — польською та російською.

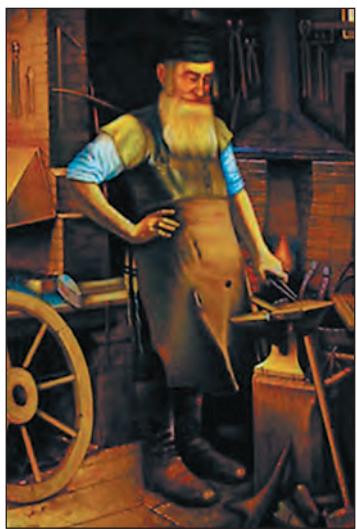
У той самий час землі католицької і греко-католицької церков та опозиційної шляхти були конфісковані й частково роздані як винагорода за заслуги російським генералам і вищим чиновникам.

Також на правобережні міста поширювалася дія «Жалуваної грамоти містам» 1785 р. та окремо дозволялося всі прибутки від торгівлі спрямовувати на потреби міського господарства. Запроваджувалися російська митна і поштовва служби. Школи передавалися у відання місцевої адміністрації та переводилися на російську мову навчання.

Приєднання Правобережної України до Російської імперії зі значною часткою єврейського населення призвело до появи в 1791 р. указу, який окреслював межі території, за які євреям заборонялося переселятися (утворювалася так звана «межа осілості»). Так, їм дозволялося жити лише в спеціально визначених містах і містечках. Євреям заборонялося володіти землею та займатися певними професіями. Результатом цих обмежень стала надзвичайна скучність єврейського населення на території «межі осілості».

Заборона не поширювалася лише на купців першої гільдії (але тільки після десятирічного перебування в гільдії в «межі осілості»), осіб із вищою освітою, середній медичний персонал, цехових ремісників, відставних нижчих чинів, які прийшли на службу за рекрутським набором.

Наприкінці XVIII ст. прибічники Російської імперії — магнатські родини Браницьких, Жевуських, Потоцьких та інші — значно збільшили свої статки, отримали чини й звання. Щоб протиставити російській владі польським панам, указом імператриці від 18 квітня 1793 р. місцеве селянство, більшість якого становили українці, звільнили на три роки від сплати державних податків, постоїв військ та обов'язку безкоштовного перевезення військових вантажів.

Єврейський коваль.
Художник Е. Гуревич. 2011 р.

Корецька порцеляна, що вироблялася наприкінці XVIII ст. в м. Корець (нині Рівненська обл.)

Згідно з переписом населення Галичини, що був здійснений австрійською владою у 80-х рр. XVIII ст., шляхта налічувала 95 тис., міщани — 332 тис., чиновники, почесні громадяни та інші вільні громадяни — 135 тис., євреї — 168 тис., селяни (переважно кріпаки) — 1,859 млн осіб. Отже, загальна кількість населення Галичини становила 2,589 млн осіб.

3. Соціально-політичне та економічне становище в Галичині, на Буковині й Закарпатті. Українські землі, що опинилися під владою австрійських Габсбургів, перебували в дещо інших умовах. Нова влада намагалася впорядкувати всі сторони життя на нових землях відповідно до загальноімперських. Вирішальний вплив на соціально-економічне становище цих земель мала реформаторська діяльність Марії-Терезії та Йосифа II.

У 1766 р. селяни Закарпаття отримали від панів садиби й земельні наділи, за які вони мали відробляти повинності й певну кількість днів панщини. За законом 1783 р. селяни отримали право займатися ремеслом і розпоряджатися майном, а панам заборонялося відбирати в них садиби та втручатися в їхнє сімейне життя. Закон 1785 р. звільнив селян від кріпацької залежності, вони могли вільно пересуватися країною, передавати майно в спадок, вибирати професію, навчатися в школах.

Так само змінювалося й становище галицького селянства. Закон 1775 р. обмежував кількість повинностей. У 1782 р. селян звільнили від кріпацтва, їм дозволили одружуватися за власним вибором, навчатися ремесел, пересуватися країною. У 1786 р. були визначені категорії селян і розміри панщини залежно від кількості землі (від 12 до 156 днів панщини на рік для повнонадільних). Скасовувалися дворові повинності й роботи за звичаєм. Наступного року землі, що перебували в користуванні селян, проголошувалися їхніми володіннями. Проте закон 1789 р., який скасовував панщину, проіснував лише до 1790 р.

На Буковині продовжувала діяти «Золота грамота», запроваджена в 1766 р. молдавським господарем Григорієм III Гікою, яка скорочувала панщину до 6—12 днів на рік. Згодом і тут було поширено чинність законів 1782 і 1786 рр.

Суттєві зміни відбулися і в господарстві. З'явилися нові сільськогосподарські культури (картопля, кукурудза).

Панорама Львова другої половини XVIII ст. Художники З. Розсадовський і С. Яновський. 1929 р.

Активно освоювалися гірські райони. Розвивалися вівчарство й свинарство.

Дуже повільно розвивалося міське життя. Єдиним великим містом був Львів, що налічував 30 тис. осіб. Більшість населення міст становили поляки, євреї, німці, вірмени тощо. Українці переважно жили в селах, у той час як у Європі розпочався промисловий переворот та активно розбудовувалися міста.

У другій половині XVIII ст. на західноукраїнських землях з'явилися перші мануфактури з виробництва сукна й полотна. Проте, як і раніше, переважало ремісниче виробництво. Габсбурги мало опікувалися економічним розвитком далеких провінцій своєї імперії, у якій уже існували давні промислові центри (Австрія, Чехія).

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Ослаблення Речі Посполитої призвело до її поділів між Австрією, Пруссією та Росією, у результаті яких Польща припинила існування як самостійна держава.
- На новоприєднаних землях і Російська, і Австрійська імперії здійснювали заходи щодо уніфікації українських земель відповідно до загальноімперських порядків.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Знайдіть, покажіть та розкажіть». **Правила гри.** Клас об'єднується в три команди. Кожна команда представляє одну з держав (Австрія, Пруссія, Росія). Учасники команди мають показати на карті атласу свою державу, а також землі, які вона загарбала внаслідок поділів Речі Посполитої, і скласти коротку розповідь про ці події.
- ▲ 2. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, якими були наслідки поділів Речі Посполитої для України. 3. Чому українські землі були розділені між сусідніми державами? Як змінилося становище Правобережної України після приєднання її до Росії? 4. Як реформи Марії-Терезії та Йосифа II вплинули на розвиток західноукраїнських земель? 5. Охарактеризуйте розвиток західноукраїнських земель у другій половині XVIII ст. Які зміни відбулися у становищі населення?
- ◆ 6. За додатковими джерелами складіть порівняльну таблицю розвитку Правобережжя і західноукраїнських земель після поділів Речі Посполитої.
- ★ 7. **Колективне обговорення.** Чому українське населення виявилося байдужим до того, що Польща втрачала незалежність? 8. Сучасний український історик В. Верига писав: «Австрія застала [у XVIII ст.] Галичину в руїні, без шкіл, доріг, великих міст, промислу, торгівлі, із бідним і повністю поневоленим польською шляхтою сільським населенням...». Чи згодні ви з таким висновком? Доведіть свою думку фактами.

Килим на старому верстаті.
Музей килимарства в м. Глиняні
(Львівська обл.)

Працюємо з хронологією

1772, 1793, 1795 рр. — поділи Речі Посполитої.

1775 р. — приєднання Буковини до володінь австрійських Габсбургів.

1791 р. — встановлення «меж осіlostі» для єврейського населення в Російській імперії.

На середину XVIII ст. на Закарпаті всі парафії стали греко-католицькими. Проте в 70—80-х рр. XVIII ст. ситуація істотно змінилася. Австрійський уряд ліквідував становість духовенства, обмежив вплив Римської курії, закрив монастирі й залишив за ними землі тільки на умовах утримання школ або притулків для літніх людей. Важливим стало запровадження віротерпимості та зрівняння в правах представників усіх конфесій. Імператор Йосиф II розпорядився, щоб духовенство здійснювало службу мовою місцевого населення, а при кожній церкві була створена школа. Таким чином, унійна (греко-католицька) церква зі знаряддя колонізації та окатоличення перетворилася на захисника мови та традицій українського населення.

§ 32. Культура України в другій половині XVIII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про особливості розвитку культури України в другій половині XVIII ст.; імена видатних представників української культури цієї доби та їхні основні здобутки.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якими були особливості розвитку культури України другої половини XVII — першої половини XVIII ст.? 2. Визначте здобутки й досягнення української культури другої половини XVII — першої половини XVIII ст.

- Чи були сприятливими умови для розвитку української культури в другій половині XVIII ст.?

Григорій Сковорода. Невідомий художник. XIX ст.

1. Особливості розвитку культури. У XVIII ст. продовжувався започаткований у попередні часи розквіт українського мистецтва й літератури. Однак це була складна доба в історії козацької України. Формувалися умови, за яких українська культура поступово втрачала свою самобутність.

Заходи російського уряду з ліквідації Гетьманщини та Запорозької Січі й перетворення Лівобережної України на провінцію Російської імперії позбавляли українську культуру основ її розвитку.

Особливістю культурних процесів на українських землях було також те, що до кінця XVIII ст. в Гетьманщині, з одного боку, і на Правобережжі й західноукраїнських землях, з іншого, — вони розвивалися в різних умовах. Проте це не вплинуло на єдність української національної культури.

Українська культура XVIII ст. вирізнялася високим рівнем розвитку. Імперські кордони значно обмежили звичні раніше культурні контакти із Західною Європою. Одночасно із цим Російська імперія отримала можливість використовувати інтелектуальний потенціал Гетьманщини. Процес «вимивання» високоосвічених українців із національного середовища став характерним явищем тогочасної української культури. Вагомий внесок у розвиток російського мистецтва XVIII ст. зробили українські митці.

2. Освіта і книгодрукування. На середину XVIII ст. загальний рівень грамотності населення України був досить високим. Його забезпечували передусім українські народні школи — найпоширеніший тип початкових шкіл. Школи утримувалися на кошти парафіяльних братств. У другій половині XVIII ст. в Гетьманщині працювало 866 українських народних шкіл. Такі школи існували й на Слобожанщині. Навчання здійснювалося українською мовою, учнями могли стати навіть представники найбіднішого населення.

Знищення української державності зруйнувало народну школу. Закріпачене українське селянство було неспроможне утримувати навчальні заклади.

У 1783 р. у Львові було відкрито Греко-католицьку духовну семінарію, що знаменувало початок створення першої вищої теологічної школи для галицьких українців. Дещо раніше, у 1744 р., такий заклад був заснований на Закарпатті, у Мукачеві. Пізніше він був перенесений до Ужгорода, де на його основі утворили навчальний заклад для підготовки вчителів.

В останній чверті XVIII ст. на Лівобережжя й Слобожанщину було поширено чинність загальноросійської освітньої реформи. Для дітей дворян відкривали чотирирічні народні училища, для дітей купців, міщан та урядовців — малі дворічні училища.

Освіта набуvalа станового характеру й перетворювалася на привілей вищих верств населення.

Упродовж другої половини XVIII ст. початкові народні школи існували й на Правобережжі та західноукраїнських землях. Більшість початкових шкіл Правобережжя контролювали езуїти, а польська початкова освіта для українських селян була фактично недоступною.

Середню освіту можна було здобути в заснованих у першій половині XVIII ст. Чернігівському, Харківському, Переяславському колегіумах. Це були загальностанові навчальні заклади, створені за зразком Києво-Могилянської академії. Наприкінці XVIII ст. Чернігівський і Переяславський колегіуми були перетворені на духовні навчальні заклади — семінарії, а Харківський — на казенне училище.

На Правобережжі й західноукраїнських землях іноземне панування також уповільнювало розвиток середньої освіти. На Правобережжі існували гімназії для дітей польської шляхти, навчання в яких здійснювалося польською або німецькою мовами. Дуже обмеженим був доступ українців до католицьких і протестантських навчальних закладів на Закарпатті.

Важливим осередком вищої освіти на західноукраїнських землях залишався Львівський університет. Після приєдання Галичини до Австрійської імперії в ньому відбулися певні зміни. Австрійський уряд дозволив існування певних кафедр, які увійшли до Руського інституту («Студіум рутеніум»). Діяльність цієї структури суворо регламентувалася. До навчального процесу було запроваджено викладання української мови. Однак інші предмети викладалися лише польською та німецькою мовами. Інститут проіснував до 1805 р.

У другій половині XVIII ст. добре розвивалося книгодрукування. Роль найважливіших видавничих центрів відігравали друкарні Києво-Печерської лаври та Троїце-Іллінського монастиря (Чернігів). Тут друкувалися твори як богословської, так і світської літератури. Посилення утисків російського уряду на українську культуру спричинило появу численних імперських указів і циркулярів із вимогами недопущення «особливого наріччя» і відповідності українських книгодруків московським зразкам.

Проте незважаючи на постійні обмеження й заборони, українські друкарі збагатили національне духовне життя. Серед тогочасних книгодруків найпомітнішими були Біблія (1759 р.), «Києво-Печерський патерик» (1760, 1762 рр.), «Синопсис» (1755 р.), «Часослов навчальний» (1753, 1758, 1766 рр.), «Буквар» (шість видань) та багато інших.

Більшість культурницьких здобутків українського народу XVII—XVIII ст. пов'язана з **Києво-Могилянською академією**. У її стінах формувалася українська літературна мова, розвивалися літературні жанри, закладалися основи національного театру.

У період між 1754 та 1768 рр. понад 300 випускників академії вибрали імперську службу або переїхали до Росії.

Однак у 60-х рр. XVIII ст. період розквіту академії змінився занепадом. Поступово погіршувалося її матеріальне становище. У 1748 р. в Києво-Могилянській академії було запроваджено російську мову, а з 1763 р. навчання повністю перевели на російську.

У 1817 р. Києво-Могилянську академію було перетворено на духовну семінарію, а в 1819 р. — знову на академію.

В академії вимагали дотримання «російського правопису та московської вимови», тобто здійснювали заходи зросійщення.

Освітнє життя населення Галичини розвивалося завдяки заснуванню в 1776 р. імператрицею Марією-Терезією у Відні **Греко-католицької генеральної семінарії** («Барбареум»). Щорічно в ній могли навчатися 29 юнаків із Галичини.

Перший номер «Львівської газети» («Gazette de Leopol»)

До жанру історичних віршів XVIII ст. належить написаний Семеном Довговичем віршований діалог «Розмова Великоросії з Малоросією». Автор обстоював ідею автономії України та висловлювався проти централізаторської політики Росії в Гетьманщині. У цьому творі також обґрунтовувалися давні права і привілеї, якими користувалася українська шляхта, підкреслювалося право козацької старшини на всі права й привілеї, отримані російським дворянством.

- У чому полягає суть філософського вчення Г. Сковороди? Чи можна цього діяча зарахувати до філософів епохи Просвітництва?

Кілька друкарень існувало й на західноукраїнських землях. Найбільшою з них була друкарня Антона Піллера. Вона видавала книжки різними мовами. До 1800 р. тут було надруковано 250 книжок. Також французькою мовою друкувалася «Львівська газета» — перше відоме періодичне видання на території України, яке виходило впродовж 1776 р.

3. Література. Цікавим явищем тогочасної української літератури стала українська історико-мемуарна проза. Чільне місце в ній посідають щоденники Миколи Ханенка (1691—1760) і Якова Марковича (1696—1770). Обидва автори належали до козацької старшини й обіймали високі посади в Гетьманщині. У своїх творах вони зображували події тогочасного державного, політичного та економічного життя, детально змальовували побут української шляхти.

Важливу роль у літературі другої половини XVIII ст. відігравали поетичні твори. Тогочасна поезія відображала проблеми, які були в центрі уваги українського суспільства.

У багатьох історичних віршах знайшли відображення національно-визвольна боротьба українського населення Правобережжя, події Коліївщини. Це вірші «Захотіла Смілянщина віру утвердити», «Во шістьдесят восьмому году собиралось народу» тощо.

Відгуком на імперський указ від 10 квітня 1786 р. про вилучення з українських монастирів земельних маєтків став анонімний сатиричний вірш «Плач київських монахів».

Представником сатирично-гумористичної поезії був Іван Некрашевич. Колоритні побутові сцени з народного життя змальовані ним у творах «Ямарок» та «Сповідь».

4. Розвиток філософських ідей. Г. Сковорода. Друга половина XVIII ст. збагатила новими ідеями українську філософську думку. У Києво-Могилянській академії курс філософії викладав суспільний діяч, письменник Михайло Козачинський (1699—1755). Він знайомив слухачів з ідеями про невід’ємні природні права людини, які набули поширення в тогочасній Західній Європі. Свої погляди М. Козачинський висловив у книзі «Громадянська політика». Він уперше в українській філософії спробував пояснити правове вчення й заклав основи громадянського природного права.

Найвизначнішим серед учнів М. Козачинського був Григорій Сковорода (1722—1794) — майбутній видатний філософ, гуманіст, просвітитель, поет, педагог, музикант. У філософських роздумах велику увагу Г. Сковорода приділяв тому, як людина може стати щасливою.

Значну роль в усуненні зла, на думку Г. Сковороди, могла відіграти освіта. Просвітитель вірив у безмежні можливості людського розуму. «Не розум від книжок, — перевонував він, — а книжки від розуму».

5. Розвиток природничих наук. Друга половина XVIII ст. стала періодом успіхів у розвитку природничих наук, зокрема медичних знань. У цей час чимало лікарів-українців здобули вчений ступінь докторів медицини. Значний внесок у розвиток медичних знань зробили Нестор Амбодик-Максимович, Мартин Тереховський та інші. Крім того, ці вчені почали досліджувати рослинний світ України. Н. Амбодик-Максимович у 1795 р. створив перший вітчизняний підручник із ботаніки, зосередившись, зокрема, на вивченні рослин України.

Українські лікарі чимало уваги приділяли боротьбі з епідеміологічними захворюваннями. Так, Єфрем Мухін запровадив щеплення проти віспи, шукав засоби боротьби з холeroю. Епідеміолог Данило Самойлович, який служив військовим лікарем під час російсько-турецької війни в 1768—1770 рр., запропонував нові методи запобігання епідемії чуми, що спалахнула в 1784 р. в ряді міст Російської імперії. Ці методи отримали схвалення багатьох зарубіжних академій наук.

Розвивалася медична освіта. У 1773 р. для підготовки лікарів та аптекарів у Львові було створено медичний колегіум. У Наддніпрянській Україні перша спеціальна медична школа виникла в 1787 р. в Єлисаветграді (нині Кропивницький).

6. Музика. Друга половина XVIII ст. позначена вагомими здобутками української музичної культури. Особливу любов і пошану українського народу, як і раніше, мали козаки-бандуристи.

Музичне мистецтво другої половини XVIII ст. не можна уявити без творчості трьох видатних майстрів української хорової музики: Максима Березовського (1745—1777), Дмитра Бортнянського (1751—1825) та Артема Веделя (1767—1808). М. Березовський є автором 20 хорових церковних концертів. Його музика відзначається ліричністю, проникненням у внутрішній світ людини. Д. Бортнянський написав опери «Сокіл», «Син-суперник», комедію «Свято сеньйора», також йому належать понад 100 творів хорової церковної музики. Світла лірика, радісні та мужні енергійні теми, глибокий драматизм — такі риси притаманні багатогранному світу образів хорових концертів Д. Бортнянського. А. Ведель написав 29 хорових церковних концертів, які відзначаються високою майстерністю та драматизмом образів. Спільною рисою, що єднає творчу спадщину цих композиторів, є відчутні впливи української народної пісенності.

7. Архітектура і скульптура. В українській архітектурі другої половини XVIII ст. співіснували різні стилі. В оригінальних формах українського бароко зводив будівлі

Г. Сковорода про головну мету філософії (1798 р.)

Головна мета життя людського, голова діл людських, є дух людини, думки, серце. Кожен має свою мету в житті; але не кожен — головну мету... Один піклується про черево життя, себто всі діла свої скеровує, щоб дати життя череву... інший — одягам і подібним бездушним речам; філософія, або любов до мудрості, скеровує все коло діл своїх до тієї мети, щоб дати життя духу нашому, благородство серцю, світлість думкам, яко голові всього. Коли дух людини веселий, думки спокійні, серце мирне — то й усе світле, щасливе, блаженне. Оце і є філософія.

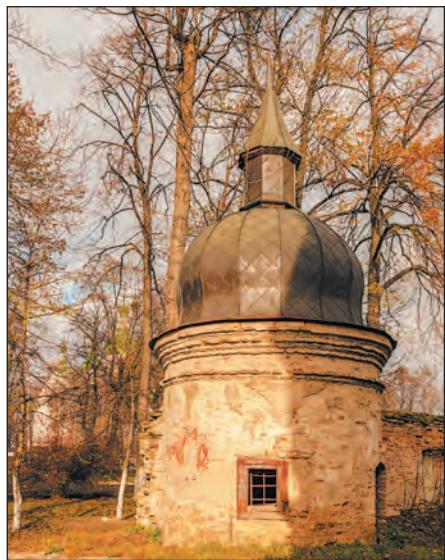
?

Колективне обговорення.

1. Як Г. Сковорода визначав головну мету людського життя й філософії?
2. Як філософія, на його думку, могла допомогти людині стати щасливою?

Прикметною рисою розвитку тогочасної української музики було посилення її зв'язків із західноєвропейською музичною культурою. Останній гетьман Української козацької держави К. Розумовський мав у Глухові власні оркестр і театр, де ставили італійські опери. Зібрана ним нотна бібліотека є однією з найдавніших у Східній Європі.

- Чому наприкінці XVIII ст. український стиль в архітектурі перестав існувати?

Наріжна вежа мурів Кирилівського монастиря. Архітектор І. Григорович-Барський. 1748—1760 рр. Сучасний вигляд

Степан Ковнір (1695—1786). За його участю було споруджено корпус, будинок друкарні й дзвіниці на Дальніх і Близьких печерах Києво-Печерської лаври, Кловський палац у Києві, церкву Антонія й Феодосія у Василькові.

Кращі риси українського бароко розвинув **Іван Григорович-Барський** (1713—1785). Першою його роботою став міський водогін у Києві, центральною спорудою якого був павільйон-фонтан «Феліціан» на майдані перед будинком магістрату (нині «Самсон» на Контрактовій площі).

За проектами І. Григоровича-Барського в Києві було споруджено Надбрамну церкву із дзвіницею в Кирилівському монастирі, Покровську церкву, церкву Миколи Набережного на Подолі, бурсу Києво-Могилянської академії, дзвіницю Успенського собору. У творчості майстра простежуються риси класицизму.

У середині XVIII ст. в українську архітектуру прийшов новий західноєвропейський стиль рококо, який є продовженням традицій бароко. Він вирізняється витонченими деталями декоративного оздоблення. У стилі рококо збудовані Андріївська церква в Києві (за проектом Б. Растреллі), собор Святого Юра у Львові (архітектори М. Урбанік та Я. де Вітте), міська ратуша в Бучачі (архітектор Б. Меретін) та інші.

У цей час почав також поширюватися стиль класицизму. Вищим зразком його послідовники визнавали античне мистецтво. У спокійних і навіть суворих класичних формах було зведені палаці гетьмана К. Розумовського в Яготині, Глухові та Батурині (архітектор Ч. Камерон).

Українські народні майстри не забули секретів дерев'яної архітектури. Найбільшою дерев'яною спорудою XVIII ст. (висота близько 65 м) був Троїцький собор у Самарі (нині Ново-московськ). Спорудив його в 1773—1779 рр. **Яким Погрібняк** (1707—?). Це єдиний в українському дерев'яному будівництві приклад дев'ятикамерної церкви з дев'ятьма банями.

Протягом XVIII ст. на українських землях успішно розвивалася скульптурна творчість. На Лівобережжі її досягнення пов'язують із діяльністю різьбяра по дереву **Сисоя Шалматова** (1720 — близько 1790). Він виконував скульптурне оформлення іконостасів Мгарського монастиря, церкви Святої Покрови в Ромнах, Хрестовоздвиженського собору в Полтаві. Майстер інколи відступав від релігійних правил. Відчувалося, що він добре знав анатомію людини та прагнув надати психологічної характеристики образу.

Серед скульпторів, які працювали в цей час на західно-українських землях, варто згадати **Йоганна Пінзеля** (?—1761). Він виконав статуї Юрія Змієборця, Святого Афанасія і Лева на фасаді собору Святого Юра у Львові. Йому належить також серія кам'яних фігур, які доповнюють архітектуру ратуші в місті Бучач, скульптурне оздоблення костьолу в Городку, скульптура «Розп'яття» у львівському костьолі Святого Мартина.

Розп'яття. Скульптор Й. Пінзель. Близько 1755—1760 рр.

Наприкінці 60-х рр. XVIII ст. провідна роль у галицькій скульптурі перейшла до місцевих майстрів. Це були С. Стажевський, М. Філевич, П. Полейовський та І. Оброцький. Усі вони працювали в стилі рококо. Майстри виконували роботи для собору Святого Юра й Латинського кафедрального собору у Львові.

8. Живопис і графіка. Для українського живопису друга половина XVIII ст. стала часом поширення впливу рококо.

Український портретний живопис доби рококо значною мірою зберіг пишність та урочистість форм, що склалися в по-передні часи бароко. До наймайстерніших зразків належать портрети полковника О. Ковпака, київського міщанина М. Балабухи, військового діяча Г. Гамалії, переяславського полковника С. Сулими та інших.

У цей час успішно розвивалося графічне мистецтво. У творчості **Григорія Левицького-Носа** (1697—1769) українська графіка досягла своєї вершини. Г. Левицький-Ніс намагався переосмислити традиційні сюжети та створював власні оригінальні композиції.

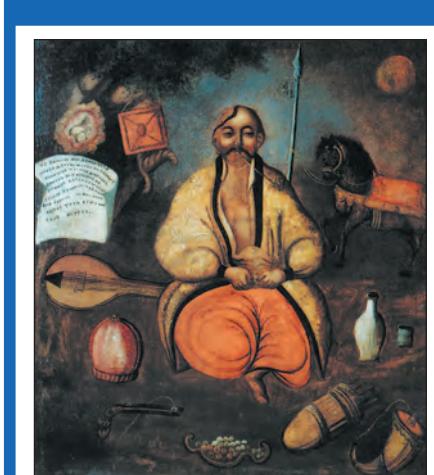
Великих успіхів також досягли гравери Почаївської друкарні Адам та Йосип Гочемські. А. Гочемський ілюстрував не лише церковні видання, але й перший в Україні підручник із медицини Андрія Крупинського, виданий у 1774 р. у Львові. Про стиль гравера казали, що в анатомічних ілюстраціях він об'єктивно точний, а в барокових релігійних зображеннях — багатомовний.

Найоригінальнішим жанром образотворчого мистецтва України другої половини XVIII ст. стали картини, створені невідомими народними майстрами. Серед творів цих часів чимало зображень опришків, гайдамаків, ватажків Коліївщини М. Залізняка та І. Гонти. Своєрідністю відзначається картина «Богдан з полками», присвячена Національно-визвольній війні українського народу середини XVII ст.

9. Повсякденне життя. У результаті соціально-політичних змін, що відбулися в другій половині XVIII ст., українство втратило свою еліту.

У повсякденному житті селянства мало що змінилося порівняно з попередньою епохою. Найбільш поширеною ї ї відомою ще в часи Русі-України була трипільна система землеробства.

Поділ праці в селянській родині визначався тогочасним способом життя. Чоловік доглядав худобу, займався оранкою, посівом і молотьбою зернових культур, заготовляв сіно під час косовиці, будував житло й господарські споруди тощо. На жінку був покладений насамперед хатній побут усієї родини. Крім цього, селянська родина відвідувала ще й повинності на пана або на державу залежно від того статусу, який вона мала.

Козак Мамай. Невідомий художник. XVIII ст.

Народна картина «Козак Мамай» стала символом епохи, що минала. На ній козак-бандурист сидить один серед широкого степу. Він згадує славне минуле козацтва, журиється з його сумної долі. У часи знищення російським урядом Гетьманщини та Запорозької Січі, соціального й духовного поневолення ця картина була найпопулярнішою серед українців.

Хатніми обов'язками української господині у XVIII ст. були: приготування їжі; прання; виховання дітей (співати колискові пісні, розповідати казки, навчати ремесла: прядіння, вишивання, оздоблення оселі тощо); заготівля на зиму продуктів харчування; дотримання норм гігієни (купати дітей, щосуботи мити голову), а також чистоти в приміщенні (щотижня обмазувати долівку хати, підблювати піч тощо); виготовлення одягу для всієї родини та багато іншої повсякденної роботи. Допомагали жінці старші діти та батьки.

Портрет лубенського полковника Григорія Гамалії. Невідомий художник. Кінець XVII ст.

Практичне заняття за розділом V

Узагальнення за розділом V

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом V

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У другій половині XVIII ст. українська культура продовжувала розвиватися за традиціями попереднього періоду.
- Одним із найвидатніших тогочасних діячів культури був Г. Сковорода.
- Наприкінці XVIII ст. українська культура швидко втрачала свій самобутній характер, її видатних представників було залучено до російської культури, а сама вона набувала рис провінційної.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Ким є ці особи?». **Правила гри.** Клас об'єднується в команди, яким надаються комплекти карток (однакові або різні) із прізвищами діячів культури. Командам треба розсортувати їх за сферами діяльності. **Зразок комплекту:** Григорій Левицький-Ніс, Григорій Сковорода, Степан Ковнір, Іван Григорович-Барський, Максим Березовський, Дмитро Бортнянський, Артем Ведель, Михайло Козачинський, Микола Ханенко, Яків Маркович, Адам Гочемський, Данило Самойлович.
- ◆ 2. Охарактеризуйте розвиток освіти на українських землях у другій половині XVIII ст. Чи можна стверджувати, що вона занепадала?
- ◆ 3. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, які зміни відбулися у XVIII ст. в розвитку Києво-Могилянської академії. Чим вони були зумовлені?
- ◆ 4. Які факти свідчать про те, що література відображала явища тогочасного життя?
- ◆ 5. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, що, на ваш погляд, прагнув сказати Г. Сковорода фразою «Світ ловив мене, та не спіймав».
- ◆ 6. Як мистецтво рококо відбивало зміни, що відбувалися в Гетьманщині в другій половині XVIII ст.?
- ◆ 7. Чому народні картини вважають своєрідним відображенням тогочасного українського життя? Яка картина стала найбільш популярною наприкінці XVIII ст.?
- ◆ 8. Чим можна пояснити високий рівень розвитку українського музичного мистецтва?
- ◆ 9. Використовуючи додаткові джерела, підготуйте повідомлення з презентацією про одного з видатних представників української культури другої половини XVIII ст. Скористайтеся відповідним планом-схемою в електронному додатку.
- ◆ 10. Складіть усну розповідь про Г. Сковороду та його внесок у розвиток української філософської думки.
- ◆ 11. Використовуючи додаткові джерела, складіть у зошиті таблицю «Українська культура другої половини XVIII ст.».

Галузь культури	Видатні діячі	Основні здобутки

- ◆ 12. Чи можна стверджувати, що вирішальний вплив на розвиток української культури мала імперська політика Росії? Поясніть свою думку.
- ◆ 13. Чому в умовах нищення Української козацької держави в українській культурі створювалися визначні зразки?
- ◆ 14. **Колективне обговорення.** Якими, на вашу думку, були найважливіші досягнення культури України XVIII ст.?

Узагальнення до курсу. Історія України в контексті епохи Раннього Нового часу

У 8 класі в курсі історії України ви вивчали події, що відбувалися на українських землях у XVI—XVIII ст. Цей період української історії традиційно називають Козацькою добою.

Таке трактування періоду значно звужує його розуміння, обмежуючи добу лише подіями, пов'язаними з козацтвом. Український історик І. Лисяк-Рудницький запропонував вивчення цієї доби узгодити з європейською історією.

Згідно із загальноєвропейською періодизацією історії, XVI—XVIII ст. називають Ранньомодерною добою, маючи на увазі, що вона передувала становленню сучасного, модерного світу. У дослідженні цього проміжку часу основну увагу історики зосереджують на розвитку науки і техніки, становленні ринкових відносин, а також зародженні нових тенденцій у мистецтві.

Підбиваючи підсумки курсу, чи можемо ми назвати період XVI—XVIII ст. Ранньомодерною добою української історії?

Безперечно, так. Саме в цей період в Україні одночасно з іншими європейськими країнами, спочатку в середовищі привілейованих верств суспільства, сформувалося усвідомлення належності до народу, який має спільну мову та історичне минуле. Наприкінці XVIII ст. це розуміння сприяло початку українського національного відродження.

Церковні рухи та козацькі війни (повстання) кінця XVI — XVII ст. є українською аналогією загальноєвропейського процесу виникнення нової форми колективної ідентичності — національної свідомості. Головним проявом цього процесу стала Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького та виникнення Української козацької держави — Війська Запорозького (1649—1764 рр.). Саме це стало важливим чинником українського національного відродження XIX ст.

Також у Ранній Новий час українські землі стали частиною економічного простору, що формувався в Європі на основі капіталістичних ринкових відносин. Українські землі перетворилися на головного постачальника продовольчих ресурсів і сировини на європейські ринки. Поява фільваркових господарств і поширення кріпацтва — прояви цього процесу. Водночас на українських землях набули розвитку форми господарювання, тотожні фермерським господарствам. Саме завдяки їм українські селяни й козаки активно освоювали землі «Дикого Поля» (Запорожжя, Слобідська Україна), згодом й інші території.

Рицар із самопалом. Гравюра з книги К. Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного». 1622 р.

Гетьмані. Молитва за Україну. Пам'ятник у м. Батурин (Чернігівська обл.). Скульптори М. та Б. Мазури. 2009 р.

Запитання та завдання

- Який період історії називають Раннім Новим часом?
- Як процеси модернізації вплинули на розвиток українського суспільства?
- Складіть перелік досягнень українського народу в XVI—XVIII ст. Який здобуток, на вашу думку, є найважливішим?
- Як на процес модернізації України вплинуло приєднання її земель до Московської держави?
- Якою є роль козацтва в історії України?
- Завдання для практичної роботи.** На основі синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу», яку ви складали протягом навчального року, сформулюйте висновок про місце тогочасної України в загально-європейських політичних, господарських і культурних процесах.
- Складіть перелік комп'ютерних ігор про Козацьку добу. Яка з них найбільше відображає епоху?
- Створіть ментальну карту «Ранньомодерна доба в історії України». Скористайтеся відповідним планом-схемою в електронному додатку.

Практичне заняття за курсом

Починаючи із другої половини XVI ст. на Слобожанщині існували два потоки колонізації. Із півночі йшла московська колонізація, пов'язана зі зведенням військово-оборонних ліній для охорони Московської держави, а із заходу — українська, викликана, за одними версіями, польсько-шляхетською неволею й визиском, за іншими — пошуком родючих земель і густих лісів для заняття господарством та промислами.

Із цією масовою народною колонізацією не могли зрівнятися ні московська урядова колонізація, ні втечі московських селян від поміщиків на вільні простори Слобідської України та Дону.

Московська влада тривалий час сприяла заселенню Слобідської України. Це давало Московській державі можливість економічно розбудувати вільні простори, мати добру військову силу для оборони своїх південних кордонів і разом із тим стримувати потік московських утікачів-кріпаків на Дон. Тому царський уряд забезпечував українських переселенців зброєю й харчами, дозволяв їм селитися цілими громадами на пільгових умовах (слободи), наділяв їх землею й зберігав за ними козацькі права та полковий устрій. Полкам або їхнім полковникам надавали царські жалувані грамоти.

Наприкінці XVII ст. населення Слобідської України налічувало близько 85 тис. українців, із них 22 тис. осіб проходили військову строкову службу в козацьких полках.

Україна не залишилася останньою поширення ідей прав людини. Традиції самоврядування Запорозької Січі, виборність козацької старшини, запозичення елементів шляхетської демократії та особливо Конституція П. Орлика є прикладами цього.

Як частину християнської цивілізації українські землі не оминули й процеси Реформації та Контрреформації. Під їхнім впливом завдяки церковним православним братствам і діяльності митрополита Петра Mogили було започатковано зміни церковного життя, які впорядкували Українську православну церкву та зробили її ближчою до народу. У цей період також виникла ще одна українська церква — унійна (греко-католицька). Хоча спочатку більшість вірян сприймала її як зрадницю батьківської віри, згодом її випала доля стати духовним центром у боротьбі українства за своє соціальне й національне визволення.

Одним із найбільших здобутків українців цієї доби було створення оригінального мистецького стилю — українського бароко. Він мав яскравий прояв в архітектурі, образотворчому мистецтві, літературі. Його розквіт припадає на період гетьманства I. Мазепи та його наступників.

Таким чином, у XVI—XVIII ст. українські землі охопили процеси модернізації, які стали основою для формування сучасної української нації.

Додатки

Основні дати та події

1489 р.	перша згадка про українських козаків у писемних джерелах	1635 р.	повстання І. Сулими
1529 р.	прийняття Першого Литовського статуту	1637— 1638 рр.	козацьке повстання під проводом П. Бута (Павлюка), Я. Острянина (Остряниці), Д. Гуні
1556— 1561 рр.	створення Пересопницького Євангелія	1638 р.	прийняття «Ординації Війська Запорозького...»
1566 р.	прийняття Другого Литовського статуту	25 січня 1648 р.	оволодіння Б. Хмельницьким Микитинською Січчю, що є початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.
1569 р.	укладення Люблінської унії	1648— 1657 рр.	Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.
1572 р.	створення реєстрового козацтва	1648— 1676 рр.	Українська революція XVII ст.
1574 р.	видання «Апостола» — найстарішої відомої книги на українських землях	1648 р.	битви на Жовтих Водах, під Корсунем та Пиливцями
Близько 1576 р.	заснування Острозької академії	1649 р.	Збаразько-Зборівська кампанія. Зборівський договір
Близько 1585 р.	заснування Львівського Свято-Успенського ставропігійного братства	1650, 1652, 1653 рр.	молдавські походи
1588 р.	прийняття Третього Литовського статуту	1651 р.	битва під Берестечком. Білоцерківський договір
1591— 1596 рр.	козацькі війни (повстання) кінця XVI ст.	Травень 1652 р.	битва під Батогом
1593 р.	утворення Базавлуцької Січі	Осінь- зима 1653 р.	Жванецька облога. Кам'янецька угода
1596 р.	укладення Берестейської церковної унії	Січень 1654 р.	Переяславська рада
Перша чверть XVII ст.	походи запорозьких козаків до Кримського ханства й Османської імперії	Березень 1654 р.	«Березневі статті»
Перша половина XVII ст.	швидке зростання магнатського землеволодіння на українських землях	1655 р.	битва під Охматовом
1618 р.	похід козаків на Москву під час польсько-московської війни	1656 р.	Віленське перемир'я
1620 р.	висвячення Єрусалимським патріархом Феофаном III нової православної єпархії Київської митрополії	Кінець 1656 — 1657 р.	спільнний похід трансильванських і козацьких військ проти Польщі та його поразка
1621 р.	Хотинська війна	1658 р.	Гадяцька угода
1625 р.	повстання М. Жмайла	1659 р.	Конотопська битва
1630 р.	повстання Т. Федоровича (Трясила)	1663 р.	перше обрання І. Сірка кошовим отаманом
1632 р.	узаконення королем Владиславом IV православної церкви		
1632 р.	утворення Києво-Могилянської колегії		

1663 р.	Чорна рада
1667 р.	Андрусівське перемир'я
1668 р.	проголошення П. Дорошенка гетьманом усієї козацької України
1669 р.	Старшинська рада в Корсуні. Ухвалення протекторату Османської імперії над Українською козацькою державою
1675 р.	захоплення Кримського ханства запорожцями на чолі з І. Сірком
1677, 1678 pp.	Чигиринські походи турецької армії
1681 р.	Бахчисарайський мирний договір між Московським царством та Османською імперією
1683 р.	битва під Віднем
1686 р.	«Вічний мир» між Річчю Посполитою і Московським царством
1686 р.	приєднання Київської митрополії до Московського патріархату
1687 р.	Перший Кримський похід московсько-козацького війська
1689 р.	Другий Кримський похід московсько-козацького війська
1695, 1696 pp.	Азовські (Азовсько-Дніпровські) походи московсько-козацьких військ
1698 р.	реформування І. Мазепою козацького стану
1699 р.	Карловицьке перемир'я між Османською імперією та державами Священної ліги
1700 р.	Константинопольський мирний договір між Московським царством та Османською імперією
1700—1721 pp.	Північна війна
1701 р.	надання Києво-Могилянській колегії статусу академії
1701 р.	узаконення панщини, яка не мала перевищувати двох днів на тиждень
1702—1704 pp.	повстання С. Палія («паліївщина»)
1708 р.	укладення гетьманом І. Мазепою договору зі шведським королем Карлом XII
1708 р.	знищення московськими військами гетьманської столиці — міста Батурин
1709 р.	зруйнування московськими військами Чортомлицької Січі

1709 р.	Полтавська битва
1710 р.	Конституція П. Орлика
1711 р.	Прутський похід московського царя Петра I
1722 р.	імперська влада Росії вперше заборонила вибори гетьмана
1722—1727 pp.	діяльність Першої Малоросійської колегії
1727—1734 pp.	гетьманство Д. Апостола
1734 р.	заснування Нової (Підліненської) Січі
1734—1750 pp.	діяльність «Правління гетьманського уряду»
1734—1769 pp.	гайдамацький рух
1745 р.	загибель ватажка опришків О. Довбуша
1750—1764 pp.	гетьманство К. Розумовського
1764—1786 pp.	діяльність Другої Малоросійської колегії
1765 р.	скасування полкового устрою на Слобожанщині та створення Слобідсько-Української губернії
1768—1769 pp.	Коліївщина
1768—1774, 1787—1791 pp.	російсько-турецькі війни
1772, 1793, 1795 pp.	поділи Речі Посполитої
1775 р.	ліквідація Запорозької Січі
1775 р.	приєднання Буковини до володінь австрійських Габсбургів
1781 р.	скасування полкового устрою на території Гетьманщини
1783 р.	указ про прикріplення селян Лівобережжя та Слобожанщини до місць їхнього проживання; ліквідація козацьких і компанійських полків, перетворення їх на регулярні частини російської армії
1783 р.	ліквідація Кримського ханства
1791 р.	встановлення «межі осілості» для єврейського населення в Російській імперії

Термінологічний покажчик

- Академія, 35
Аріанство, 22
Базавлуцька Січ, 51
Бароко, 43
Барська конфедерація, 171
Бастіон, 43
Берестейська церковна унія, 25
Великий Луг, 48
Вертеп, 42
Військо Запорозьке, 54
Воєводство, 7
«Вольності Війська Запорозького низового», 55
Гайдамаки, 169
Генеральна військова рада, 83
Генеральна старшина, 83
Гетьман, 55
Гетьманські універсали, 83
Гетьманщина, 83
Гравюра, 38
Громадянська війна, 105
Декламація, 42
«Дике Поле», 47
Дніпровський Низ, 48
Драма, 42
Епіграма, 41
Займанщина, 123
Запорожжя, 48
Запорозька Січ, 51
«Засіка», 48
Зимівник, 48
Інтермедія, 42
Кіш, 56
Козак, 46
Козацька рада, 55
Козацькі клейноди, 54
Колегіум (колегія), 36
Компанійці, 113
Корона Польська, 4
Кошовий отаман, 55
Курінь, 56
Литовські статути, 7
Люблінська унія, 4
Магдебурзьке право, 13
Магнати, 5
Мемуари, 41
Меценат, 35
Микитинська Січ, 74
Містерія, 42
Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст., 72
Низове козацтво, 49
Опришки, 172
Операторсько-проповідницька проза, 41
Ордер, 37
Оренда, 11
Паланки, 162
Панщина, 12
Покозачення, 48
Полемічна література, 27
Політична еміграція, 138
Полк, 84
«Правління гетьманського уряду», 156
Привілей, 9
Протекторат, 96
Протестантизм, 22
Реєстрове козацтво, 53
Рента, 11
Руйна, 105
Русини, 7
Священний Синод Російської православної церкви, 145
Сердюки, 111
Слобідська Україна (Слобожанщина), 122
Слов'яно-греко-латинська школа, 35
Сотня, 84
Соціальний стан, 9
Ставропігія, 23
Старшинське землеволодіння, 128
Товарне виробництво, 17
Томаківська Січ, 51
Українська революція XVII ст., 72
Українська унійна (греко-католицька) церква, 26
Українське бароко, 43
Українське козацтво, 46
Універсал, 83
Федеративна держава, 6
Фільварок, 12
Церковні братства, 23
Чайка, 52
Чорна рада, 108
Шляхта, 5
«Шляхетська демократія», 7

Література

Плани-схеми
для різних форм роботи

Зміст

Передмова	3
Розділ I. Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI — перша половина XVII ст.)	
§ 1. Українські землі в першій половині XVI ст. Люблінська унія 1569 р.	4
§ 2. Соціальна структура суспільства та економічне життя на українських землях у XVI ст.	9
§ 3. Соціально-економічний розвиток українських земель у першій половині XVII ст.	16
§ 4. Церковне життя в XVI ст.	21
§ 5. Укладення Берестейської церковної унії	25
§ 6. Церковне життя в першій половині XVII ст.	29
§ 7. Культура України XVI ст.	34
§ 8. Культура України першої половини XVII ст. .... Практичне заняття за розділом I .... Узагальнення за розділом I .... Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом I	40 45 45 45
Розділ II. Становлення козацтва (XVI — перша половина XVII ст.)	
§ 9. Поява українського козацтва та перших Січей	46
§ 10. Виникнення Запорозької Січі та Війська Запорозького ...	51
§ 11. Запорозька Січ — козацька республіка. Козацькі війни (повстання) кінця XVI ст.	55
§ 12. Походи козаків першої чверті XVII ст. П. Конашевич-Сагайдачний....	60
§ 13. Козацько-селянські повстання 20—30-х рр. XVII ст. .... Практичне заняття за розділом II .... Узагальнення за розділом II .... Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом II....	66 71 71 71
Розділ III. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.	
§ 14. Передумови, причини і початок Національно-визвольної війни	72
§ 15. Розгортання національно-визвольної боротьби в 1648—1649 рр.	77
§ 16. Українська козацька держава — Військо Запорозьке	83
§ 17. Воєнно-політичні події 1650—1653 рр.	87
§ 18. Українська козацька держава в системі міжнародних відносин	93
§ 19. Воєнно-політичні події 1654—1657 рр. .... Практичне заняття за розділом III.... Узагальнення за розділом III .... Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом III....	99 103 103 103

Розділ IV. Козацька Україна наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.

§ 20. Гетьманство І. Виговського. Розкол Гетьманщини. Андрусівське перемир'я.....	104
§ 21. Правобережна та Лівобережна Гетьманщина в 60—70-х рр. XVII ст.	111
§ 22. Правобережне козацтво в останній чверті XVII ст. Закріплення розподілу козацької України між Московським царством і Річчю Посполитою	117
§ 23. Слобідська Україна та Запорозька Січ у другій половині XVII ст. Кошовий отаман І. Сірко	122
§ 24. Лівобережна Гетьманщина наприкінці XVII ст. Початок гетьманства І. Мазепи	128
§ 25. Участь Гетьманщини в Північній війні. Конституція П. Орлика	134
§ 26. Церковне життя. Культура наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст..... Практичне заняття за розділом IV..... Узагальнення за розділом IV..... Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом IV	142 152 152 152

Розділ V. Українські землі у 20—90-х рр. XVIII ст.

§ 27. Посилення колоніальної політики Російської імперії. Ліквідація гетьманату	153
§ 28. Лівобережна та Слобідська Україна. Ліквідація Гетьманщини	158
§ 29. Південна Україна. Ліквідація Запорозької Січі	162
§ 30. Правобережжя та західноукраїнські землі в середині XVIII ст.	169
§ 31. Правобережжя та західноукраїнські землі в останній чверті XVIII ст.	174
§ 32. Культура України в другій половині XVIII ст..... Практичне заняття за розділом V	178 184
Узагальнення за розділом V	184
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом V	184
Історія України в контексті епохи Раннього Нового часу.....	185
Практичне заняття за курсом	186

Додатки

Основні дати та події	187
Термінологічний покажчик	189
Література	189
Плани-схеми для різних форм роботи	189

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчаль- ний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

Підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Провідні редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*. Редактор *С. С. Павлюченко*.
Технічний редактор *А. В. Пліско*. Художнє оформлення *В. І. Труфена*
Коректор *Н. В. Красна*.

Підписано до друку 27.05.2021. Формат 84×108/16.
Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 20,16. Обл.-вид. арк. 16,7. Наклад 140658 пр. Зам. № 2606-2021.

ТОВ Видавництво «Ранок»,
вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5215 від 22.09.2016.

Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61165.

E-mail: office@ranok.com.ua. Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67

Підручник надруковано на папері українського виробництва

Надруковано у друкарні ТОВ «ТРИАДА-ПАК»,
прос. Сімферопольський, 6, Харків, 61052.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5340 від 15.05.2017.

Тел. +38(057) 712-20-00. E-mail: sale@triada.kharkov.ua